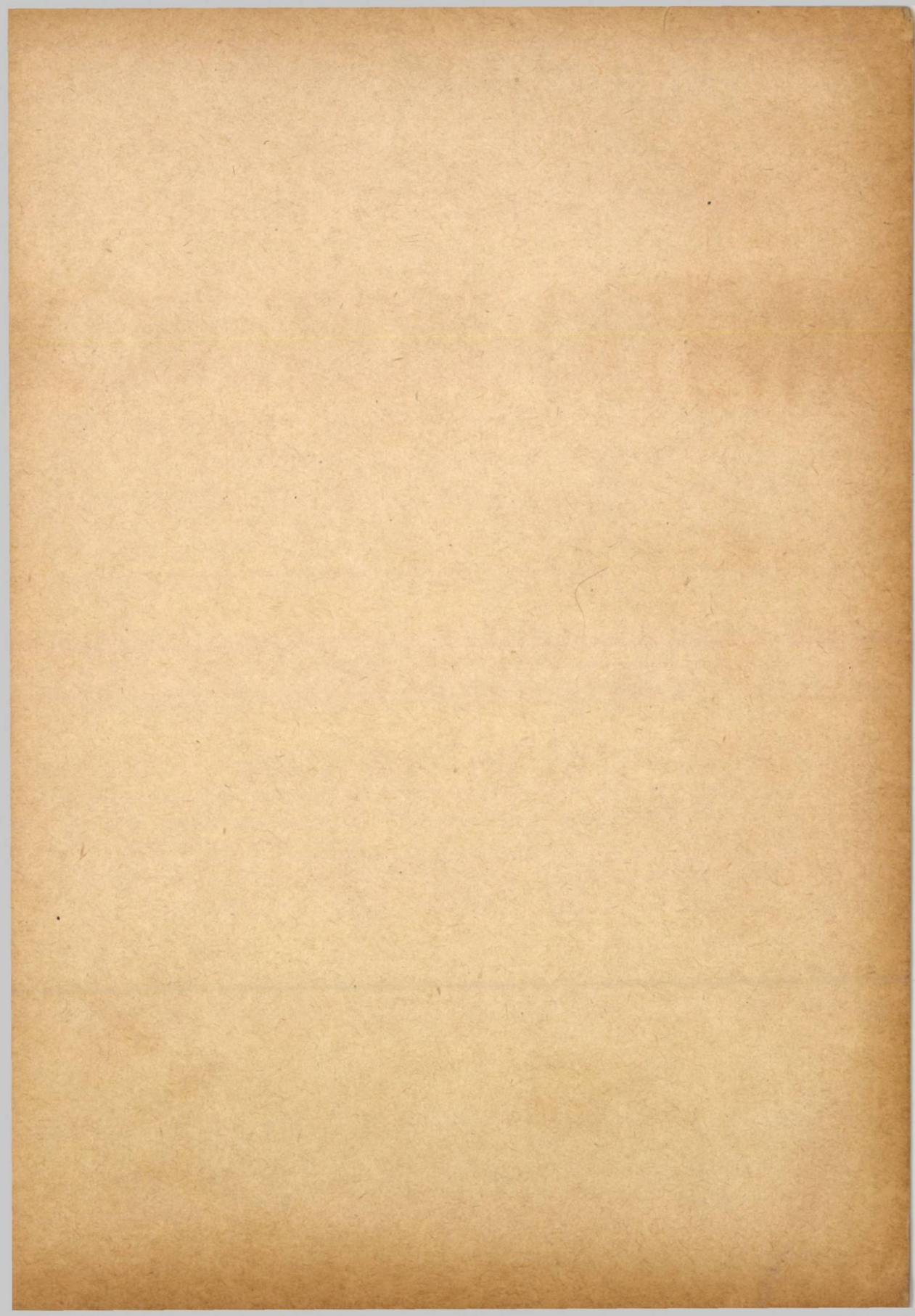

ION
GHETIE

OPERA
LINGVISTICĂ
A LUI

ION BUDAI-DELEANU

EDITURA
ACADEMIEI
REPUBLICII
SOCIALISTE
ROMÂNIA

OPERA LINGVISTICĂ A LUI
ION BUDAI-DELEANU

4
G 46

ION GHEȚIE

OPERA LINGVISTICĂ

A LUI

ION BUDAI-DELEANU

J. 46587

✓

✓

0

EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA
BUCUREȘTI, 1966

Coperta de: Negrescu Dumitru

D. POPOVICI
(1902 — 1952)
IN MEMORIAM

INTRODUCERE

„Singur dară, fără nice un ajutoriu, am alcătuit acest lexicon întru care aduc neamului meu toată osteneala tinerețelor mele și o închin. Nice poftesc altă răsplată, fără ca să o primească cu acea cunoștință simțitoare cu care o am săvârșit și cu care i-o afierosesc. De cumva nu ar primi și nu ar cunoaște prețul cărții aceștii, vina nu este de parte mea. Știu că neamul viitorii îl va precepe și mă va binecuvînta în mormînt”.

(Prefața românească la *Lexicon*)

S-a afirmat de multe ori, și nu fără temei, că unele cărți își au soarta lor, cunoscînd o existență proprie, desprinsă de aceea a creatorilor lor. Este cazul operei lui Ion Budai-Deleanu, care ne-a parvenit la o jumătate de secol după moartea autorului și, întîmpinînd interesul sau dezinteresul succesiv al cercetătorilor, a rămas în bună parte necunoscută, în mod direct, pînă astăzi. Atunci cînd, în 1870, Alexandru Papiu-Ilarian informa pe Timotei Cipariu și apoi pe membrii Societății Academice Române despre conținutul manuscriselor lui Budai-Deleanu¹, el insista mai ales asupra operelor filologice și istorice, menționînd abia la urmă *Țiganiada*, într-o formulare care merită să fie reprodusă : „eram pe aci să uit *Țiganiada* sau *Tabăra țiganilor*”. Cu toată lipsa de atenție care i-a fost acordată la început, *Țiganiada* era destinată să se bucure, nu peste mult, de atenția istoriei literare și să lase în penumbră activitatea filologică și istorică a scriitorului.

Murînd în 1820, lîngă manuscrisele cărora le consacrase întreaga sa energie creatoare, autorul *Țiganiadei* n-a contat pentru generațiile imediat următoare, în rarele ocazii cînd acestea i-au reînviat memoria, decît ca autorul unui dicționar, al unei gramatici și al unui sistem ortografic cu litere latine. În această lumină l-a privit Papiu-Ilarian, și nu e surprinzătoare insistența cu care el a ținut să releve lucrările de erudiție ale scriitorului. Fără să căutăm o enunțare paradoxală, putem spune că tocmai interesul care a fost manifestat la început pentru scrierile științifice ale lui Budai-Deleanu a adus după sine lipsa ulterioară de atenție pentru aceste producții. Într-adevăr, descrierea destul de minuțioasă pe care Papiu-Ilarian a făcut-o operei istorice și filologice, precum și reproducerea unor fragmente din cîteva lucrări permiteau cunoașterea, în linii mari, a ideilor și a realizărilor scriitorului în aceste domenii. Din această cauză, articolele lui Papiu-Ilarian, descriptive prin excelență,

¹ Într-o prezentare a manuscriselor lui Ion Budai-Deleanu (inclusă în capitolul *Ioane Deleanu și Sam. Crișanu* din lucrarea *Gramatiștii și ortografiștii români* a lui T. Cipariu) în *Arhivu pentru filologia și istoria*, 1870, nr. XXXVI, p. 706—708 și XXXVII, p. 721—724 și într-o *Relațiune prezentată în ședința plenară a Societății Academice Române din 19 septembrie 1870 despre manuscrisele lui Ioane Budai-Deleanu*, în „*Analele Societății Academice Române*”, seria I, tom. III, p. 105—116.

au constituit unica sursă de informare pentru istoricii literari preocupați să umple spațiile puțin întinse pe care le rezervau activității istorice și filologice a scriitorului. Dacă la mai bine de 100 de ani după moartea sa, opera istorică avea să-i fie examinată îndeaproape², gramaticile, dicționarele și celelalte scrieri lingvistice așteaptă și azi publicarea sau cel puțin o examinare mai atentă.

În aceste împrejurări, un studiu asupra activității lui Budai-Deleanu întâmpină de la început o serie de dificultăți. Cercetarea operei sale istorice s-a făcut cu destulă ușurință, întrucât observațiile autorului au rămas fragmentare, fără a se contopi în cadrele și temele mari care fuseseră proiectate. Activitatea lingvistică a lui Budai-Deleanu este însă mult mai vastă: începută în timpul studiilor de la Viena, ea avea să-i rețină atenția de-a lungul întregii vieți, devenind una din preocupările majore ale existenței sale. Din această laborioasă și susținută muncă de cercetare aveau să rezulte trei lucrări încheiate: un dicționar român-german și două gramatici ale limbii române. Alături de ele trebuie menționate numeroase fragmente din lucrări rămase neterminate, ca să nu amintim o serie de studii istorice, scrisori sau părți din comentariul *Tiganiadei*, în care problemele privitoare la limba română se bucură de o atenție deosebită. Ar fi natural, prin urmare, ca un studiu asupra operei lingvistice a scriitorului să fie precedat de editarea principalelor sale lucrări și de cercetări privind fiecare latură a activității desfășurate de el în acest domeniu. Soarta ingrată pe care au avut-o până în prezent scrierile lui Budai-Deleanu ne îndeamnă să nu așteptăm apariția problematică a viitoarelor contribuții. Lipsiți de sprijinul unor lucrări de amănunt ar fi normal să dăm o atenție deosebită descrierii operelor și să evităm o încercare de sinteză. Credem totuși că în cercetarea noastră accentul trebuie să cadă asupra perspectivei globale și nu asupra analizei de detaliu, chiar dacă încercarea pare temerară și riscurile de a greși pîndesc la tot pasul.

Descrierea lui Papiu-Ilarian, fără îndoială insuficientă pentru o cunoaștere profundă, a scos în evidență o parte din ideile fundamentale ale autorului. Cum era și firesc, Budai-Deleanu a început să fie pomenit tot mai frecvent în ansamblul mișcării erudite a Școlii Ardelene, sublinindu-i-se originalitatea și fiind chiar asociat, ca personalitate de frunte a curentului, lui Micu, lui Șincai și lui Maior³. Afirmția, conformă de altfel adevărului, trebuie demonstrată cu exactitate, pentru ca situarea lui Budai-Deleanu printre protagoniștii Școlii Ardelene să se dovedească a fi într-un tot reală. Lucrul acesta nu poate fi obținut decât sacrificînd descrierea de amănunt și acordînd însemnătate maximă desprinderii notelor esențiale. Iată de ce am dat preponderență în studiul nostru privirii sintetice, acceptînd în același timp, în măsura necesară, și criteriul analitic. Prin această asociere de perspective, justetea opiniilor generale se întă-

² Vezi A. Ciorănescu, *Opera istorică a lui Budai-Deleanu*, în „Cercetări literare” II, (1936), p. 102—128. Despre raportarea istoricilor literari exclusivi la Papiu, ceea ce ducea la neglijarea manuscriselor, vezi p. 104.

³ Vezi D. Popovici, *La littérature roumaine à l'époque des Lumières*, Sibiu, 1945, p. 187.

rește în substanța sa, iar opera scriitorului se revelează în aspectele ei mai detaliate, care trebuie cunoscute atunci când discutăm o lucrare inedită.

O informație mai temeinică în privința scrierilor lingvistice ale lui Budai-Deleanu scutește în același timp cercetarea de a merge pe unele căi greșite, bătute de multă vreme. Unul dintre puținii cercetători care au avut curiozitatea să răsfodiască manuscrisele de la Academie, Romulus Ionașcu⁴, a dovedit, prin rezultatele la care a ajuns, că, la 50 de ani după înlocuirea scrierii chirilice, descifrarea slovelor devenise deja un mister. Într-adevăr, citind titlul unei lucrări manuscrise, el confunda pe *М* cu *М*, și pe *е* cu *о* și, fără să mai descifreze celelalte slove, descoperirea, la capătul lecturii, o nouă operă gramaticală a lui Budai-Deleanu, anume *Memoriile gramaticii românești*. *Memoriile* lui Ionașcu erau de fapt *Temeiurile gramaticii românești*, de a căror existență se știa din relatările lui Papiu-Illarian. Cum Ionașcu nu și-a extins curiozitatea dincolo de manuscrisul „descoperit”, el a preferat să reproducă titlul celorlalte lucrări după Papiu și să noteze, pentru a doua oară, aceeași lucrare, de data aceasta sub titlul de *Temeiurile gramaticii românești*! Să amintim tot aici că lipsa unui contact direct cu opera lingvistică a scriitorului a făcut ca unii dintre cei mai însemnați istorici literari să omită anumite lucrări sau să comită erori în stabilirea filiației dintre diferitele manuscrise⁵.

A devenit un obicei în lucrările consacrate activității oamenilor de știință din trecut, ca rezultatele la care ei au ajuns să fie privite nu numai în raport cu epoca, ci și prin lumina ultimelor rezultate ale științei. O astfel de privire pe planuri paralele este necesară pentru stabilirea meritelor autorilor respectivi și ea trebuie să fie făcută și atunci când se discută activitatea lingvistică a reprezentanților Școlii Ardelene. Înțelegerea îndrumării generale a curentului nu poate fi obținută însă, dacă meritele se confruntă exclusiv cu orientarea epocii, iar erorile sînt cîntărite în balanțele sensibile ale științei de astăzi. De multă vreme, știința a verificat justetea unora dintre tezele susținute de învățații ardeleni și a respins aserțiunile dictate de poziția sentimentală a autorilor față de faptele științifice dezbătute. Un lucru ce nu trebuie uitat atunci când examinăm rezultatele la care au ajuns reprezentanții Școlii Ardelene este raportarea la stadiul atins de studiile lingvistice în epoca aceea. Secolul al XVIII-lea ține de perioada preștiințifică a lingvisticii, cînd atenția cercetătorilor era reținută de alcătuirea dicționarelor, de studiul limbilor clasice și de stabilirea, de cele mai multe ori fantezistă, a originii limbilor. Cum lingvistica s-a întemeiat ca știință abia în secolul al XIX-lea, este aproape inutil să raportăm, în amănunt, unele afirmații eronate emise de lingviștii ardeleni la stadiul actual al cercetărilor. În majoritatea cazurilor, greșelile se dezvăluie singure, ceea ce face ca discutarea lor amănunțită să devină inutilă.

⁴ Vezi R. Ionașcu, *Gramaticii români*, Iași, 1914, p. 58—67.

⁵ N. Iorga, O. Densusianu. Vezi mai jos, p. 82—83.

Ceea ce ne interesează mai mult este măsura în care rezultatele obținute au izbutit să depășească nivelul cercetărilor epocii, anticipând adevărurile pe care știința avea să le cucerească ulterior. Acceptarea acestui punct de vedere nu impune o atitudine apologetică, de exaltare a meritelor scriitorilor studiați și o escamotare concomitentă a erorilor, care nu sînt puține. Școala Ardeleană ocupă un loc important în istoria culturii românești. Lucrările elaborate de scriitorii acestui curent au însemnat o contribuție de prim rang la dezvoltarea istoriei și a lingvisticii românești. Dar dincolo de valoarea cîștigată în cadrul fiecărei specialități, ele trebuie privite ca elemente fundamentale care stau la baza culturii românești moderne. Ideile generale afirmate acum 150 de ani și mai bine își păstrează valabilitatea pînă astăzi. Ceea ce a devenit perimat sînt unele opinii accesorii, folosite ca instrumente pentru demonstrarea concepțiilor fundamentale, sau mijloacele, adesea contrazise de obiectivitatea științifică, prin care aceste păreri de amănunt erau împinse să afirme ideea.

Activitatea Școlii Ardelene se caracterizează în ansamblul ei printr-o luptă energetică pentru eliberarea națională și socială a poporului român. Ceea ce au susținut protagoniștii școlii în scrierile și în activitatea lor se poate reduce la două puncte esențiale: afirmarea drepturilor legitime, politice și sociale, ale românilor aflați sub dominația imperiului habsburgic și necesitatea ridicării spirituale a poporului român prin crearea unei culturi naționale moderne. Pentru realizarea primului scop s-a invocat vechimea poporului român în Dacia (prin demonstrarea descendenței lui romane și a continuității lui pe teritoriile de baștină) și, în subsidiar, latinitatea limbii române. Toate aceste afirmații, acceptate de mult de știință, indică justetea căilor pe care s-a mers. Demonstrarea lor întîmpina însă dificultăți din pricina datelor incomplete pe care știința le oferea pe atunci cercetătorilor. Din această cauză, ipotezele și argumentele au depășit limitele controlabile prin datele științei, iar afirmațiile au înlăturat din calea lor, cîteodată, evidența. Exaltarea descendenței pur romane și a însemnătății elementului latin din limbă, paralel cu diminuarea rolului influențelor străine (în special al celei slave) sînt cele mai importante erori, pe care le infirmă uneori chiar premisele de la care s-a pornit. Renașterea spirituală a poporului român, posibilă numai în condițiile recunoașterii drepturilor sale legitime, trebuia înfăptuită prin modernizarea elementelor de cultură și a mijloacelor prin care ele erau difuzate în mase. Era necesară o răspîndire a științelor și a literaturii prin școli și prin traduceri și, îndeosebi, prin perfecționarea celui mai important mijloc de difuzare a ideilor noi, care era limba.

Problema limbii literare a preocupat pe fiecare reprezentant al Școlii Ardelene într-o măsură așa de mare, încît indicarea ei drept notă esențială a întregii activități lingvistice desfășurate în acea epocă trebuie făcută cu toată hotărîrea. Pentru transformarea limbii române într-un instrument capabil să exprime cele mai variate noțiuni din diferitele sectoare ale culturii, scriitorii Școlii Ardelene au avut în vedere următoarele mijloace: reforma ortografiei, în sensul adoptării scrierii cu litere latine, alcătuirea unor gramatici, care să fixeze normele limbii literare, și a unor dicționare

care să cuprindă în mod ordonat ansamblul vocabularului acestei limbi. Fixarea lexicului limbii literare pretindea însă selectarea și îmbogățirea lui. Dacă trierea cuvintelor în funcție de răspîndirea lor în toate provinciile românești avea la bază un criteriu judicios, atitudinea puristă față de cuvintele străine, deși foarte îndepărtată de exagerările ulterioare ale latiniștilor, avea să constituie un punct de plecare pentru aceștia. Concomitent, s-a militat pentru introducerea unor termeni noi, considerați indispensabili pentru însușirea elementelor unei culturi moderne. Indiferent dacă se cerea afixarea unor vechi rădăcini latine (cum au făcut Iorgovici, Crișan și Diaconovici-Loga) sau se prefera împrumutul lexical, tendința lărgirii lexicului cu noi elemente reprezintă o directivă pe care limba română a urmat-o pînă astăzi.

Am insistat asupra acestor chestiuni pentru a fixa, în cîteva linii esențiale, căile pe care s-au îndrumat cercetările istoricilor și ale lingviștilor ardeleni și, mai ales, pentru a prefigura cadrul în care se va desfășura activitatea scriitorului nostru. Într-adevăr, oricare va fi sectorul cercetat din activitatea lui Budai-Deleanu, vom întîlni o conformare statornică a autorului față de idealurile Școlii Ardelene. Spirit pătruns de filozofia iluministă în mai mare măsură decît oricare contemporan al său, el aduce în cercetările sale respectul nelimitat pentru autoritatea rațiunii și pentru rigurozitatea investigației științifice. Consecvent acestor principii, scriitorul nu acceptă adevăruri anterior stabilite, decît după ce le-a supus examenului critic. Una dintre lucrările sale istorice trebuia să pornească de la crearea lumii, ceea ce însemna, pentru vremea aceea, luarea în considerație a tradițiilor biblice. Budai-Deleanu ține însă să-și precizeze punctul de vedere față de valoarea istorică a Bibliei, arătînd diferitele păreri în legătură cu autenticitatea legendelor cuprinse în ea. El pune de acord Biblia cu tradițiile antichității greco-romane, pentru a dovedi comunitatea izvoarelor lor. De aceea, mitologia este folosită din plin prin datele pe care le cuprindeau *Theogonia* lui Hesiod, *Păsările* lui Aristofan sau *Metamorfozele* lui Ovidiu⁶. În *Introducerea la Lexiconul românesc-nemțesc*, el discută pe larg originea românilor și continuitatea lor în Dacia, combătînd opiniile lui Sulzer, Engel, Eder etc. Principalul reproș pe care-l face adversarilor săi este că ei și-au îndreptat cercetările în contradicție cu obiectivitatea științifică, contestînd permanența românilor în Dacia „din nescare privințe naționale și politicești”, nu „absque ira et studio”. Faptul i se pare cu atît mai grav cu cît „de rușine lucru cu adevărat este cînd încă să află lucruri așa ticăite în veacul nostru, unde istoria să înpreunează cu adevărata critică”⁷. Tonul afirmației ne îndrumă către o însușire importantă a scrisului său, caracterul polemic. Acerbia prezentă în argumentările sale îl împinge cîteodată, după cum vom vedea, să apere idei care nu se puteau susține. Faptul merită să fie reținut, pentru că el ne luminează o parte ca-

⁶ Vezi A. Ciorănescu, *loc. cit.*, p. 107—108. Referirea la *Metamorfoze*, ca și reproducerea unor versuri din Ovidiu în *Introducerea la Lexiconul românesc-nemțesc*, ni-l arată pe Budai-Deleanu drept unul dintre cei dintîi scriitori români care se interesează de Ovidiu. Cf. N. Lascu, *Ovidiu în România*, în *Publius Ovidius Naso. XLIII l.e.n. — MCMLVII e.n.*, [București], 1957, p. 333 și urm. (despre Budai-Deleanu, p. 523—525).

⁷ *Lexicon românesc-nemțesc...* (ms. Ac. nr. 3728), f. 110 v°.

ra caracteristică a spiritului reprezentanților Școlii Ardelene. Acuzatori nemi-
loși ai celor ce jonglau idei în scopuri străine științei, ei vor ajunge cîte-
odată să afirme și să demonstreze teze care nu se puteau explica prin argu-
mente întemeiate.

Deși influențat de ideile secolului filozofilor, care proclamau crearea
cetății universale, Budai-Deleanu a rămas tot timpul vieții sale stăpînit
de un patriotism luminat. El mărturisește în *Prefața* românească la *Lexi-
conul românesc-nemțesc* că intenția care i-a dictat alcătuirea dicționarului
a fost umplerea unui gol în cultura română. Minat de dragostea de patrie
și dorind ca în rîndul poporului să răsară „bunele învățături” el a scris
„o carte ce să poată zice spița ce de întîi a culturii”⁸. Afirmația ni-l arată
pe Budai-Deleanu în postura de „Aufklärer”, atît de obișnuită la scriitorii
Școlii Ardelene, mărturisind drept principală finalitate a activității sale
propășirea culturală a poporului român⁹.

Această scurtă schiță de portret spiritual ne ajută să intuim în scrii-
tor o conformație sufletească comună cu a celorlalți protagoniști ai Școlii
Ardelene. În același timp, datele consemnate mai sus ne vor ajuta să înțe-
legem de ce, în anumite privințe, Budai-Deleanu a părăsit unele direc-
tive ale crezului lingvistic transilvănean, alegînd o cale proprie¹⁰.

⁸ *Prefața* românească la *Lexicon...*, f. 9 v°; „Limba română”, IX, (1960), nr. 2, p. 37.

⁹ Asupra acestui aspect al activității scriitorilor din Școala Ardeleană, vezi pe larg
R. Munteanu, *Contribuția Școlii Ardelene la culturalizarea maselor*, [București, 1962].

¹⁰ În cursul expunerii noastre am făcut o serie de referiri la literatura epocii. Majo-
ritatea lor am făcut-o după cea mai completă lucrare consacrată începuturilor literaturii ro-
mâne moderne: *La littérature roumaine à l'époque des Lumières* de D. Popovici (Sibiu, 1945),
unde cititorul găsește întreaga bibliografie pînă la 1945. Foarte prețioasă ne-a fost în cursul
cercetării și *Istoria literaturii române în secolul al XVIII-lea (1688—1821). Vol. II. Epoca
lui Petru Maior. Excursuri*. București, 1901 a lui N. Iorga. Cităm aceste lucrări acum, deoa-
rece am renunțat să facem trimiteri la ele în cursul expunerii, pentru a nu încărca inutil
notele. Ori de cîte ori am examinat însă o opinie a autorilor, am făcut trimiterea de rigoare.
Am notat, de asemenea, lucrările recent apărute asupra unora dintre scriitorii epocii, care nu
sînt menționate în cele două opere de sinteză, mai sus amintite. Întrucît expunerea noastră
se întemeiază pe manuscrisele inedite ale scriitorului, n-am făcut trimiteri la operă decît
atunci cînd am reprodus păreri mai importante sau cînd am transcris pasaje mai lungi din
text. Procedînd altfel, ar fi însemnat să facem referiri la manuscrise în fiecare moment,
fără a crea cititorului posibilitatea să urmărească, în original, ideile scriitorului. În transcrierea
textului chirilic (care e interpretativă), am omis pe *u* final, consoanele duble și, în general,
diversele reflexe ale latinismului scriitorului. Textele scrise cu caractere latine au fost repro-
duse în ortografia de azi, bineînțeles cu păstrarea formelor specifice de limbă. Respectarea
complicatei ortografii etimologice a lui Budai-Deleanu ar fi făcut dificilă înțelegerea tex-
telor și n-ar fi avut nici o utilitate practică. Amintim, în sfîrșit, că erorile de transcriere a
unor cuvinte străine au fost îndreptate în mod tacit.

Am semnalat în cuvîntul introductiv lipsa de interes pe care au dovedit-o cei mai mulți cercetători pentru operele lingvistice ale lui Budai-Deleanu. Perspectiva parcurgerii unor manuscrise voluminoase, care conservă, în parte, dezordinea în care se aflau la aducerea în țară¹, a potolit entuziasmul celor mai mulți cercetători și i-a făcut să prefere consultarea mai comodă a *Archivului* și a *Analelor Societății Academice Române*. Rarele încercări de a pătrunde în conținutul necunoscut al manuscriselor au avut drept scop, de cele mai multe ori, extragerea de date privitoare la viața scriitorului. Cînd au urmărit descifrarea ideilor relative la limbă ale lui Budai-Deleanu, cercetările au dus la rezultate surprinzătoare (cazul, citat mai sus, al lui R. Ionașcu) sau au dat naștere altădată la comentarii împînzite de erori². Cei care au preferat referirea la Papiu-Ilarian au reluat erorile sau, mai bine-zis, omisiunile sale și au prezentat astfel opera scriitorului într-o perspectivă incompletă. Întrucît istoricul ardelean notase în special scrierile terminate și mai puțin fragmentele, frînturile din dicționarul român-latin-german și dintr-un dicționar de neologisme au rămas necunoscute pînă aproape de zilele noastre, deși ele erau catalogate printre

¹ Asupra împrejurărilor în care au fost aduse în țară operele lui Budai-Deleanu, vezi A. Ilieș, *Gheorghe Asachi și manuscrisele lui Budai-Deleanu*, în „Studii și cercetări de bibliologie” II, (1957), p. 277—284.

² În 1944, Ion Sin-Giorgiu a publicat cele două prefețe la *Lexiconul românesc-nemțesc*, precedate de un scurt studiu asupra activității lingvistice a scriitorului, în *Lexiconul românesc-nemțesc a [sic] lui Budai-Deleanu. Cele două prefețe*, în „Revista Fundațiilor” XI, (1944), nr. 2, p. 391—412. Pe cît de binevenită e publicarea prefețelor (cu toate greșelile de transcriere), pe atît de inutil este studiul. Facem cîteva corectări la unele afirmații care se întîlnesc în articol. „Dicționarășul” lui Molnar apare în 1822, nu în 1788. În 1788 apare gramatica lui Molnar. La p. 391, I.S.-G. afirmă că Budai-Deleanu a lucrat 36 de ani la *Lexicon*; la p. 397, timpul se scurtează: 35 de ani. Mărturia scriitorului este clară în această privință: a lucrat 35 de ani. *Dicționarul român-latin* al lui Budai este amintit de Șincai în prefața la ediția a II-a, din 1805, a *Elementelor*, nu în 1829. La data aceasta, Șincai era mort de treisprezece ani. La p. 393 se spune că *Lexiconul* este cuprins în ms. Ac. nr. 3778—3781, în schimb, la pag. 399, se arată că *Prefața* românească la *Lexicon* se află în ms. 3728, așa cum e în realitate. *Țiganiada* e o poemă epică, nu un fragment de poemă epică (p. 391). Unele dintre afirmațiile greșite de mai sus pot fi greșeli de tipar; autorul pare să nu fi revăzut ultima probă tipografică, ceea ce ar explica, în parte, aspectul dezordonat al studiului. Nici transcrierea textelor și a cîtorva articole din dicționar nu e făcută cu fidelitate.

manuscrisele Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România. Se pare însă că nici cercetarea directă a manuscriselor n-a dat rezultate mai fericite în această privință. Într-adevăr, Ion Sîn-Giorgiu, care a parcurs câteva manuscrise, a notat că manuscrisul nr. 2424 conține, printre alte lucrări, și o listă de cuvinte³. Lista menționată reprezintă de fapt *Lexiconul pentru cărturari*, din care nu ni s-au păstrat decît cuvintele începătoare cu A, în marea majoritate a cazurilor fără definiții.

O consemnare a scrierilor lingvistice ale lui Budai-Deleanu se impune și necesitatea unei astfel de operații a fost semnalată nu demult⁴. Am întreprins o catalogare a lucrărilor lingvistice ale scriitorului, fără a intra prea adînc în detalii descriptive sau filologice, consemnînd numai operele dedicate exclusiv problemelor teoretice sau practice de limbă. N-am menționat acele scrieri, care, consacrate altor probleme, conțin numai referiri la diverse chestiuni de lingvistică, pentru că, dacă am fi procedat astfel, ar fi însemnat să consemnăm aproape toate lucrările cu caracter științific sau literar ale autorului.

A. LUCRĂRI DE GRAMATICĂ

1. *Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae, usui tam domesticorum quam extraneorum accomodata. Leopoli, anno 1812.* (Ms.Ac.nr.5200 ; un volum în — 4° de 199 file).

Conținutul gramaticii este următorul⁵:

1. Praefatio (f.2 r°—10 v°). Pars I. De litteris. Caput I. De litteris quibus Romaeni utuntur (f.11 r°—18 v°). Caput II. De litteris latinis, quae per autorem praecedentibus substituntur (f.18 v°—44 r°). Pars II. De vocibus earumque analogia et anomalia. Caput I. De articulis in genere (f.45 r°—50 v°). Caput II. De nominibus (f.50 v°—61 r°). Caput III. De pronomine (f.61 r°—75 v°). Caput III⁶. De verbis (f.77 r°—119 v°). Caput IV. De participiis (f.120 r°—121 v°). Caput V. De adverbis (f.121 v°—130 r°). Caput VI. De praepositionibus (f.130 v°—135 v°). Caput VII. De interiectione (f.136 r°—136 v°). Caput VIII. De coniunctionibus (f.136 v°—137 v°). Pars III. De syntaxi. Caput I. De constructione articulorum (f.138 r°—140 v°). Caput II. De constructione nominis (f.141 v°—142 r°). Caput III. De constructione verbi (f.142 r°—142 v°). Nomenclator (f.144 r°—168 v° ; cuprinde liste de cuvinte, însoțite de traducerea lor latină și repartizate pe domenii ; iată câteva titluri : *De rebus coelestibus, urbes, civitates etc., de terra et eius partibus etc.*). 13 tabele cuprinzînd cuvinte

³ Ion Sîn-Giorgiu, *loc. cit.*, p. 394.

⁴ I. Lungu, *Idei iluministe în Țiganiada lui Ion Budai-Deleanu*, în *Din istoria filozofiei în România*. Volumul al II-lea, București, 1957, p. 159.

⁵ N-am consemnat decît diviziunile mari ale celor două gramatici, capitolele. O descriere mai amănunțită a lor, la Papiu-Ilarian (*Archivul*), pentru *Fundamenta* și R. Ionașcu, *op. cit.*, p. 58—62, pentru *Temeiuri*. De notat că Ionașcu reproduce cuprinsul inexistentelor *Memorii ale gramaticii românești* ; în realitate e vorba, cum am arătat, de *Temeiurile gramaticii românești*.

⁶ Greșeală de numerotare în original.

românești aranjate pe origini (f. 170 r°—199 v°). Tabella I. Vocabula slavica apud Valachos civitate donata. Tabella II. Vocabula romaenica, quae a latino proveniunt et in italica aut gallica non reperiuntur. Tabella III. Vocabula quae Valachis cum Italis communia sunt. Tabella IV. Vocabula romaenica, quae cum Gallis conveniunt. Tabella V. Vocabula quae Romaeni cum Hispanis communia habent. Tabella VI. Vocabula ex latino derivata, quae in diversa significatione a Valachis adhibentur et quae apud Latinos et Italos aliter usurpantur. Tabella VII. Vocabula quae nec apud Latinos bonae notae, nec apud medii aevi Latinos, nec apud Italos inveniuntur, et tamen latina sunt. Tabella VIII. Vocabulorum quae Romani cum Graecis communia habent seu potius a Graecis in hanc linguam promanarunt. Tabella IX. Vocabula romaenica quae cum Hungaris conveniunt. Tabella X. Gothica apud Romaenos reperibilia vocabula. Tabella XI. Vocabula romaenica quae cum Albanesibus conveniunt. Tabella XII. Vocabula apud Romaenos usitata et originis incertae. Tabella XIII. Vocabula latina medii aevi apud Romaenos usitata.

Fila 92 conține un tablou sinoptic al conjugărilor.

Prefața și titlurile tabelor etimologice au fost reproduse de Papiu-Illarian în *Archivu*. Tot aici se află și o prezentare succintă a cuprinsului lucrării.

2. *Temeiurile gramaticii românești* (Ms. Ac. nr. 2425 și 2426; două volume in—4°; primul de 151 file, al doilea de 101 file).

Cuprinsul primului manuscris e următorul:

Prolog (f. 1 r°—1 v°). Partea I. Pentru ortografie (f. 2 r°—44 v°). Partea II. (Fără titlu; tratează despre părțile de cuvint; f. 45 r°—151 v°). Capu I. Pentru articuli (f. 50 r°—54 v°). [Capu a II]. Pentru nume (f. 54 v°—87 r°). [Capu a III.] Pentru pronume (f. 87 r°—112 v°). Capu a III⁷. Pentru verburi (f. 112 v°—151 v°).

Manuscrisul al doilea pornește de la partea a II-a și conține în continuare toată gramatica. Întrucât această versiune este foarte apropiată (de cele mai multe ori identică), în ceea ce privește cuprinsul, de cea conținută în ms. nr. 2425, vom nota succesiunea capitolelor începînd cu al patrulea (după numerotarea autorului).

Capu a IV. Pentru partețipii (f. 77 r°—78 r°). Capu a V. Pentru adverbii (f. 78 v°—85 v°). Capu a VI. Pentru prepoziții (f. 86 r°—92 r°). Capu a VII. Pentru interiecții (f. 92 v°—93 r°). Capu a VIII. Pentru coniuncții (f. 93 v°—94 r°). Partea a III. Pentru sintaxis (f. 95 r°—98 v°). [Capu I.] Pentru construcția articulelor (f. 95 r°—96 v°). Capu a II. Pentru construcția numelor substantive (f. 97 r°—97 v°). [Capu a III.] Pentru construcția pronumelui (f. 98 r°). Capu a [IV]. Pentru construcția verbului (f. 98 r°—98 v°). Manuscrisul se încheie cu trei fragmente scrise în ortografie latină: *Despre înșirarea cuvintelor* (f. 99 r°); *Despre înșirarea cuvintelor ajutărețe* (f. 99 r°—100 r°) și *Period* (f. 101 r°—101 v°).

Sumarul gramaticii e redat (împreună cu unele scurte extrase) de Romulus Ionașcu, în opera citată, p. 58—62. Papiu-Illarian a relatat unele idei cuprinse în lucrare în articolul din *Anale*.

⁷ Numerotare greșită în original.

B. LUCRĂRI LEXICOGRAFICE

1. *Lexicon românesc-nemțesc și nemțesc-românesc alcătuit de Ioan Budai, chesaro-crăiescul sftenic la județul nemeșilor în Livău*⁸. Tomu I ce cuprinde în sine *Lexiconul românesc-nemțesc. Romönisch oder Wallachisch-deutsches und deutschwallachisches Wörterbuch verfasst von Iohan Buday, k. k. Landrat zu Lemberg. I^s Band enthaltend das Wallachisch-deutsche [s Wörterbuch]*. (Ms. Ac. nr. 3728, 3729, 3730 și 3731 ; patru volume în -4° numerotate în continuare, conținând 1239 file).

Partea inferioară a foii de titlu e deteriorată, astfel că sfârșitul titlului german trebuie reconstituit. Din această cauză „imprimatur”-ul care se află scris aici nu mai poate fi citit decât în parte. Lipssește tocmai data când s-a aprobat lui Budai-Deleanu tipărirea dicționarului. Reproducem textul după Papiu-Ilarian⁹: *Imprimatur, nach vollendem Drucke sind drey Gratis-Exemplare hierher abzugeben. Lemberg, den 14 April 1818. Vom k. k. Bücher-Revisions-Amte, Winivarter m.p.*

Primul volum are următoarea alcătuire : Titlul (f.1 r°). *An den deutschen Leser* (f.3 r°—7 v°). *Prefație* (f.9 r°—42 r°). *Introducere istoricească. Historische Einleitung* (f.43 r°—138 v° ; pe două coloane ; în stînga textul românesc, în dreapta cel german). 14 tabele cuprinzînd cuvinte românești aranjate după origini (f.139 r°—176 r°). I. Tabelle der allgemeinen angenommenen slavischen Stammwörter. II. Tabelle. Stammwörter welche mit der ungarischen Sprache übereinstimmen. III. Tabelle. Wörter griechischen Ursprungs. IV. Tabelle. Stammwörter die mit der albanesischen Sprache übereinstimmen. V. Tabelle. Stammwörter welche mit den germanischen Dialekts übereinstimmen. VI. Tabelle. Wörter die mit italienischen nicht lateinischen [Wörter] übereinstimmen. VII. Tabelle der mit den französischen einstimmenen Wörter. VIII. Tabelle der mit den spanischen ähnlichen Wörtern. IX. Stammwörter ungewisser Abstammung. X. Wörter welche die Ungarn vermutlich von den Walachen entlehnt haben. XI. Tabelle. Ungarische und Walachische von den Slaven entlehnte Wörter. XII. Tabelle. Wörter welche lateinischen Ursprungs zu seyn scheinen aber in keiner von der lateinischen abstammenden Sprache zu finden sind. XIII. Tabelle. Walachische Wörter welche mit den lateinischen des Mittelalters (medii aevi) übereinstimmen. XIV. Tabelle der lateinischen Wörter die bey der Walachen in einem ganz anderen Sinn gebraucht werden, als bey den Italianer und Franzosen. Urmează apoi un *Anhang über die romanischen Buchstaben und ihre Aussprache* (f. 177 r°—179 v°). Apoi urmează un text pe două coloane : *Von die Aussprache der lateinischen Buchstaben mit welchen in dem Vorstehenden Wörterbüche die romanischen Wörter überschrieben oder verdollmatscht sind. Pentru pronunția leterelor lătinești cu care se au tălmăcit cuvintele românești la lexicon* (f. 180 r°—187 v°). Urmează două tabele de prescurtări : *Erklärung der vorkommenden abgekürzten Wörtern. Erklärung der abgekürzten Namen und Bücher vorauf sich mann beruffen hat* (f. 189 v°—190 r°). *Täl-*

⁸ În toate lucrările (afară de Ion Sin-Giorgiu și E. Stingaciu) Liov, așa cum a notat, în urma unei lecțiuni greșite, Papiu-Ilarian.

⁹ *Archivu pentru filologia și istoria*, p. 706, *Analele Societății Academice Române*, p. 106

măcirea cuvintelor scurtate ce să află la *Lexicon*. Tălmăcirea numelor și a cărților ce s-au însemnat pre scurt (f. 191 v°—192 r°).

Urmează apoi textul dicționarului, începînd cu fila 193 r°, sub titlul *Lexicon românesc-nemțesc sau de pre românie tălmăcit pre nemție*. *Walachisch-deutsches Wörterbuch*. Volumul I cuprinde literele A și B (a—birfeț), volumul al II-lea literele V, G, D, E, J, Dz, Z, H, i, C, și L (v—lîngesc); al treilea, literele M, N, O, P, R (m—rîștiu); ultimul: S, T, U, F, H, C, Ș, Șt, Th, Ț, G(s—giurgiu).

Acest dicționar român-german este singura operă lexicografică încheiată a autorului. Versiunile primitive ale acestei lucrări se găsesc adunate în ms. nr. 2411-2420. Cele 10 volume groase în-4° conțin un material extrem de interesant pentru cel ce ar intenționa să facă un studiu asupra elaborării dicționarului lui Budai-Deleanu. Din nenorocire, materialele sînt reunite la întîmplare, într-o dezordine completă.

Prefața românească și cea nemțească la *Lexicon* au fost reproduse de I. Sîn-Giorgiu în lucrarea citată. Prefața românească este iscălită Budescu; ea a fost publicată recent, în transcriere interpretativă de E. Stingaciu, *Prefața la lexiconul românesc-nemțesc*, în „Limba română” IX, (1960), nr. 2, p. 35—46.

2. *Lexicon nemțesc-românesc*. Lucrarea, conținută în ms. nr. 2421—2423, este neterminată. Volumul I, de 310 file, cuprinde, într-o ordine relativă, litera A (a—azur), volumul al II-lea, de 219 file, aceeași literă (abdrehen—ausbreiten), ca și cel de-al treilea (ausbreitung—behülflich), în care e tratată și o parte din litera B și care numără 184 file.

3. Fragmente dintr-un dicționar latin-român. E vorba de trei versiuni care cuprind începutul literei A, păstrate în ms. nr. 2424:

Lexicon latino-romanicum seu valachicum (a—accubatio; f. 1 r°—31 v°).

Lexicon lătesc-românesc (a—abdomen; f. 33 r°—34 v°).

Lexicon latino-romanicum seu valachicum (a—accingo; f. 35 r°—63 v°).

4. În același manuscris (nr. 2424) se găsește un fragment dintr-un *Lexicon frîncesc și românesc* (a—abattement; f. 64 r°—65 v°).

5. În continuarea *Lexiconului frîncesc și românesc*, manuscrisul nr. 2424 cuprinde (f. 103 r°—120 v°) fragmente dintr-un dicționar român-latin-german, fără titlu. Spre deosebire de celelalte lucrări lexicografice, aici cuvintele românești sînt scrise cu caractere latine.

6. *Lexicon pentru cărturari* (ms. nr. 2424, f. 123 r°—164 v°). E o înșirare de neologisme așezate într-o relativă ordine alfabetică (abord—agitez). Cu excepția cîtorva, cuvintele nu au definiții.

C. DIVERSE

1. *Dascalul românesc pentru temeierile gramaticii românești. Tom I.* (ms. nr. 2427). E un comentariu dialogat asupra gramaticii scrise în românește. Lucrarea e neterminată. Dialogul întîi (f. 2 r°—7 v°) cuprinde opiniile scriitorului în legătură cu limba literară. Al doilea (f. 9 r°—12 r°) expune unele chestiuni de fonetică. Al treilea (f. 13 r°—22 r°) și al patrulea (f. 22 r°—30 r°) comentează scrierea cu caractere chirilice, propune simplificarea ei și se ocupă pe larg de proiectul de reformă ortografică cu litere latine al autorului.

Un fragment din dialogul întâi a fost reprodus de Gh. Bulgăr în *Scriptorii români despre limbă și stil*, București, 1957, p. 61—62.

2. Ciorna unei scrisori neterminată, adresată probabil lui Petru Maior, care cuprinde o amplă expunere a proiectului de scriere a limbii române cu litere latine, sub titlul *Teoria ortografiei românești cu litere latinești* (ms. nr. 2427, f. 44 r°—51 v°).

În relațiunile sale, Al. Papiu-Ilarian menționează o *Teorie a ortografiei românești cu litere latinești*, ca lucrare aparte, informație pe care au preluat-o apoi o serie de cercetători. Tot el menționează o scrisoare de 11 coli în folio către Petru Maior, cuprinzând probleme de ortografie, pe care n-am găsit-o în manuscrisele catalogate de la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România. E vorba probabil de o altă scrisoare către Petru Maior, de al cărei cuprins se ocupă T. Cipariu¹⁰, notînd că ea avea anexat un *Excerptum ex capite secundo operis mei sub titulo: Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae, usui tam domesticorum quam extraneorum accomodata*. Cum Cipariu cunoștea această scrisoare, înainte de aducerea manuscriselor lui Budai-Deleanu în țară, e posibil ca el să o fi găsit printre hîrțile lui Petru Maior, iar scrisoarea de 11 coli în folio citată de Papiu-Ilarian să fie ciorna epistolei studiate de filologul blăjean (dacă nu e vorba totuși de scrisoarea din ms. 2427). Oricum, o scrisoare de 11 coli nu se află în manuscrisele catalogate ale scriitorului de la Academie. O scrisoare a lui Budai-Deleanu către Petru Maior a fost găsită de I. Pervain printre manuscrisele fondului Blaj al Bibliotecii filialei din Cluj a Academiei Republicii Socialiste România (ms. nr. 296)¹¹. Scrisoarea cuprinde un fragment din gramatica latinească a scriitorului, reprodus sub un titlu ce probează că avem a face cu același manuscris de care s-a ocupat Cipariu în *Principia de limba și de scriptura: Excerptum ex capitae [sic] secundo operis mei sub titulo: Fundame [n]ta grammatices linguae romaenicae...* Să amintim că Papiu-Ilarian menționează și o scrisoare, probabil către Samuil Vulcan, în care Budai-Deleanu se ocupă de unele probleme de limbă. Nici această scriere nu se găsește în manuscrisele catalogate din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România.

Această succintă trecere în revistă a operelor lingvistice ale lui Budai-Deleanu poate da o impresie destul de completă asupra direcțiilor în care s-a desfășurat activitatea scriitorului și asupra proporțiilor în care s-au materializat proiectele sale. Lucrări lexicografice și gramaticale, proiecte de ortografie și încercări etimologice, discuții asupra limbii literare, — iată un ansamblu de probleme a căror discutare pretindea autorului cunoștințe temeinice în domeniul limbii române și a lingvisticii în general. O rapidă privire asupra lecturilor sale lingvistice și a cunoștințelor pe care le avea în privința limbilor clasice și moderne se impune înainte de a începe analizarea ideilor și a operelor sale fundamentale.

¹⁰ T. Cipariu, *Principia de limba și de scriptura*. Edițiunea II, Blaj, 1866, p. 322—325.

¹¹ I. Pervain, *Un manuscris puțin studiat al lui Ion Budai-Deleanu*, în „Tribuna” (Cluj), IV (1960), nr. 25 (177), p. 2.

CULTURA LINGVISTICĂ A LUI ION BUDAI-DELEANU

Stabilirea culturii lingvistice a lui Budai-Deleanu este o operație dificilă, în fața căreia se ridică o serie de obstacole. Dacă lăsăm la o parte informația săracă pe care o avem despre viața și activitatea scriitorului, capabilă să stînjenească investigațiile în oricare domeniu, o primă dificultate o prezintă puținele indicații existente în opera sa lingvistică privitoare la lucrările puse la contribuție în cursul cercetării. În această privință, exegetul operei sale istorice întîmpină mult mai puține greutăți. La sfîrșitul studiului consacrat operei istorice a lui Budai-Deleanu¹, Alexandru Ciorănescu găsea necesar să examineze cultura istorică a scriitorului, prin însumarea autorilor pe care i-a pus la contribuție și a sectoarelor în care și-a exercitat cercetarea. Operația, extrem de importantă, se făcea cu destulă ușurință, în primul rînd datorită indicațiilor abundente pe care le conțineau operele studiate. După aspectul expunerii și mai ales după aparatul critic folosit, scrierile istorice ale lui Budai-Deleanu se prezintă drept lucrări de erudiție. Faptul surprinde, dacă avem în vedere mărturisirea autorului, care nu se considera istoric și declara că intenția lui era vulgarizarea, și nu exegeza savantă². Dimpotrivă, în activitatea sa filologică, Budai-Deleanu a arborat adeseori superioritatea omului de știință, dar a păstrat cu toate acestea de-a lungul expunerii tonul unui dascăl care se adresează ucenicilor săi, lipsit de solemnitate și fără armătura critică a erudiției.

Nu mai puțin anevoioasă este concentrarea datelor privitoare la inițierea sa în limbile clasice sau moderne. Informațiile în acest sens sînt puține, fapt care obligă cercetarea să se fondeze nu o dată pe ipoteze. Operația rămîne totuși deosebit de importantă și de la ea trebuie să pornim pentru a stabili sectoarele de unde Budai-Deleanu își procura informațiile.

Față de atîtea mijloace nesigure de recoltare a datelor, singurul auxiliar precis de care am beneficiat a fost catalogul cărților aflate în posesia lui Budai-Deleanu la moartea sa³. E adevărat că și repertoriul

¹ A. Ciorănescu, *loc. cit.*, p. 124 și urm.

² *Ibidem*, p. 107.

³ T. Bălan, *Data morții lui Budai-Deleanu*, în „Făt-Frumos”, IX (1934), nr. 4, p. 84—86.

acesta de titluri este incomplet, întrucît nu menţionează o serie de lucrări pe care scriitorul le-a cunoscut îndeaproape şi le-a avut, după toate probabilităţile, în posesia sa. Neajunsul acesta nu scade însă prea mult din utilitatea acestei liste de cărţi, fără de care precizarea orizonturilor sale lingvistice şi explicarea unor afirmaţii din opera sa n-ar putea fi făcută decît prin puţinele date oferite de scrierile sale şi, adesea indirect, prin ipoteze.

Am arătat mai sus că aspectul general al lucrărilor lingvistice ale lui Budai-Deleanu este cel al unor expuneri lipsite de pretenţii, cu toate că, nu o dată, autorul adoptă poza mentorului erudit. Afirmaţia priveşte numai tonul comunicării şi aparatul critic utilizat şi nu poate fi pusă în legătură cu cunoştinţele scriitorului, fără riscul de a fi, uneori, contrazisă în întregime. Într-adevăr, dacă parcurgem manuscrisele lingvistice ale lui Budai-Deleanu, întîlnim locuri unde erudiţia sa manifestă în forme atît de impresionante, încît sîntem solicitaţi aproape involuntar să verificăm atent cea dintîi impresie. Aşa este, bunăoară, descrierea pe care o face sunetelor limbii române, cînd, spre a înlesni străinilor o pronunţare corectă, face apel la nu mai puţin de zece limbi (germană, latină, franceză, italiană, greacă, poloneză, cehă, engleză, maghiară şi rusă)⁴. Un alt moment în care erudiţia autorului ne reţine atenţia este atunci cînd el face examenul etimologic al vocabularului limbii române. Pentru a stabili unele apropieri între o serie de cuvinte româneşti şi străine, Budai-Deleanu apelează la următoarele limbi : latina, greaca, germana, maghiara, poloneza, rusa, italiana, albaneza, franceza şi spaniola⁵. Cunoaşterea satisfăcătoare a tuturor acestor limbi e destul de greu de imaginat. O soluţie pentru cunoaşterea realităţii ar fi examinarea atentă a termenilor străini citaţi. Proba nu poate fi însă evidentă în toate cazurile, întrucît o transcriere conştiincioasă dintr-un dicţionar poate crea iluzia stăpînirii unui număr oricît de mare de limbi. Deşi unele infidelităţi transpar pe alocuri, ele nu sînt însă peremptorii în cazul scriitorului nostru, a cărui rigoare în prelucrarea informaţiei este prezentă de-a lungul întregii opere. O examinare sumară a formaţiei sale intelectuale, precum şi a mediilor în care s-a dezvoltat şi, desigur, parcurgerea tuturor lucrărilor ne ajută să stabilim gradul de stăpînire a limbilor care serveau scriitorului în cursul expunerilor sale.

Parcurerea oricît de rapidă a scrierilor sale ştiinţifice ne informează, din prima clipă, că Budai-Deleanu cunoştea în mod desăvîrşit limbile latină şi germană. În privinţa latinei, cunoştinţele lui Budai-Deleanu se vor fi format încă în timpul studiilor de la Blaj şi vor fi devenit excelente în cursul anilor petrecuţi la colegiul sfînta Barbara din Viena. Faptul că studiul latinei era extrem de răspîndit în învăţămîntul clerical al timpului (latina era limba de predare) şi că Budai-Deleanu şi-a încununat studiile prin titlul de doctor ne obligă să nu insistăm prea mult

⁴ *Temeiurile gramaticii româneşti* (ms. Ac. nr. 2425), f. 2 r°—39 v°, passim. Abrevierea *Temeiurile*, folosită în continuare, se referă la acest manuscris.

⁵ În tabelele etimologice ataşate la *Fundamenta grammatices linguae romaenicae seu ita dictae valachicae* şi la volumul întîi al *Lexiconului românesc-nemţesc*.

asupra acestui punct. Să amintim numai că el și-a redactat pentru prima dată gramatica în limba latină, că întreaga sa operă istorică e compusă în latinește și că din cele 62 de volume inventariate la moartea sa, 47 erau latinești. Tot în timpul studiilor teologice, Budai va fi dobândit o serie de cunoștințe de greacă, mai puțin profunde decât cele de latină, dar totuși suficiente pentru o orientare satisfăcătoare. Noțiunile de limbă și cultură greacă pe care le poseda erau destul de temeinice, lucru dovedit de numeroasele referiri la cuvintele grecești și la termeni și nume privitoare la civilizația elenică, prezente în dicționarele sale sau în comentariul *Ţiganiadei*. Ele nu erau, probabil, atât de adânci, încât să permită o lectură susținută, și supoziția aceasta e întărită de lipsa oricărei cărți grecești în biblioteca sa și de faptul că, pentru citirea lui Homer, el se raporta la ediția latină notată sub no. 20 din catalog: *Homeri Odyssea, id est de rebus ab Ulysse gestis*. Argentorato [s.a.]⁶.

Alături de latină, limba pe care a stăpînit-o în cea mai mare măsură scriitorul a fost germana. Însușită în timpul anilor de studenție de la Viena, limba germană îi devenise atât de familiară, încât în 1785 el traducea în românește, pentru Ministerul de război austriac, *Cartea trebuincioasă pentru dascăli*⁷ și, tot în anii aceia, transpunea în limba sa maternă cărțile juridice iosefiniste⁸. În timpul împlinirii dregătoriei de consilier chezaro-crăiesc la Lemberg, el se ocupa cu traducerea cărților juridice din nemțește și făcea o dare de seamă, în limba germană, despre Bucovina: *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*. În sfîrșit, examinarea de către un germanist a limbii în care e scris *Lexiconul românesc-nemțesc* s-a soldat, cu cîțiva ani în urmă, prin elogii nereținute adresate autorului⁹.

Am insistat mai mult asupra cunoștințelor pe care le avea Budai-Deleanu în privința limbilor latină și germană din două motive: în primul rînd, pentru că ele i-au servit la alcătuirea unor lucrări importante și, apoi, pentru că, în cele mai multe cazuri, ele vor constitui un punct de plecare pentru cunoașterea altor limbi.

Așa stau lucrurile, de exemplu, cu limba poloneză. Scriitorul a cunoscut poloneza, lucru dovedit nu numai prin opera lui istorică și lingvistică, ci prin cei peste 30 de ani petrecuți în Lemberg, oraș în care elementul polonez era puternic, iar limba polonă aproape oficială¹⁰. O primă inițiere în această direcție a făcut-o însă prin intermediul latinei, după cum ne dovedește un *Dictionarium latino-polonicum*, găsit printre

⁶ *Argentoratum* e numele latinesc al Strasbourgului. În notarea titlurilor de lucrări din catalogul publicat de Bălan, am rectificat tacit toate erorile evidente de scriere a unor cuvinte străine. În rest, am reprodus titlurile cu fidelitate, menționînd în paranteze drepte lipsa locului sau a anului de apariție a cărților.

⁷ Vezi T. Bălan, *O știre nouă despre Ion Budai*, în „Codrul Cosminului”, IX (1935), p. 285—286.

⁸ Vezi I. Chr. von Engel, *Geschichte des ungrischen Reichs und seiner Nebenländer von... Vierten Theils I Abth. Geschichte der Moldau und Walachey... Erster Theil*. Halle, 1804, p. 136.

⁹ Ion Sîn-Giorgiu, *loc. cit.*, p. 394—395.

¹⁰ O parte a actelor successorale încheiate la moartea lui Budai-Deleanu sînt redactate n poloneză. Vezi T. Bălan, *Data morții...*, p. 82—84.

cărțile sale. La Lemberg, autorul a putut să învețe și limbile rusă și ucraineană, cum i s-a întâmplat compatriotului său Teodor Racoce¹¹, întărit oficial cu certificat de cunoștință a rusei și a vechii slave. Cunoștințele lui în acest domeniu nu par prea vaste la o primă considerare, însă constatarea aceasta va deveni o certitudine abia în momentul când un slavist va examina etimologiile propuse de Budai-Deleanu la cuvintele de origine slavă.]

Dar Lembergul era în timpul acela un centru în care se puteau învăța și limbile occidentale. O dovadă ne oferă cazul lui Samuil Vulcan, care, în cei câțiva ani petrecuți la Lemberg, a învățat franceza, italiana și poloneza¹². Budai-Deleanu a cunoscut într-o măsură însemnată limba franceză și, dacă ar fi să facem o înșirare a limbilor vorbite de autor în funcție de gradul în care le-a stăpinit, ar trebui să acordăm francezei locul al treilea, după latină și germană. Descifrarea influențelor străine exercitate asupra operei lui poetice indică destul de clar că el i-a cunoscut pe Voltaire și pe Rousseau, dacă nu și pe Montesquieu, cu siguranță în versiuni originale (în *Introducerea* la *Lexicon* îl citează pe Gibbon după o traducere franțuzească). E probabil că scriitorul a învățat temeinic franceza tot la Lemberg, ca și Samuil Vulcan, fapt dovedit prin două lucrări apărute după plecarea lui în Galiția (întâmplată în 1787) și pe care le avea în bibliotecă: *Deutsch-französisches Wörterbuch von Roux, Halle, 1789* și *Deutsch-französische Gespräche, Strassburg, 1799*. După cum se vede, titlurile cărților indică, de asemenea, că autorul a învățat franțuzește prin intermediul limbii germane. Deși nu avem informații în această privință, e probabil ca primul contact al lui Budai-Deleanu cu limba franceză să fi avut loc încă la Viena, oraș în care franceza se vorbea în mod curent în cercurile intelectuale¹³. Aceste date elementare se vor fi sistematizat în Polonia, unde franceza se vorbea frecvent în cercurile mai înalte¹⁴ și vor fi devenit atât de riguroase, încât i-au permis autorului să înceapă redactarea unui dicționar francez-român, să proiecteze unul român-francez și să deschidă larg porțile limbii literare neologismelor franțuzești. E o constatare care se detașează din examinarea operelor scriitorului, pentru că între cărțile sale nu figurează decât o singură lucrare franțuzească, anume un *Code Napoléon stéréotype*. Paris, 1808.

Limba italiană a învățat-o probabil la Viena, unde ea exercitase o mare influență în secolul al XVIII-lea (îndeosebi în prima lui jumătate)¹⁵ și, depășită în importanță de franceză, se menținea încă, în mare măsură, în vorbirea intelectualilor, spre anii 1800¹⁶. La Lemberg, scriito-

¹¹ Vezi T. Bălan, *Teodor Racoce și Chrestomaticul românesc*, în „Codrul Cosminului”, II—III (1925—1926), p. 362.

¹² Vezi G. Bogdan-Duică, *Despre Țiganiada lui Budai-Deleanu*, în „Convorbiri literare” XXXV (1901), p. 454.

¹³ Vezi L. Réau, *L'Europe française au siècle des Lumières*, Paris, 1938, p. 46 și urm.

¹⁴ L. Réau, *op. cit.*, p. 54—55.

¹⁵ L. Réau, *op. cit.*, p. 46.

¹⁶ Asupra limbilor care se predau la Universitatea din Viena în perioada studiilor lui Budai-Deleanu, vezi L. Protopopescu, *Contribuții la istoria operei lexicografice a lui Ion Budai-Deleanu*, în „Cercetări de lingvistică”, VI (1961), nr. 2, p. 268—269.

rul avea, după cum am văzut, toate condițiile să-și aprofundeze cunoștințele în acest domeniu. O dovadă că era versat în limba italiană o constituie lecturile din Ariosto, Tasso, Tassoni, Casti, poate chiar din Dante sau Baretii, care transpar din versurile *Țiganiadei*, ca și fragmentul de traducere din *Temistocle* de Metastasio, conservat în ms. Ac. nr. 2427. De altfel, el se îndrepta spre poezia clasică antică și prin intermediul italianei, după cum ne-o arată cărțile *L'Eneide di Virgilio del commendatore Annibal Caro*, Verona, 1728, și *La poetica d'Orazio Flacco*. Romae, 1777. Prezența, în catalogul amintit, a unui *Nuovo metodo pe[r] apprendere agevolmente la lingua latina*, tom. 2, Napoli, 1742, este însă în măsură să stîrnească surpriza. E greu să presupunem că Budai a învățat latina cu ajutorul italianei, dar nu e exclus ca aceasta din urmă să-i fi servit totuși la elucidarea unor detalii de limbă latină, care îi erau mai puțin desluite. Mai verosimil pare ca el să se fi servit de acest manual în sens invers, pentru a învăța italiana prin intermediul latinei.

Nimic nu ne îndreptățește să credem că Budai-Deleanu vorbea engleza, spaniola, albaneza sau ceha, din care a citat cuvinte, probabil după manuale ori dicționare sau, în cazul ultimei limbi, folosindu-se poate de unele cunoștințe vagi dobîndite la Viena. În privința maghiarei, lucrurile sînt mai limpezi. E probabil ca scriitorul să fi învățat ungurește încă din timpul cît a trăit în Transilvania. Faptul acesta e dovedit de folosirea lui *o* în loc de *a* (*hotár, bánót*) și a lui *a* în loc de *o* (*kinazni*), prezentă la unele cuvinte maghiare din tabelele etimologice menționate. E vorba de două pronunțări specifice ungurilor din unele părți ale Transilvaniei¹⁷. Tot tabelele ne arată, prin cîteva ortografieri greșite, că stăpînirea maghiarei, cel puțin în privința scrierii, nu era completă. Impresia e întărită de un *Dictionarium latino-hungaricum a Francisco Pariz Pápai*. Tyrnaviae, 1762, pe care Budai-Deleanu l-a posedat și prin care și-a consolidat, probabil, cunoștințele cîștigate în tinerețe¹⁸.

S-a putut remarca din rîndurile de mai sus interesul susținut pe care autorul l-a manifestat pentru cultura clasicității antice. Homer, Virgiliu și Horațiu erau prezenți în biblioteca sa și adîncirea lor se făcea, uneori, prin lucrări de exegeză italienești. Alături de ei, Budai-Deleanu îl are în bibliotecă pe Phaedrus cu o ediție de *Fabule* din 1732 și îl cunoaște îndeaproape pe Ovidiu, din care citează versuri în *Introducerea la Lexicon*. Inventarul cărților sale mai conține o lucrare, probabil cu

¹⁷ Cf. Samuelis Klein, *Dictionarium valachico-latinum. Bevezetõ tanulmányal közzéteszi Gáldi László*, Budapest, 1944, p. 241—242, unde Gáldi constată aceleași particularități ardelenesti la unele cuvinte maghiare din dicționarul lui Micu.

¹⁸ Interesul lui Budai-Deleanu pentru limba maghiară mergea pînă la alcătuirea unor tabele comparative între unele cuvinte ungurești și termenii corespunzători din finlandeză, gotică sau slavă (vezi A. Ciorănescu, *loc. cit.*, p. 120—121). Una din tabelele etimologice anexate la *Lexicon*... se ocupă de termenii slavi, comuni limbilor română și maghiară, iar alta de cuvintele maghiare de origine română. În privința relației pe care Budai-Deleanu o stabilește între maghiară și finlandeză, e foarte probabil ca el să se fi orientat după lucrările lui Sajnovics și Gyarmathy, dedicate acestei probleme. Despre cunoștințele pe care le avea Budai-Deleanu în privința limbilor străine, vezi L. Protopopescu, *loc. cit.*, p. 268—270. Pe lingă limbile amintite de noi, autoarea consideră că scriitorul era orientat în ebraică și, probabil, în spaniolă.

caracter antologic, intitulată *Aurea Phytagoreorum Carmina*, auctore Theodore Marcilio. Lutetiae, 1527 și niște *Conciones sive orationes ex graecis latinisque historicis depromptae* [s. l.], 1570. Mai interesante sînt *Commentarius Ioannis Britannici in Iuvenalem* [s. l.], *absque anno*, și, în special, *Compendium seu epitome Fabii Quintiliani authore Iona Philologa*, Basilicae. [s.a.].

Cunoașterea *Instituțiilor* lui Quintilianus este foarte importantă pentru stabilirea formației clasice a scriitorului, care transpare de atîtea ori, în special în ideile sale privitoare la limba literară și la arta scriitoricească. E suficientă o privire asupra definițiilor date de scriitor „voroavelor poeticești”, adică figurilor de stil, ca să ne dăm seama în ce măsură teoria clasică a tropilor, recepționată cu siguranță și din Quintilianus, îi era familiară¹⁹. Alături de Quintilian, o carte capitală pentru scriitor în însușirea noțiunilor de gramatică și stilistică latină a fost *Institutio de arte grammatica* a lui Priscianus, din care o ediție din 1528 s-a găsit în posesia lui Budai-Deleanu (*Prisciani grammatici caesariensis libri*. [s.l.], 1528). Priscianus este unul dintre puținii scriitori citați cu consecvență de autor și referirile la el nu sînt suprinzătoare, dacă ne gîndim că gramaticul din Căsareea a fost o autoritate necontestată în materie de limbă latină în cursul evului mediu și că faima i s-a întins departe către zilele noastre. Orientarea lui Budai-Deleanu înspre gramatica latină nu poate fi determinată în mod complet dacă nu se ține seama de legătura dintre lucrările sale de specialitate și *Instituțiile* lui Priscianus.

Gramatica lui Priscianus putea servi autorului și drept izvor în însușirea cunoștințelor de latină tîrzie. Între tabelele etimologice amintite în capitolul precedent, se găsesc două care se ocupă de cuvintele românești provenite, după Budai-Deleanu, din latina „medievală” (sub acest termen el înțelegea, probabil, latina tîrzie). Dacă utilizarea lui Priscianus în alcătuirea acestor tabele nu este decît ipotetică, este sigură în schimb consultarea de către scriitor a monumentalului *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* al lui Du Cange, foarte răspîdit în întreaga Europă în cursul secolului al XVIII-lea. Faptul ne arată că, alături de literatura tradițională de specialitate, autorul pune la contribuție și producțiile științei contemporane, reușind adesea să fie la curent cu cercetările filologice ale epocii sale.

Revenind la lucrările de lingvistică cuprinse în catalogul publicat de Bălan, trebuie să amintim o operă, apărută în 1553, al cărei titlu (*Belum grammaticale*) pare să indice că avem a face cu o controversă stîrnită de discutarea unor probleme gramaticale. Chestiuni de stilistică sau de artă literară se găseau și în *Parerga historico-philologica*. Göttingae, 1749 a lui M. Theoph. Ludolph Münter, în *Commentatio de arte critica*. Norinbergae et Altorfii (?), 1747, a lui C. A. Heumann sau într-o *Disputatio de cognitione historiae et eloquentiae cum poesi*. Lipsiae, 1761, lucrări care ne-au rămas inaccesibile în cursul cercetării. Doctrina retorică și stilistică a antichității latine este temeiul cunoscutei expuneri a lui Hei-

¹⁹ Nu reluăm problema, amplu discutată de D. Popovici în *Doctrina literară a Țiganiadei lui Budai-Deleanu*, în „Studii literare”, IV (1948), p. 96—100.

neccius *Fundamenta stili cultioris*, consultată adeseori de Budai-Deleanu și aflată printre cărțile sale (*Io. Gottl. Heineccii, Fundamenta stili cultioris, cum observationibus Nicolai Niclas. Lipsiae, 1761*). Lucrarea lui Heineccius este un breviar de scriere corectă a limbii latine, cu expunerea teoretică a principiilor care trebuiau respectate pentru a realiza acest lucru. Scrisă într-un moment când latina începea să-și piardă primatul în lumea științifică și era scrisă cu infidelități tot mai numeroase, *Fundamenta stili cultioris* este o reînviere a stilisticii antice și o promovare nelimitată a ei. În felul acesta, lucrarea, care e întovărășită de comentarii savante, dădea cititorului posibilitatea nu numai să-și corecteze scrierea sau vorbirea limbii latine, dar să urce, în același timp, spre sursele care stătuseră la baza expunerii autorului.

Examinarea lucrărilor înșirate mai sus probează în mod destul de clar că Budai-Deleanu și-a format o cultură lingvistică clasică, în însușirea căreia s-a servit în primul rînd de limba latină. Existența unor lucrări germane în biblioteca scriitorului ne precizează o altă filieră prin care el își putea însuși această cultură. Ar fi interesant de consultat în acest sens gramatica lui Adelung, *Deutsche Sprachlehre*, cunoscută de Budai-Deleanu (*Adelungs Deutsche Sprachlehre. Berlin, 1781*), și de stabilit dacă gramatica germană, ea însăși structurată după cea latină, n-a exercitat o influență asupra organizării materiei în *Fundamenta linguae romanaeicae* și în *Temeiurile gramaticii românești*.

Lucrările înșirate mai sus au meritul să ne indice unele jaloane după care s-a constituit cultura lingvistică a scriitorului sau chiar să explice anumite detalii sau afirmații din operele sale.

Am arătat în capitolul introductiv că Budai-Deleanu a fost un susținător fervent al crezului lingvistic al Școlii Ardelene. La fel ca la mulți contemporani ai săi, întîlnim și la Budai-Deleanu tendința constantă de a apropia limba română de formele ei arhaice, în măsura în care acestea reflectau un stadiu mai puțin îndepărtat de latină. Limba latină era considerată drept forma desăvîrșită a limbii române, pentru atingerea căreia era necesar ordonarea sistemului gramatical, introducerea neologismelor și îndepărtarea unor termeni nelatini, necunoscuți tuturor vorbitorilor limbii. Budai-Deleanu era apoi stăpînit de rigoarea normei, principiu susținut mai ales atunci cînd el justifica necesitatea introducerii ortografiei latine, singura în măsură să permită scrierea corectă a limbii române, și cînd încerca să facă abstracție, în stabilirea regulilor, de „idiotisme”, adică de excepțiile de la legile analogiei²⁰.

Am selectat aceste idei din opera lingvistică a scriitorului, pentru că prin intermediul lor vom încerca să facem legătura cu prescripțiile codului lingvistic al clasicismului. Nu vom insista asupra directivelor generale ale curentului, ci ne vom arunca privirea asupra unei lucrări cunoscute de Budai-Deleanu și care e impregnată de spirit clasic: *Fundamenta stili cultioris* a lui Heineccius. Tratatul de stilistică latină al lui Heineccius aduce o serie de idei interesante, a căror corespon-

²⁰ Vezi capitolele V și VII din prezenta lucrare.

dență în concepțiile lui Budai-Deleanu trebuie remarcată. Savantul german cerea în *Fundamenta stili cultioris* să se acorde o atenție deosebită conservării purității limbii latine. Lucrul putea fi realizat prin respectarea latinei din epoca de aur și prin observarea atentă a tuturor abaterilor care se făceau în mod curent. Era necesară apoi o campanie de îndepărtare a materialului lexical „barbar”, parazitar. De aceea, Heineccius stabilește o listă cuprinzând diferitele categorii de cuvinte a căror eliminare era trebuincioasă. Iată două dintre prescrierile tratatului care sînt atît de apropiate de opiniile scriitorului român: „Ab omnibus diversarum originum vocibus tamquam ab hybridis nisi magna nos urgeat necessitas, est abstinendum” (p. 88); „omnia vocabula barbarae originis in cultiore latinitate, tamquam scopuli, fugienda sunt, nisi ea iam pridem civitate donata esse constet” (p. 91). Trebuiau excluse se asemenea „voces omnes quae analogiae grammaticae repugnant”, indiferent de origine (p. 90)²¹, și afirmația e în măsură să ne amintească consecvența cu care Budai-Deleanu cerea conformarea față de reguli, mai ales atunci cînd justifica superioritatea ortografiei cu litere latine, singura capabilă să permită respectarea normelor gramaticale și evitarea excepțiilor. Expunerea acestor idei comune nu urmărește stabilirea unor legături de dependență a scriitorului român față de savantul german, chiar dacă influența acestuia din urmă asupra sa este probabilă. Opiniile lui Heineccius, reflex al unui umanism întîrziat, nu erau în fond ale lui, ci ale doctrinei pe care o urma, după cum ideile afirmate de Budai-Deleanu sînt bunul comun al întregii sale generații. Legătura pe care vrem s-o stabilim nu este așadar între doi scriitori, ci între două ideologii și faptul acesta trebuie luat în considerație, cu atît mai mult cu cît pînă astăzi nu s-a arătat care a fost rolul culturii clasice a scriitorilor Școlii Ardelene în formarea opiniilor lor lingvistice.

Dar prescripțiile doctrinei clasice n-au influențat numai asupra concepțiilor scriitorului privitoare la limba română și la procesul de modernizare a ei. Multe dintre cele mai generale afirmații care se găsesc în diferite compartimente ale operei sale științifice sau literare își găsesc originea în codificările acestei doctrine. Nu e locul potrivit să examinăm aici toate reflexele clasice din concepțiile sale. Ele se găsesc îndeosebi la poet, la autorul *Țiganiadei* și al notelor care întovărășesc această operă, și reunirea lor a fost făcută mai demult²². Vom reține pentru discuția noastră numai datele referitoare la limbă și la funcția artistică a limbii. Autorul este un partizan al retoricii și al poeticii clasice, al idealului de echilibru și de armonie internă a limbii, pe care aceste discipline le proclamau. În *Prologul la Țiganiada*, el arată că diferența dintre moderni și antici provine din faptul că aceștia din urmă „au crescut oameni întru *podoaba și măiestria voroavei deplin săvîrșiți*, carii cu *suptirimea și gingă-*

²¹ Am folosit ediția din 1776 a cărții lui Heineccius: Io. Gottl. Heineccii, *Fundamenta stili cultioris*... Lipsiae, 1776. Citatele sînt luate din capitolul al doilea intitulat *De fundamentis stili rhetoricis*, în care se arată, printre altele, ce reguli trebuie respectate (mai bine-zis ce forme trebuie evitate), pentru ca discursul (*oratio*) să fie latin (adică curat latin: „latinitas [stili] orationi puritatem conciliat”, p. 85).

²² D. Popovici, *Doctrina literară*...

șia condeiului său, au știut într-atîta frumsăța pe eroii săi, cît noi astezi, necunoscînd pe alții asemenea, ne uimim de *mare-sufleția*, *naltă-cugetarea*, *bărbăția ș-alte virtuți a lor*; și doară nu luom sama că mai mare partea întru aceasta este a scriptoriului”²³. Tot de doctrina clasică se leagă și distincția pe care o face Budai-Deleanu între stilul poetic și stilul vorbirii comune, între genurile mari și genurile mici și — lucru care ne interesează îndeaproape — între cuvintele care pot fi folosite în compozițiile importante sau în „jucărele”²⁴. În această privință, el e partizanul Bastiliei rimelor, pe care Hugo n-o dărimase încă, al cuvintelor nobile și al celor plebeene, lucru mărturisit într-o notă la *Țiganiada*: „Trebuie a ști că *cioarsa* să zice o sabie rea sau ruginită, și nu s-ar putea zice de altă sabie și la alt loc, fără numa la *Țiganiada* ș-alte de acest feliu de izvodiri comicești”²⁵. Semnatarul notei este Musofilos, marele maestru de retorică și poetică al comentariului *Țiganiadei*. Aceeași origine o are și distincția pe care o face nu o dată autorul între vorbirea țiganilor și cea a personajelor cultivate din poem. Nu e vorba aici de o adîncire tipologică prin limbaj, cum s-ar putea crede la o primă impresie, ci de un reflex al separării nete între genuri. Personajele „subțiri” aparțin poemei eroice înglobate în epopee²⁶ și ele trebuiau să vorbească așa cum se cerea unor protagoniști dintr-o producție serioasă. Ideile acestea aparțin mai degrabă posterității clasice, neoclasicismului, secolelor al XVII-lea sau al XVIII-lea, deși o precizare clară nu se poate face în acest sens. O observație identică poate fi formulată și în privința supunerii complete a autorului față de noțiunea de ordine și acceptării nereținute a rigorii normei, precum am văzut mai sus. Erau deziderate pe care le exprima atunci cînd cerea expunerea ordonată, logică a materiei în gramatică, fapt subliniat cu claritate și în *Dascalul românesc*: „Voroava noastră să fie așa dreasă și rînduită, ca din period în period și din cuvînt în cuvînt să aibă nu numai legătură firească, ci și măsura după care s-au așezat graiul omenesc”²⁷. Apelul la ordine și la logică, mai ales, ni se pare însă un ecou al gramaticilor raționale sau geometrice, care s-au bucurat de atîta trecere în cursul veacului al XVIII-lea, din ideile raționaliste ale căruia Budai-Deleanu și-a constituit ideologia socială. O prelungire a ideilor acestui secol este și legătură strînsă pe care Budai-Deleanu o stabilește între evoluția limbii și a societății, atunci cînd urmărește istoria limbii române în cursul evului mediu. Iată că, în ansamblu, lecturile pe care le-am stabilit mai înainte și-au dat roadele, fapt pe care îl confirmă în întregime ideile scriitorului. Clasicism — de la

²³ *Țiganiada*, ed. Byck, [București, 1953], p. 63. Sublinierile ne aparțin. Trimiterile ulterioare se fac la această ediție.

²⁴ Vezi D. Popovici, *Doctrina literară...*, p. 90, 95—103 passim.

²⁵ *Țiganiada*, p. 235.

²⁶ Vezi D. Popovici, *La littérature roumaine...*, p. 471 și *Doctrina literară...*, p. 96.

²⁷ Vezi Gh. Bulgăr, *op. cit.*, p. 61.

ipostaza lui antică pînă la doctrina secolului al XVIII-lea — , puternic colorat de formația raționalistă a scriitorului, iată datele generale ale gândirii sale lingvistice²⁸.

Dar Budai-Deleanu n-a privit decît foarte rar dincolo de problemele specifice ale limbii române, de aceea notarea formației sale clasice nu poate servi decît la fixarea unui cadru de orientare generală. Cunoștințele largi dobîndite în privința limbilor clasice și moderne i-au ajutat să alcătuiască o serie de lucrări închinete limbii române, care sînt străbătute în numeroase locuri de elemente de doctrină lingvistică clasică, ca și opera sa poetică, de altfel. Acesta este sensul în care trebuie acceptat clasicismul lingvistic al scriitorului, cu observația finală că nu avem a face numai cu o orientare individuală a sa, ci și cu una comună întregii școli din care face parte.

²⁸ Vezi Al. Piru, *Literatura română premodernă*, [București], 1964, p. 16—17.

ORIGINEA POPORULUI ROMAN ȘI A LIMBII ROMÂNE

Am văzut în capitolele precedente că activitatea lingvistică a lui Budai-Deleanu s-a rezumat la cercetarea istorică și descriptivă a limbii române și trebuie privită în lumina luptei culturale și politice duse de Școala Ardeleană. Chiar atunci cînd autorul face unele considerații generale în legătură cu limba literară ori cu clasificarea și natura sunetelor sau încearcă o schiță de istorie a latinei, el întreprinde toate aceste operații în strînsă relație cu cercetările sale asupra limbii române și numai pentru a servi acestora. O singură dată depășește el cadrul impus de preocupările sale obișnuite, atunci cînd încearcă să stabilească o serie de filiații în privința vocabularului limbii maghiare¹. El alcătuiește trei liste de cuvinte ungurești, pe care le compară cu termenii corespunzători din diferite dialecte finice, folosind, probabil, în acest scop lucrările lui Sajnovics sau pe ale lui Gyarmathy. Tot pe baza unor tabele comparative se fac apoi apropieri între termenii maghiari și cei gotici sau slavi. Această extindere a preocupărilor lui Budai-Deleanu este accidentală, așa încît simpla ei menționare este suficientă.

Pentru scriitorul nostru, ca și pentru toți contemporanii săi pătrunși de ideile de renaștere națională și culturală, problema originii poporului român și a limbii române se bucură de un interes particular. Opiniile reprezentanților Școlii Ardelene, divergente în unele sensuri, capătă, în legătură cu această problemă, un caracter foarte unitar. E aproape cu neputință să întîlnim o singură excepție de la afirmația unanimă a originii romane pure a poporului românesc. Convingerea aceasta este împărtășită, fără rezerve, și de Budai-Deleanu.

Poporul român, arată el în *Lexiconul românesc-nemțesc*, este o națiune de frunte, cuprinzînd cîteva milioane de locuitori², răspîndiți între Tisa și Mare și înspre sud pînă la muntele Haemus³. Deși românii alcătuiau populația de bază aici⁴, împrejurările politice i-au împie-

¹ A. Ciorănescu, *loc. cit.*, p. 120—121.

² *Introducerea la Lexicon*, f. 47 r°.

³ Prefața germană (*An den deutschen Leser*) la *Lexicon*, f. 5 r°; *Revista Fundațiilor*, XI (1944), nr. 2, p. 398.

⁴ *Prefața la Fundamenta*, f. 3 r°; *Archivu*, p. 708.

dicat să cunoască dezvoltarea spre care erau îndreptățiți să aspire. Mai mult decât atât, „de vreo triizeci de ani încoace s-au scornit o modă, nu numa a tăgădui purcederea românilor de la romani și indegnatul (= indigenatul)”, dar încercînd chiar a lipsi pe locuitorii din unele regiuni ale Daciei de „existența politică”. „Deci împotriva luminatului adevăr cu toată puterea și sirguința să lucrează a statornici poftită socoteală”⁵. După cum vedem, discutarea originii românilor se face în aceeași atmosferă de polemică declarată, în care-și agita Maior argumentele împotriva adversarilor săi.

Pentru Budai-Deleanu, istoria românilor începe din momentul cuceririi Traciei, Moesiei și Panoniei de către romani⁶. Cucerirea Daciei, în condițiile unui război crîncen, a avut două consecințe importante. O parte a dacilor a fost exterminată, iar cealaltă s-a retras dincolo de granițele țării⁷. Întrucît după scriitor, dacii erau de origine slavă⁸, concluzia la care se ajungea era descendența polonezilor din dacii retrași din fața invaziei romane. Coloniștii romani, aduși „ex toto orbe romano”⁹, au găsit deci o Dacie pustie și au putut în acest fel asigura românilor o ascendență pur romană, lipsită de amestecul singelui dac.

Ne aflăm, după cum se vede, în plină fantezie și faptul nu trebuie să ne surprindă prea mult, dacă avem în vedere scopul interesat al speculațiilor și epoca în care ele se făceau. Ipotezele fantastice privitoare la originea popoarelor și a limbilor sînt încă frecvente în secolul al XVIII-lea, cînd genealogiile erau practicate pe scară largă, dar fără instrumente științifice de cercetare. Ca să nu mergem prea departe, chiar Maior era convins să secuii erau de origine slavă, opinie greu de susținut. Scăpate de sub controlul sever al probelor, ipotezele aduceau însă neajunsuri însemnate teoriilor susținute. Construite pe premise nefondate, opiniile lui Budai-Deleanu erau sfîșiate nu o dată de contradicții. Astfel, el îi alunga pe daci în Polonia, în *Introducerea la Lexicon*, dar admitea, în aceeași lucrare influența limbii dace asupra latinei. Deși în felul acesta recunoștea, indirect, existența unor raporturi între daci și romani, Budai-Deleanu nu putea concepe nici cel mai mic amestec între cele două popoare. Nici celelalte populații migratoare, stabilite vremelnic pe pămîntul Daciei, n-au putut participa la formarea poporului român. După Maior, românii au evitat totdeauna căsătoriile cu persoane de neam străin, care, chiar dacă, prin absurd, au avut loc, au fost totuși puțin numeroase¹⁰. Pentru Budai-Deleanu, nici ipoteza unui amestec între

⁵ *Introducere la Lexicon*, f. 111 v°—112 r°.

⁶ Citarea Traciei și Moesiei se explică prin faptul că Budai-Deleanu îi considera pe macedoromâni drept parte integrantă a poporului român. Așa cum vom avea prilejul să vedem mai încolo, pentru Budai-Deleanu limba română începe din momentul constituirii unui „dialect” traco-roman.

⁷ A. Ciorănescu, loc. cit., p. 110—114 passim.

⁸ Vezi *Introducere la Lexicon*, f. 125 și urm.; cf. f. 120 v°.

⁹ *Introducere la Lexicon*, f. 116 v°.

¹⁰ Vezi I. Lupaș, *Scrierile istorice ale lui P. Maior*, în „Anuarul Institutului de istorie națională” (Cluj), I (1921—22), p. 94.

bărbații romani și femeile slave n-ar fi putut avea vreun efect asupra caracterului pur roman al poporului român, întrucît, după el, sîngele se moștenește prin bărbați, și nu prin femei¹¹.

Deși justificarea e naivă, ea îl satisface pe autor. Combătîndu-l pe Engel, care susținea amestecul românilor cu slavii, Budai ajungea să exclame : „Doamne sfinte ! Ce mai mestecături sînt aceste ! Cetînd cineva unele ca aceste, trebuie să-i vie în minte și fără voie poveste lui Iordan de naștere hunilor din draci și strige”¹².

Scriitorul compara, așadar, afirmațiile adversarului cu unele păreri puerile admise de altă persoană, deși el însuși aducea în discuție argumente de o naivitate apropiată.

Demonstrarea originii romane a poporului nostru se făcea însă și prin argumente de ordin lingvistic, dintre care cel mai important i se părea autorului însuși cuvîntul *român*. Pentru că în cele mai multe limbi străine români erau numiți prin alți termeni decît acesta, el discută diferitele denumiri sub care au fost cunoscuți românii în cursul timpurilor. El concludă că, prin numiri ca *vlah*, *welsch* și altele asemănătoare, popoarele slave și germane au indicat totdeauna pe romani sau pe descendenții acestora, italienii și românii. Românii însă s-au numit totdeauna *români*, cuvînt care demonstrează cu ușurință înrudirea împărătească a valahilor. De aceea, afirmațiile unora, cum că românii și-ar trage numele de la *remaneo*, adică ar fi „rămășița cea mai de pe urmă a gloatei romanilor din Dacia”, îl fac pe autor să suridă¹³ și să explice, după cea mai bună metodă științifică, transformările suferite de *romanus* pentru a da naștere lui *rumân*.

Prilejul era bine venit și pentru a răspîndi cuvîntul *român* în rîndul străinilor. Spre a se evita confuzia între numeroșii termeni folosiți de aceștia pentru desemnarea românilor și a limbii române, autorul propune numele de *Romaeni*, iar pentru limba română pe cel de *lingua romaenica*. Termenii mai fuseseră folosiți de istoricul maghiar Pray, citat de altfel de autor ; preluîndu-i, probabil de la acesta, Budai-Deleanu îi difuza pentru a impune o formă care să dezvăluie la prima ochire originea poporului său și a limbii sale materne. Se cuvine să amintim că o încercare asemănătoare făcuse, mai înainte, Gheorghe Roja, care încă în 1808 propunea denumirea de *Romeos*, asupra căreia avea să revină în anul următor, modificînd-o în *Romanus*.

Argumentele pe care I. Budai-Deleanu le aduce pentru demonstrarea permanenței românești în Dacia sînt cele comune celor mai mulți reprezentanți ai Școlii Ardelene. Asemenea lui Maior, pe care îl citează în *Introducere*, el se folosește și de critica de text, zăbovind asupra frazei controversate din Flavius Vopiscus, dar aducînd argumente proprii¹⁴. El urmărește în continuare existența românilor sub diferite populații migratoare (goți, huni, gepizi, bulgari, avari) și amintește, probabil după Thunmann, celebrele *torna, torna fratre*, pe care le consideră cuvinte româ-

¹¹ A. Ciorănescu, *loc. cit.*, p. 116.

¹² *Introducere la Lexicon*, f. 110 r° și v°.

¹³ *Ibidem*, f. 50 r°.

¹⁴ *Ibidem*, f. 82 v° și urm.

nești¹⁵. Pomeneste apoi de venirea ungarilor, discută știrile privitoare la români din cronicile lui Nestor și a lui Anonymus Notarius și amintește despre formațiunile statale din sudul Carpaților din secolul al XIII-lea¹⁶.

Trebuie să notăm că, afară de discutarea semnificației termenului de *român*, Budai-Deleanu aduce în sprijinul opiniilor sale și alte argumente de ordin lingvistic, în special onomastic și toponimic. El citează o serie de nume de persoană și de sărbători românești care îi par de origine latină. Astfel, termeni onomastici ca : *Floarea*, *Barbu*, *Muțiu* i se par că descind din *Flora*, *Balbus*, *Mutius*, iar nume de sărbători ca *Lucinul* și *Rusaliile* le consideră, de asemenea, ca avind o etimologie latină. El susține apoi originea latină a unor nume de cetăți, de ape și de munți : *Mureșul*, *Crișul*, *Jiul*, *Cerna*, *Ampoiul*, *Argeșul*, *Prutul*, *Clujul*, *Zeugma*¹⁷. Concluzia pe care o trage autorul din examinarea numelor de locuri este permanența românilor în Dacia și imposibilitatea ca ei să fi putut da locurilor vechile nume dacă ar fi venit din alte părți¹⁸.

Discutarea acestor probleme capitale, legate de formarea poporului român și de evoluția lui de-a lungul istoriei, se face printr-o referire continuă la izvoare și prin căutarea neobosită a argumentului hotărâtor. Nu o dată tonul discuției ia un caracter violent și atunci termenii drastici se aglomerează, degajind ironia și urmărind condamnarea integrală a adversarului. Susținind descinderea poporului român din coloniștii aduși în Dacia, autorul intenționase să demonstreze, după cum el însuși afirmă, că „românii sînt cei mai vechi lăcuitoari în Dacia și adevărați moșteni”¹⁹. Era necesar să se arate că poporul român constituie în Dacia „o națiune de frunte”, care avea toate posibilitățile ca prin cultură să poată ajunge din urmă popoarele civilizate ale Europei.

S-a arătat mai de mult că afirmarea descendenței romane a poporului român și a originii latine a limbii române sînt idei puse în circulație, în cadrul culturii române, de către cronicari. Școala Ardeleană, legată prin mai multe puncte de contact de umanismul marilor cronicari, a reluat, în noile condiții ale sfîrșitului secolului al XVIII-lea, observațiile antecesorilor. Nu e mai puțin adevărat însă că în Transilvania afirmațiile cronicarilor, întrepesute de multe ori cu legende sau construite în liniile cele mai generale, au fost reluate într-o formă schimbată și ridicate la nivelul unor adevăruri demonstrabile. Dacă Miron Costin constata latinitatea limbii noastre și încerca să o demonstreze prin indicarea originii cîtorva zeci de cuvinte, în fața învățaților Școlii Ardelene problema se înfățișa în linii mult mai complexe. Rezultatele obținute de ei dovedesc perspectivele diferite prin care s-a examinat chestiunea. Între alăturarea unei

¹⁵ *Introducere la Lexicon*, f. 105 r°; vezi Thunmann, *Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker*, Leipzig, 1774, p. 341, apud A. Philippide, *Originea românilor*. Volumul I. *Ce spun izvoarele istorice*, Iași, 1923, p. 506.

¹⁶ *Introducere la Lexicon*, f. 105 v°—107 v°.

¹⁷ Toate acestea în Ciorănescu, *loc. cit.*, p. 115 și în *Introducere la Lexicon*, f. 113 r°. Pentru *Zeugma* (*Ceugma*), vezi *Țiganiada*, p. 140, notă. Nu insistăm asupra caracterului arbitrar al multora dintre apropiierile făcute.

¹⁸ *Introducere la Lexicon*, f. 113 v°.

¹⁹ *Ibidem*, f. 112 v°.

simple tabele de cuvinte la Miron Costin și cercetarea structurii gramaticale și a lexicului limbii române din punct de vedere etimologic la Budai-Deleanu este diferența care marchează distanța de la preocuparea intim-plătoare pînă la știință.

Rigoarea științifică trebuia însă aplicată nu numai în examenul structural al limbii, ci și în problema originii ei. Simpla constatare a derivării românei din latină era un lucru care nu putea satisface pe lingviștii ardeleni. Școală prin excelență istorică, mișcarea ardeleană preferă să limpezească întii originile și să stabilească primele linii de evoluție, înainte de a trage concluzii prin disecarea analitică a faptelor de limbă contemporană. Pentru Micu și pentru Șincal, limba română purcede din latina clasică și aceasta nu numai pentru că limba latină populară le era insuficient cunoscută. Cum ar fi putut însă admite Șincal descendența românei din latina vorbită de popor, atunci cînd în *Hronică* se străduiește să demonstreze că printre coloniștii veniți în Dacia se găseau numeroase familii romane de cea mai nobilă viță? Descinderea limbii române din latina populară avea să fie afirmată mai tîrziu și cercetările au notat că prima ei mențiune se găsește în *Disertația pentru începutul limbei românești* a lui Maior, publicată ca anexă la *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, în 1812.

O opinie similară împărtășește și Budai-Deleanu. În *Prefața la Fundamenta grammatices linguae romaenicae*, ca și în *Introducerea la Lexicon*, scriitorul consideră limba română drept continuatoarea latinei populare vorbite în Dacia. Pînă la Budai-Deleanu și Petru Maior, afirmarea originii latine a limbii române se redusese, cel mai adesea, la simpla înregistrare a acestui fapt. Cei doi învățați sînt însă oameni de știință, de aceea înțeleg să-și fundamenteze aserțiunile printr-o demonstrație riguroasă. Pentru aceasta, Petru Maior studiază îndeaproape limba latină, distingînd cele două aspecte ale ei și făcînd în felul acesta legătura cu româna. Budai-Deleanu, pentru care limba română începe din momentul cuceririi Traciei, Moesiei și Panoniei, de către romani și a formării unui „dialect” traco-roman²⁰ înțelege să alăture examenului istoric o analiză sincronică. Pentru aceasta el va întreprinde o cercetare atentă a stadiului contemporan a limbii române, pătrunzînd în structura ei gramaticală și examinîndu-i etimologic vocabularul.

Constatarea existenței unui „dialect” traco-roman, ca și situarea originii limbii române în momentul cuceririi Traciei, Moesiei și Panoniei ni-l prezintă pe Budai-Deleanu în divergență cu cei mai mulți contemporani ai săi. Aceștia porneau de la cucerirea Daciei și excludeau orice influență dacică asupra limbii latine. Deși Budai-Deleanu neagă cu înverșunare un amestec posibil între daci și romani, el admite, după cum am mai spus, posibilitatea unor relații între cele două popoare. Pe linie etnică, nici un fapt pozitiv, afară de constatările bunului simț, nu demonstra, în epoca aceea, participarea elementului dac la formarea poporului român. Cercetînd limba română, autorul a întrezărit unele indicii de persistență a cuvî-

²⁰ *Introducere la Lexicon*, f. 43 r° și v°.

telor dace. O dată transformate în certitudine, impresiile au fost ordonate și ridicate la rangul de adevăr, chiar dacă sistemul în care au fost încadrate avea mari defecțiuni. Spirit pozitiv și raționalist, Budai-Deleanu nu putea trece peste evidența faptelor, cu toate că, în mod fatal, recunoașterea lor îl duce la contradicții cu sine însuși. Maior îl combătea pe Kopitar²¹ și nega o posibilă influență a traco-dacei asupra latinei; Budai-Deleanu este primul lingvist ardelean care recunoaște direct acest lucru. Situînd la originea românei o comunitate de limbă traco-romană, el nu înțelege însă să afirme preponderența factorului autohton. Româna este descendentă latinei; ea a împrumutat o serie de cuvinte din limba băștinașilor, fără a fi încetat să fie o limbă romanică. Afirmatiile lui Thunmann și ale altora despre descinderea românei din tracă, dacă sau celtică sînt suficiente pentru ca Budai-Deleanu să-i acuze pe autorii lor de necunoașterea limbii române și să-i compare cu niște orbi care ar vorbi despre culori.

Existența unui dialect traco-romanic îi impunea lui Budai-Deleanu o cercetare atentă a celor două surse ale limbii române. De aceea el întreprinde, la aceeași dată cu Petru Maior, o istorie a limbii latine, la care adaugă, într-un mod mai puțin sistematic, unele considerații privitoare la limba dacă.

Budai-Deleanu face, întocmai ca Maior, o deosebire între cele două aspecte ale latinei. El constată, încă din timpul lui Cicero și al lui Caesar, existența unui „sermo” al oamenilor simpli, care se deosebea tot mai mult de vorbirea cultivată. Stabilind această diferențiere, Budai-Deleanu ține să precizeze legăturile care au existat între cele două vorbiri. În timp ce oamenii învățați au împrumutat cuvinte din latina populară, vorbitorii de rînd și-au păstrat statornic vechiul lor grai²². Este exact opinia lui Maior, fapt care ne va obliga să examinăm îndeaproape legătura dintre păreriile celor doi scriitori. Sîntem siliți să facem acest lucru, pentru că asemănările vor continua, e drept puțin numeroase, dar adesea capabile să atragă atenția.

Atîta timp cît latina s-a menținut la Roma, ea a păstrat o oarecare unitate. Mai apoi, în urma cuceririlor romane în Italia, afirmă Budai-Deleanu (și, în același timp cu el, Maior), s-au format dialecte romane, ceea ce a dus la „coruperea” limbii latine. Latina s-a modificat în special după mutarea capitalei imperiului la Constantinopol și după contactul mai strîns al vorbitorilor ei cu „barbarii”. Prin ocuparea provinciilor, limba latină a cunoscut noi transformări, în funcție de regiunile unde era răspîdită. În „coruperea” limbii latine, prin expansiunea ei în toate părțile imperiului, Budai-Deleanu vede patru faze. Prima e legată de momentul cuceririi Italiei, a doua se situează în epoca ocupării Galiei, a Britaniei, a Africei și a părților germanice, a treia are ca început extinderea romanilor în Tracia, Panonia și Illyricum, iar cea din urmă se leagă de colonizarea Daciei²³. Răspîndirea limbii latine a avut însă și o influență asupra latinii culte. Oamenii mai instruiți încep să folosească, în măsura

²¹ Vezi D. Macrea, *Lingviști și filologi români*. București, 1959, p. 61.

²² *Prefața la Fundamenta*, f. 5 v°; Archivu, p. 721.

²³ *Introducere la Lexicon*, f. 114 r° și v°.

ră mai mare sau mai mică, vorbirea populară. S-a ajuns, în felul acesta, ca și prin declinul artelor și al științelor, la o limbă mult schimbată față de cea vorbită în timpul lui Cicero și al lui Vergilius, fără ca ea să fi încetat să rămână latină. În provinciile ocupate, latina populară s-a amestecat cu limba locală și cu cea a altor popoare așezate succesiv în regiunea respectivă. A rezultat astfel o limbă nouă, care nu era nici romană, nici barbară, ci amestecată, cunoscând totuși preponderența elementului latin²⁴.

S-ar părea, din toate acestea, că Budai-Deleanu militează pentru o perioadă intermediară între latină și limbile romanice, în care s-ar fi format o limbă mixtă, dar de pe acum cu un pronunțat caracter latin. Afirmație interesantă, pentru că ea ar face din autor un precursor de primă mărime al lui Raynouard, care, câțiva ani mai târziu, susținea o opinie foarte asemănătoare²⁵. Apropierile între cei doi lingviști par a deveni evidente și datorită menționării de către Budai-Deleanu a limbii *romanensis et provincialis* și a încercărilor pe care le face pentru a stabili legătura dintre acest idiom vorbit în evul mediu și latina populară²⁶. Precizările făcute în acest sens au însă darul că ne informează despre felul cum vedea autorul coborîrea limbilor romanice din latina populară. Într-un text din *Prefața la Fundamenta*, în care înțelesul se ascunde uneori sub faldurile perioadelor savante, Budai-Deleanu arată că limba latină populară nu era identică cu romanensa medievală, dar că între cele două idiome și limbile romanice trebuia stabilită o legătură de filiație, alta însă decât cea pe care o va face Raynouard. Răspîndită într-o serie de provincii, limba latină s-a diversificat în contact cu limba unor populații și a dat naștere la o serie de dialecte. Astfel, au luat naștere limba română, romanensa sau spaniola. Iată deci că în concepția lui Budai-Deleanu „romanensa” nu e o limbă intermediară între latină și idiomele romanice, ci se situează pe aceeași treaptă de derivare din limba originară ca și acestea din urmă. Desigur că prin *lingua romanensis et provincialis* el înțelegea, la fel ca mulți învățați din secolul al XVIII-lea, limba veche provensală.

Pentru Budai limbile care au contribuit la transformarea latinei pînă în stadiul limbilor romanice de azi au fost pentru franceză : galica, franca, vandala ; pentru italiană : gotica, vandala, longobarda și teutona ; iar pentru română : limbile dacă, gotică, gepidă, slavă, și, în parte, hunică²⁷.

Am reprodus idelle lui Budai-Deleanu privitoare la latina populară, uneori în discuții amănunțite, din mai multe rațiuni. Am voit să arătăm, în primul rînd, pasiunea cu care scriitorul coboară înspre originile limbii române și ale celorlalte limbi romanice, pentru a realiza un tablou ordonat al descendenței lor din limba latină. Expunerea a arătat apoi o serie de opinii importante, dacă avem în vedere epoca la care au fost emise. Distincția netă între aspectele limbii latine, raporturile dintre acestea, derivarea limbilor romanice din latina populară, stadiile de transformare

²⁴ Toate acestea în *Prefața la Fundamenta*, f. 5 v°—6 r° ; *Archivu*, p. 721.

²⁵ *Ibidem* ; despre Raynouard, vezi Iorgu Iordan, *Lingvistica romanică. Evoluție. Curente. Metode*, București, 1962, p. 13.

²⁶ Vezi *Prefața la Fundamenta*, f. 5 v°—6 r° ; *Archivu*, p. 721.

²⁷ *Ibidem*, f. 6 v° ; *Archivu*, p. 721.

ale acesteia, în funcție de teritoriile de expansiune, sînt idei a căror exprimare clară recomandă cu prisosință meritele lui Budai-Deleanu. Este un lucru cunoscut că o parte dintre opiniile sale nu mai au astăzi putere de circulație, dar faptul acesta nu ne împiedică să facem elogiul cunoștințelor autorului. Nu vrem să susținem că ideile afirmate sînt în întregime originale. Ele au fost cu siguranță recoltate, în majoritate, din datele pe care le deținea știința vremii. Tezele susținute nu sînt decît reluarea sistematică a unor păreri care circulasera în secolul al XVIII-lea și chiar în cele anterioare. E suficient să-l amintim pe Bonamy, care, în două memorii publicate în 1756 (*L'Introduction de la langue latine dans les Gaules* și *Reflexions sur la langue latine vulgaire*), făcea o distincție netă între latina cultă și cea populară „foarte deosebită de cea din cărți” și arăta că dintr-însa s-au născut, pe lingă franceză, limbile italiană, spaniolă „et la langue romance”²⁸. De altfel, opiniile despre descendența idiomelor romanice din latina populară sînt mult mai vechi și urcă pînă spre evul mediu. Toate aceste constatări ne opresc să urmărim sursele directe de unde și-ar fi putut procura autorul informațiile. Indiferent de proveniența lor, opiniile puse în circulație de Maior și de Budai-Deleanu nu erau decît reflexe ale unor afirmații anterioare, care se generalizaseră în bună măsură în epoca aceea. Nu putem, de aceea, împărtăși opinia lui Sextil Pușcariu și să afirmăm, împreună cu el, că Maior (și Budai-Deleanu) ar fi precizat acest lucru cu mai multă claritate decît oricare alt predecesor²⁹. Prin opiniile emise, ei se situează, fără îndoială, în ansamblul preocupărilor majore ale științei vremii lor.

Amintirea lui Petru Maior în legătură cu concepțiile lui Budai-Deleanu ne indică un alt motiv pentru care am făcut expunerea amănunțită de mai sus. Alăturarea părerilor formulate de cei doi învățați subliniază adesea aspectul comun al concepțiilor lor. O întrebare legitimă care se impune este aceea a măsurii în care opiniile susținute de ambele părți au o sursă comună sau, dimpotrivă, sînt rezultatul influenței reciproce sau unilaterale. Petru Maior își exprimă părerile pentru întîia dată în 1812. Este data la care el își enunță ideile, pentru a le relua pe larg în *Dialog pentru începutul linbei română întră nepot și unchi*, care apare în 1819. Problema descendenței românei din latina populară e discutată pe larg de Budai-Deleanu în *Prefața la Fundamenta* și în capitolul („curmișul”) al treilea din *Introducerea la Lexicon*. Gramatica scrisă în latinește poartă data de 1812, iar *Lexiconul* era gata de tipar în 1818. După cum vedem, examenul cronologic al textelor nu ne duce la nici un rezultat, atunci cînd avem în vedere ansamblul concepțiilor celor doi scriitori. Ipoteza unei influențe directe a lui Maior asupra lui Budai-Deleanu poate fi admisă numai în privința unor amănunte; astfel, acesta din urmă ar fi menționat numele prietenului său, așa cum o face în partea

²⁸ Vezi F. Brunot, *Histoire de la langue française des origines à 1900*. Tome I. Ediția III, Paris, 1924, p. 9.

²⁹ S. Pușcariu, *Părerile lui Petru Maior despre limba română*, în „Anuarul Institutului de istorie națională” (Cluj), I (1921—22), p. 114. Asupra concepțiilor lingvistice ale lui P. Maior, vezi și D. Macrea, *op. cit.*, p. 57—66.

istorică a *Introducerii* la *Lexicon*. Mult mai probabilă pare ipoteza unor surse comune sau, mai ales, a schimbului direct de idei dintre ei. Într-adevăr, între Maior și Budai-Deleanu s-a purtat o corespondență de ordin lingvistic, care ne îngăduie să presupunem un schimb reciproc de opinii. Nu e exclus ca părerile susținute de cei doi scriitori să pornească din reflecțiile comune asupra unor subiecte care-i preocupau în cel mai mare grad ³⁰, după cum e posibilă o influență limitată a lui Maior asupra lui Budai-Deleanu, în ceea ce privește stadiile succesive cunoscute de latina populară în evoluția ei, opinie emisă numai în *Introducerea* posteroară anului 1812.

Ceea ce se poate însă afirma cu suficientă certitudine este că ideea derivării limbii române din latina populară este mai veche decât anul apariției *Istoriei pentru începutul românilor în Dacia*. Într-o lucrare rămasă multă vreme în manuscris *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina* ³¹ și care poate fi datată cu suficientă certitudine pentru primii ani ai secolului al XIX-lea, Budai-Deleanu afirmă pentru întâia dată că limba română provine din „romana populară”. Fără a putea exclude nici în acest caz posibilitatea ca ideea să provină din părerile comune ale celor doi scriitori, faptul trebuie menționat, pentru că avem a face cu prima mărturie în lingvistica românească privitoare la originea limbii române în latina populară.

Am insistat asupra acestor opinii și pentru un al treilea motiv. Vorbind despre dialectul traco-roman ca și despre amestecul latinei cu limbile locale, Budai-Deleanu lăsa impresia că vede în limba română și în celelalte limbi romanice formațiuni hibride și nu continuarea uneia dintre cele două limbi ajunse în contact. Deși formulările sînt uneori echivoce, părerea lui Budai-Deleanu este formulată extrem de clar în *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*, unde el afirmă că limba românilor este „vechea romană populară”, care s-a amestecat cu cuvinte slave, grecești și albaneze. Pentru Budai-Deleanu, istoria limbii române por-

³⁰ Maior și Budai-Deleanu au căutat să-și unifice concepțiile privitoare la ortografie, trimițîndu-și proiectele ortografice spre critică. Cel care a propus schimbul acesta de opinii a fost Maior. Despre toate acestea, vezi, afară de scrisoarea către Petru Maior (ms. nr. 2427), T. Cipariu, *Principia de limba și de scriptura*, p. 322—325, R. Ionașcu, *Sistemele ortografice cu litere chirilice și latine în scrierea limbii române* de ..., Edițiunea a doua, București, 1894, p. 118 și urm.

³¹ În ms. Ac. nr. 2424, f. 66 r°—101 r°; lucrarea a fost reprodusă în traducere românească de G. Bogdan-Duică în „Gazeta Bucovinei”, IV (1894), nr. 8—9, 13—14 și 17—23 (asupra descinderii românei din „romana populară”, vezi nr. 13, p. 1). Papiu-Ilarian consideră că manuscrisul datează de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Afirmatia nu se poate susține. În lucrare, Budai-Deleanu citează o serie de tipărituri românești, între care traducerea unei logici, a unei retorici, a unei etici „care a și apărut în tipar”, și a unei istorii universale. Aceste lucrări nu pot fi decît *Loghica* lui Micu (Buda, 1799), *Legile firii. Itica și politica sau filosofia cea lucrătoare* a aceluiași autor (Sibiu, 1800), *Retorica* (Buda, 1798) și *Istoria universală* (Buda, 1800) ale lui Ion Piuaru-Molnar. Faptul că autorul se oprește la aceste tipărituri și că nu menționează altele ne face să credem că *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina* a fost scrisă în primii ani după 1800. O confirmare a acestei supoziții aduce mărturisirea autorului că de la „începutul guvernului austriac” în Bucovina și pînă în momentul scrierii *Observațiilor* trecuseră 30 de ani (ceea ce ar da drept dată a alcătuirii lucrării, anul 1805).

nește, în ultimă instanță, de la punctul de origine a limbii latine. El spune clar, atunci când stabilește cele patru etape survenite în transformarea latinei populare, că prima epocă este aceea în care „limba poporului românesc s-a stricat după ce romanii biruiră toată Italia”. Limba română este deci, limba latină populară, modificată ulterior și dobîndind un caracter specific după cucerirea Traciei, Moesiei și Panoniei, dar totuși limba latină. În felul acesta, ne întoarcem, într-o oarecare măsură, la Maior, deși Budai-Deleanu nu merge pînă acolo încît să afirme că româna e mai veche decît latina și cea mai latină dintre limbile romanice ³². Micu își începea istoria urmărind, ca și Dimitrie Cantemir, peregrinările lui Aeneas pentru a ajunge în Italia și a da naștere poporului roman. Budai-Deleanu și Maior pornesc evoluția limbii române din momentul cuceririi Traciei, Moesiei și Panoniei sau a Daciei de către romani, rupînd oarecum o tradiție, dar conformîndu-se totuși ei, măcar sentimental, prin descrierea istoriei limbii latine de la origini pînă în momentul aducerii ei în părțile colonizate.

Vorbind despre stadiile de transformare a latinei populare, Budai-Deleanu nu relua totuși teoria cronologică pe care Petru Maior o enunța, într-o formă destul de clară, cu cîteva zeci de ani înaintea lui Gröber ³³. El se mulțumea să noteze etapele de „depravare” a latinei populare, fără a trage concluzii teoretice. Extinzîndu-se neîncetat, latina populară a încorporat o serie de termeni noi, „nelatini”. Există în fiecare limbă romanică un număr de cuvinte care nu se regăsesc în latina clasică, dar pot fi întîlnite în una, două sau chiar în toate celelalte limbi surori. Cum pot fi explicate astfel de concordanțe între limba română și celelalte limbi romanice, se întrebă scriitorul, cînd este știut că românii n-au avut raporturi directe cu popoarele romanice din Occident? Singura explicație a prezenței acestor termeni „nelatini” în limbile romanice crede Budai-Deleanu, este „moștenirea” lor din latina populară. În felul acesta se lămurește proveniența acestor cuvinte, pe „care romanii au adus la Dația cu sine din limba poporului de la Roma și care italienii, franțozii și ispanii dintru aceeași limbă a poporului luîndu-le, pînă acum le au ținut” ³⁴.

A treia și, mai ales, a patra epocă în „depravarea” latinei priveau limba română. Pentru studierea ei trebuia luată în considerare influența elementului autohton dacic. Am văzut mai sus că în concepțiile scriitorului tracii și dacii erau de origine slavă, opinie surprinzătoare, dar pe care autorul lupta să o demonstreze. Argumentele aduse sînt toate de ordin etimologic, de aceea o scurtă oprire asupra lor se impune.

Cercetarea unor cuvinte ca *Istrul* sau *Strymoniul* tracic îl determină pe autor să le considere ca derivînd de la o tulpină slavă *stry-*, care se găsește în nume de riuri ca *Stry* (Galiția), *Struma* (în Balcani) sau *Streiu* din regiunea Hațegului. *Tyras* își indică, de asemenea, originea slavă, dacă e pus în legătură cu *Tverđ*, de asemenea *Pastinak*, cînd e

³² Vezi Pușcariu, *loc. cit.*, p. 115.

³³ *Ibidem*, p. 114.

³⁴ *Introducere la Lexicon*, f. 129 r°.

apropiat de slavul *pustina*. *Borysthenes* provine dintr-o rădăcină slavă *Bor-* (care se găsește în *Borow*, *Berez*, *Berezina*) și din grecescul *sthenes*. Tot astfel, *polutatensii* (numele unei populații) își trădează originea, dacă se apropie numele lor de toponimul *Potyla*; *halizonii* și *mugillanii* devin slavi dacă ne gândim la *Halicu* și la *Moghilău*. La rindul lor, *salvii* nu sînt decît *slavii*, cu numele stîlcit de romani, care n-aveau grupul *sl* în limbă. Folosindu-se de astfel de criterii, nu mai surprinde apropierea tracicului *-dava*, de sl. *dwor* (cu citarea toponimelor *Pultava*, *Varsiava*, *Krakow*, *Lwow* sau *Kiow*!) sau a antroponimelor *Boerebista* și *Zamolxis* de *Borbistje* (din *borba*!), respectiv de *zamolcik* („a tăcea”)³⁵.

După cum vedem, bunele intenții ale autorului eșuează din nou în fantezie și încă într-o fantezie care generează alte și alte erori. Teoria științifică a înrudirii genealogice a limbilor n-a fost încă formulată, așa încît lipsește principala frînă care să împiedice stabilirea originii comune a unor limbi, numai prin găsirea unor rădăcini asemănătoare. Raportarea numelor traco-dace la cuvinte slave are meritul de a ne indica dacă nu originea, cel puțin una dintre cauzele acestor teorii extravagante. Aproape permanent, autorul se referă la nume de locuri sau de persoane poloneze și ucrainene. Faptul că Budai-Deleanu nu cunoaștea temeinic decît o singură limbă slavă (poloneza), explică în ultimă instanță de ce dacii au dat naștere polonezilor și nu altui popor slav. Tot astfel vor deveni limpezi și o serie de alte afirmații, pe care le vom discuta mai jos. În același timp, etimoanele prezentate ne indică interesul autorului pentru probleme de etimologie, deși bună-credința cercetătorului este trădată în concluziile pe care le trage. Etimologiile lui ne amintesc prin fantezia lor de cele pe care Maior le stabilea pentru *Menmorut* (<magh. *mén* „armăsar”) sau pentru cuvîntul *cazari* (<orașul *Cosa* din Calabria)³⁶. Consecvent principiilor care dictaseră asemenea etimologii, Maior va extinde explicația fantezistă și asupra multor cuvinte din *Lexiconul de la Buda*. Spre deosebire de prietenul său, Budai-Deleanu, pus în fața unor fapte sigure, va întrerupe zborul imaginației și ne va da primele etimologii științifice în lingvistica românească.

Discutarea elementelor dacice trebuie amînată, așadar, pentru mai târziu și făcută concomitent cu examinarea opiniilor scriitorului privitoare la influența slavă. Fiind cei mai vechi slavi cu care au intrat în contact românii, dacii vor furniza limbii române cele mai vechi cuvinte slave. Ceea ce trebuie să reținem de pe acum este contactul nemijlocit dintre romani și dintre daci, ceea ce a determinat o influență directă a limbii dace asupra latinei. Autorul afirmă direct acest lucru: [neamul] „gheților și a dacilor cu care adecă românii sau romanii din Dacia mai multe veacuri au trăit împreună”³⁷. După Budai-Deleanu, influența limbii dace este importantă și dintr-un alt punct de vedere. Potrivit concepțiilor autorului, românii nu au trăit nemijlocit în Dacia cu grecii, cu germanii și cu albanezii, deși cuvinte din limbile vorbite de aceștia au

³⁵ Ciorănescu, *loc. cit.*, p. 112—113.

³⁶ Lupaș, *loc. cit.*, p. 99.

³⁷ *Introducere la Lexicon*, p. 122 v°—123 r°.

pătruns în română. Explicația dată de scriitor presupune intrarea cuvintelor de mai sus în limba dacă, de unde au fost recepționate de limba latină vorbită în Dacia. Pentru a demonstra acest lucru, el numește popoarele cu care au trăit în contact dacii : agatirșii, halizonii, neurii sau norii, iar la Marea Neagră sau la Nistru, grecii. De la neurii, care erau germani, dacii ar fi putut lua o serie de cuvinte de origine germanică, transmițându-le apoi limbii române. În același timp, contactul dacilor cu grecii, cunoscut istoricește, facilita pătrunderea unor termeni grecești în dacă și de aici în română.

Părerile lui Budai-Deleanu sînt din nou contrazise de rezultatele la care au ajuns cercetările încă de multă vreme. Scriitorul se contrazice de altfel nu o dată de-a lungul expunerii. În *Prefața la Fundamenta*, el vorbea despre influența gotei, a gepidei și chiar a hunei asupra limbii române, pentru ca la cîtiva ani să nege orice contact direct între limbile în discuție și să apeleze, pentru unele dintre ele, la intermediul dacei. Nu e prima dată cînd întîmpinăm asemenea inadvertențe în expunerea autorului. Scrierile sale dau uneori impresia de ceva neorganizat pe deplin, chiar de ceva neterminat, lipsit de controlul ultimei priviri a autorului. Cu toate acestea, opiniile privitoare la influența exercitată de limba dacă asupra românei acordă lui Budai-Deleanu o poziție singulară printre scriitorii Școlii Ardelene. Prin aceasta, el amintește unele tendințe dacizante ale timpului, pe Naum Rîmniceanu, pe Zilot Românul, dar mai ales pe Ienăchiță Văcărescu, care, în *Observațiile* din 1787, susținea modificarea latinei din Dacia prin influența limbii autohtonilor.

Amintind influențele străine care s-au exercitat asupra limbii române, autorul trebuia să precizeze întîi cît de puternice au fost și în ce măsură au modificat-o și, apoi, în ce compartimente ale limbii s-au exercitat ele cu precădere. Chestiunea transformărilor suferite de limba română în evoluția ei istorică preocupase încă pe Micu și pe Șincai în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* și formase obiectul uneia din anexele lucrării : *De formandis daco-romanis vocibus ex latinis*. Dacă la ei modificările sînt înșirate în ordine, fără nici o ierarhizare, la Budai-Deleanu ele sînt privite în primul rînd din punctul de vedere al importanței pe care au avut-o în stabilirea fizionomiei contemporane a limbii române. El constată, în *Prefața la Fundamenta*, „depravări” mari, care au transformat limba și au „întunecat” elementele latine din ea și „depravări” de ordin secundar, care țin mai mult de pronunțare decît de constituția internă a limbii. Modificările importante sînt în număr de patru : postpunerea articolului după nume, adoptarea lui *și* în loc de *et*, utilizarea prefixului slav *ne-* în locul celui latin *in-* și, în sfîrșit, pronunțarea felurită a lui *a* și a lui *e*, mai ales în poziție nazală, adică existența vocalelor *î* și *ă*. Transformările mai puțin importante îi par lui Budai-Deleanu a fi : pronunțarea grupului *ct*, *pt*, rotacismul lui *l* intervocalic, confundarea lui *v* cu *b* (*cerb*, *șerb*, *beșică*), modificarea consoanelor *d*, *l*, *s*, *t*, *z*, urmate de *i* și pierderea infinitivului lung.

Nu insistăm asupra criteriilor capricioase după care s-a făcut clasificarea și nici asupra influenței diferite pe care transformările amintite

le-au exercitat asupra structurii limbii române. O critică, de cele mai multe ori întemeiată, a afirmațiilor autorului a făcut-o Timotei Cipariu, încă în 1870³⁸. Atragem numai atenția asupra faptului că Budai-Deleanu consideră drept „străin” pe *și* (< lat. *sic*), eroare în care va mai cădea atunci cînd, discutînd elementele slave, va trece în rîndul acestora cîteva cuvinte de origine latină.

O dată constituită în limbă aparte, cu particularități specifice, limba română se va transforma în funcție de viața pe care o vor duce vorbitorii ei. După părăsirea Daciei de către romani, arată autorul, populația s-a ocupat cu agricultura, cu păstoritul și cu meșteșugul armelor, neglijînd artele și științele. În aceste împrejurări, limba a devenit simplă și săracă, menținînd numai cuvintele strict necesare vieții pe care o duceau vorbitorii ei. Românii au primit în limbă numeroase elemente lexicale de la popoarele cu care au trăit în apropiere statornică. Lăsată într-un colț extrem al Europei și foarte îndepărtată de influența latinei, limba română este așa de acoperită de „haina sarmatică și getică”, încît la prima vedere pare să nu conserve decît puține rămășițe de latinitate. Dacă se înlătură „veșmîntul barbar”, atunci corpul ei și structura internă vor apărea latine³⁹.

Această afirmație trebuie însă demonstrată, iar demonstrația nu se putea face decît prin examinarea etimologică a structurii gramaticale și a vocabularului limbii române. Asupra acestei probleme autorul își va îndrepta atenția în *Introducerea la Lexicon*, al cărei complement firesc sînt tabelele etimologice anexate la lucrare.

³⁸ *Archivu*, p. 724—726.

³⁹ *Prafața la Fundamenta*, f. 6 v°; *Archivu*, p. 721.

LATINITATEA LIMBII ROMÂNE

EXAMINAREA ETIMOLOGICĂ A VOCABULARULUI
ȘI A STRUCTURII EI GRAMATICALE

Am arătat la sfârșitul capitolului precedent că, la câțiva ani după *Prefața* la *Fundamenta*, Budai-Deleanu supune limba română unei noi examinări, în *Introducerea* la *Lexicon*¹. De data aceasta, atenția lui nu mai stăruie asupra originilor, ci se îndreaptă asupra limbii contemporane. Intenția era mai veche, din moment ce o serie de tabele etimologice, și anume cea mai completă², se găsește anexată la *Fundamenta*. În aceste liste, ca și în partea a treia a *Introducerii* la *Lexicon* și în tabelele care sînt o anexă a ei, cercetarea descoperă cea dintîi analiză etimologică a structurii gramaticale și a lexicului limbii române. Ea n-a fost făcută, cum am fi înclinați să credem, dintr-un interes științific curat, ci spre a combate opiniile unor învățați cum erau Sulzer și Eder³. Întreprinzînd examenul etimologic, autorul răspundea unor întrebări legitime care se pun cercetătorului influențelor străine : cu ce intensitate s-au exercitat înrîuririle și ce părți ale limbii au fost mai puternic atinse de ele ? Încercînd să soluționeze aceste probleme, era firesc ca în Budai-Deleanu să se trezească latinistul cucerit de măreția descendenței noastre romane. Cercetarea lui trebuia să așeze o temelie solidă ideii de latinitate a limbii, prin indicarea lipsei de însemnătate a „veșmîntului barbar sarmatico-getic”. Cunoscînd acest punct de plecare, vom înțelege unele exagerări care se găsesc și în această parte a operei sale.

Analiza întreprinsă de autor se referă numai la dialectul dacoromân. Motivarea acestei îngustări de perspectivă o găsim în rîndurile pe care el le consacră dialectelor românești în prefața germană la *Lexicon* (*An den deutschen Leser*)⁴. După Budai-Deleanu, limba română are două dialecte

¹ *Introducerea* a fost scrisă, probabil, între 1815—1818.

² În cercetarea pe care am întreprins-o asupra încercărilor etimologice ale lui Budai-Deleanu ne-am condus după tabelele anexate la *Fundamenta*, care sînt, în general, mai complete. Atunci cînd ne-am condus după tabelele din *Lexicon* am menționat faptul acesta.

³ Vezi *Introducere* la *Lexicon*, f. 118 v°—119 r°.

⁴ *Prefața* germană la *Lexicon*, f. 5 r°; *RF*, p. 397—399.

principale (*Hauptdialekte*), dacic și tracic. Dialectul dacic se împarte în mai multe graiuri (*Mundarten*), dintre care mai importante sînt trei (deși nu le numește, rezultă din context că acestea sînt graiurile muntean, moldovean și ardelean). Diferențele existente între aceste graiuri, puțin însemnate, fac ca locuitorii celor trei provincii să se înțeleagă mult mai ușor între ei decît ar face-o, de exemplu, un venețian cu un toscan. Autorul remarcă apoi că în alcătuirea *Lexiconului* n-a pus la contribuție decît elemente lexicale dacoromâne, întrucît a avut prea puține posibilități de a cunoaște mai îndeaproape dialectul sud-dunărean. Petru Maior avea o perspectivă mai sigură asupra aromânei, întrucît trăia în contact nemijlocit cu colonia macedoromână din Buda. Izolat la Lemberg, Budai-Deleanu nu avea decît cunoștințe vagi în acest domeniu. Singurele mențiuni pe care le face în *Temeiurile gramaticii românești* sînt tratamentul diferit al lui *c* și *l* în aromână, cînd sînt urmate de vocale prepalatale, și cîteva notări în *Lexicon*.

Dovedirea latinității „alcătuirii dinăuntru”, adică a structurii interne a limbii, i se pare ușoară lui Budai-Deleanu, de aceea o tratează rapid la sfîrșitul *Introducerii*. „Alcătuirea din afară”, fiind mult mai complicată, trebuia examinată cu atenție și stăruință. Cercetarea trebuia să fie cu atît mai minuțioasă, cu cîtea urma să infirme părerile lui Sulzer și ale lui Eder, care găseau că elementul latin nu ocupa mai mult de 1/8 din vocabularul limbii române. În acest scop, Budai-Deleanu extrage un număr mare de cuvinte din dicționar, le orînduiește după origini și le supune unei discuții amănunțite.

Am văzut motivele pentru care Budai-Deleanu întreprinde cercetarea sa etimologică. Latinismul său declarat îl îndemna să facă o deosebire categorică între cuvintele de origine latină și cele provenite din alte limbi. Discriminarea aceasta apare net în *Temeiurile gramaticii românești*, unde el cere scrierea lui *j* din cuvintele de origine străină prin *z* și nu prin *j*, ca în termenii latini, pentru „a nu mesteca ortografia ce să cuvine numa la cuvintele românești cu ortografia cuvintelor străine, ci a ținea ortografia românească pentru... cuvinte românești, iar cea străină pentru cuvintele străine”⁵.

Ca în multe alte cazuri, enunțarea teoretică va fi contrazisă în cursul cercetării, deși apoi va fi reluată în concluzii. Fixarea unor etimoane latine pentru cîteva cuvinte de altă origine îl tentează la un moment dat, dar precauția vine să-i tempereze elanul latinizant. Astfel, o serie de etimologii slave sau ungurești i se par discutabile din cauza unor cuvinte asemănătoare care se găsesc în latină sau în alte limbi. *Bici* pare a fi de origine slavă, dar forme ca germ. *Peitsche* sau gr. βίτσα sînt capabile, după Budai-Deleanu, să furnizeze și ele etimologia cuvîntului. *A iubi* se aseamănă cu sl. любити, dar ar putea proveni și din lat. *lubesco*, *lubet*, care au un sens asemănător. Etimologia lui *beteag* poate fi pusă și în legătură cu lat. pop. *betissare* sau *betizzare*. Cît despre *sicriu* (sau *sicrinu*, cum se pronunță pe alocuri), el nu vine nici din sl. скрини

⁵ *Temeiurile gramaticii românești*, f. 39 v°.

sau шкрина, nici de la magh. *szekrény*⁶, ci de la lat. *scrinium*. Unele dintre aceste etimoane ni-l amintesc pe Petru Maior, care căuta cu înverșunare etimologii latinești pentru orice cuvânt și le accepta, oricât de inconsistente s-ar fi prezentat. Să remarcăm însă că Budai-Deleanu nu fixează etimologii în cazurile de mai sus (cu excepția originii lui *sicriu*), ci se întreabă, căutând soluții, atunci când atenția îi era solicitată în direcții diferite. De altfel, autorul examina cuvintele străine și le lua în considerare în funcție de folosirea lor în toate regiunile locuite de români. O dată constatată această acceptare unanimă, cuvintele de altă origine decât latină „ori să fie de la dațieni sau sloveni ori de aiure, fiindcă odată s-au priimit la tot neamul, nu să pot priivi mai mult ca streine, ce adevărat românești”⁷. Mărturisirea aceasta face ca Budai-Deleanu să fie, alături de Iorgovici, singurul scriitor al Școlii Ardelene care afirmă direct lipsa unei deosebiri între cuvintele de origine latină și cele „străine”, chiar dacă se referă numai la cele mai generale dintre ele, deci la cele mai importante⁸.

După cum am arătat în capitolul precedent, Budai-Deleanu consideră că vocabularul limbii române provine, în primul rînd, din două limbi: latina și dacă, care au înglobat în ele cuvinte originare dintr-o serie de alte idiome. Interesant e faptul că, examinînd elementul latin din limbă, autorul îi constată importanța, dar nu discută decât cuvintele a căror etimologie nu părea întru totul sigură. Acolo unde echivalentul latin se lăsa ghicit cu ușurință și era consemnat în dicționarele timpului, el nu găsea necesar să zăbovească. O a doua categorie o alcătuiau cuvintele intrate în perioada „coruperii” latinei și ele erau destul de numeroase: *balaur*, *dereg*, *doagă*, *drac*, *mascur*, *sîmbră*, *stric*, *țest*, *văr*, *zoao*(?) etc.⁹. Problema prezenței unor cuvinte din latina țirzie în limba română îl preocupă pe scriitor într-o tabelă etimologică, anexată atît la gramatică, cît și la dicționar. De data aceasta, e vorba de cuvinte latine folosite în evul mediu care s-ar găsi în limba română și e ușor de înțeles cît de legitimă este curiozitatea pe care ne-o trezește această apropiere. Vom transcrie cîtiva din cei 79 de termeni ai tablei pentru a vedea, pe baza lor, ce înțelegea autorul prin „latină medievală” și, mai ales, din ce sursă își putea procura informațiile: *arici* (<*hiritius*), *chiema* (<*clamare*), *coamă* (<*coma*), *culca* (<*culcare*), *fînar* (<*fanari*), *îneca* (<*necare*), *lai* (<*laius*), *mațe* (<*matia*), *mărghea* (<*margella*), *miez* (<*medus*), *oaste* (<*hostes*), *palmă* (<*palma*), *plai* (<*plagia*), *plămîni* (<*plemoni*), *splină* (<*splien*), *șchiop* (<*cloppus*).

După cum se vede, o mare parte a termenilor provin din cuvinte latine populare sau latine țirzii, iar etimoanele propuse sînt cîteodată judicioase, chiar dacă în detalii ele prezintă uneori inexactități. Dacă

⁶ Prefața la *Lexicon*, f. 26 r° și v°; LR, p. 42; vezi și *Introducere* la *Lexicon*, f. 126 v°.

⁷ *Ibidem*, f. 26 r°; LR, p. 42.

⁸ După cum se va vedea mai departe, Budai-Deleanu reduce la minimum, în concluzii, numărul termenilor „străini” necesari în limbă și care aveau dreptul de a sta pe același plan cu cei „strămoșești”.

⁹ Prefața la *Lexicon*, f. 25 v°; LR, p. 42. *Bălaur* și *sîmbră*, a căror etimologie n-a fost stabilită încă în mod sigur, nu sînt de origine latină.

ne gândim să stabilim sursa de unde le-ar fi putut recolta autorul, primul gând ne duce la *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis* al lui Du Cange, foarte răspândit în întreaga Europă în timpul secolului al XVIII-lea. Făcînd o comparație între termenii citați mai sus și dicționarul eruditului francez, am putut stabili o serie de asemănări elocvente. Cu excepția citorva, termeni latini „medievali” citați mai sus se găsesc în *Glosarul* lui Du Cange, în forma notată de Budai-Deleanu. Constatarea aceasta, nu într-un totu doveditoare, capătă o întărire prin examinarea atentă a tabelii etimologice. Ea cuprinde alături de termenul latin „medieval” explicația lui, de cele mai multe ori prin sinonim, în latina clasică. În marea lor majoritate, sinonimele sînt tocmai cele din *Glosarul* lui Du Cange. Iată cîteva note explicative, identice cu cele corespunzătoare din dicționarul lui Du Cange: *clamare* „vocare”, *necare* „submergere”, *palma* „alapa”, *hostis* „exercitus” *margella* „corallium” etc. În cazul celorlalte cuvinte, definiția nu se află îndată după cuvînt în Du Cange, dar se găsește în cuprinsul articolelor, de unde a fost extrasă de Budai-Deleanu: *laius* „lactinus”, *matia* „intestina quae sordes emittunt”. (Du Cange, *Glossarium*, s.v. *matia* (2): *MATIA*. Papias: *matia*, *intestina*, *quae sordes emittunt*, unde *Matiarum dicuntur*, *qui eadem tractant ac vendunt*)¹⁰. Afară de Du Cange, probabil că el a mai consultat și alte surse, pe care nu le putem stabili, dar apropierea listei etimologice de *Glosar* ni se pare deasupra oricărei îndoieli.

O serie de cuvinte conținute în tabela a șaptea din 1812 îi păreau lui Budai-Deleanu a fi de origine latină, deși ele nu se găseau nici în limba latină clasică sau medievală, nici în italiană. Ele trebuiau să provină din latină, pentru că era de presupus existența unui număr de cuvinte latinești a căror evidență a fost pierdută de-a lungul secolelor și care n-au fost deci înregistrate în dicționare. Pentru că înșirarea lor n-ar aduce nici un folos expunerii, vom încerca să le examinăm din punctul de vedere al justității criteriului care stă la baza stabilirii lor. Din 26 de cuvinte înregistrate, 24 sînt într-adevăr de origine latină, sau formate pe teren românesc din cuvinte de origine latină, constatare care recomandă elogios meritele autorului. Trebuie să ne gândim înainte de toate că scriitorul n-a găsit nici un cuvînt latin sau italian asemănător și că a trebuit să facă uneori apropieri lipsite de o bază sigură. Nu e mai puțin adevărat că unele cuvinte latine citate ca etimoane par să nu fie reconstituiri ale autorului, ci probabil termeni cu alt sens, pe care i-a găsit în dicționare. O parcursere atentă a dicționarului timpului se impune pentru cel ce va examina în detaliu opera etimologică a lui Budai-Deleanu. Ea va lămuri dacă termeni ca *neotinus*, *vetulus*, *carnaceum*, *in uxoro*, propuși ca etimoane pentru *noaten*, *vătui*, *cîrnaț* și *însura*, sînt forme prezumate de autor sau luate din dicționarele timpului. Apropieri ca *fărmeca* de lat. *pharmaco* sau *grîu* de lat. *granum* ne fac să opinăm pentru ultima ipoteză. Oricum etimologiile acceptate pînă astăzi (chiar dacă termenii propuși prezintă diferențe de amănunt) sînt numeroase: *fermeca* (a *pharmaco*), *noaten* (*quasi neotinus*; de fapt < lat. *annotinus*), *vătui* (*quasi vetulus*;

¹⁰ *Dicționarul* lui Du Cange l-am consultat în ediția lui Léopold Favre, Paris, 1937.

de fapt < lat. *vituleus* < *vitulus*), *grăsun*, „porcellus unius anni” (a *grassus*: de fapt din lat. **grasso*, -onis sau format pe teren românesc din *gras*), *volbură* (*quasi volvula*), *merinde* (*quasi merenda*), *creștet* (a *cresco*) *grîu* (a *granum*), *cîrnaț* (*quasi carnaceum*), *însura* (ab *in uxoro*), *iugastru* („*quasi iugastrum, quod in iugis crescit*”) etc. Cele două cuvinte considerate latine, deși au altă sursă, sînt a *vorbi* și *fluier*. Desigur că, afară de ele, o serie de apropiieri n-au mai fost făcute de cercetările ulterioare sau, în orice caz, nu mai sînt considerate astăzi valabile. Cităm în această privință: *căpețui* din *capitulo*, *țermur* din *terrae murus*, *salbă moale* din *sylva mollis*, *călător* din *cal* „*equus vel ab antiqua latina radice, unde Italorum calare demittere*”. Deși inexacte, unele dintre ele indică ingeniozitatea autorului, dovedită din plin atunci cînd el stabilește, întru totul just, etimologia lui *unealtă* din *una alta*.

Am remarcat în rîndul cuvintelor de mai sus două derivate formate pe teren românesc, *grăsun* și *creștet*. Asupra cuvintelor de acest gen s-a oprit Budai-Deleanu în *Prefața* românească la *Lexicon*¹¹. El încadra într-un grup aparte cuvintele pe care românii le-au format pe teritoriul românesc din termeni de origine latină: „trebuie a ști că românii însuș[sic] au izvodit foarte multe cuvinte, care nu sã pot dzice streine, ci mai vîrtos proprii ale noastre, măcar [cã] nu le putem arãta purcedere de la limba lãteneascã¹², precum sînt: *privighitoare*, *măsăriță*, *măresc*, *cuceresc*, *capet* și mai multe de aceste toate”¹³.

Budai-Deleanu se oprea apoi asupra unor termeni românești care prezentau asemănări cu cuvinte franțuzești, italienești sau spaniole. Am încercat să explicăm mai înainte rațiunea care determină pe autor să întreprindă apropiierile acestea. Fundamentat teoretic, examenul comparativ întreprins de Budai-Deleanu reprezintă, în lingvistica românească, prima încercare amplă de a cerceta elementele lexicale comune limbilor romanice. Recoltați din diferite dicționare ale timpului, termenii concentrați în aceste tabele prezintă unele etimologii discutabile, dacă încercăm să le privim prin prisma cunoștințelor de astăzi. Procedînd în felul acesta, am găsi foarte multe cuvinte care nu sînt comune numai la două limbi romanice, ci uneori la toate, după cum am vedea că o serie de apropiieri se datoresc unei cunoașteri insuficiente a limbilor cu care româna era comparată.

Pentru edificare, vom reproduce cîteva din apropiierile făcute în tabele. Multe dintre identitățile stabilite de Budai-Deleanu sînt juste. În această categorie intră și următoarele perechi de cuvinte românești și italienești (în total în tabela a treia din *Lexicon* sînt notate 61 de concordante între română și italiană): *aramă*—*rame*, *bătaie*—*bataglia*, *berbece*—*berbice*, *cerca*—*cercare*, *doagă*—*dogă*, *ficat*—*fegato*, *foc*—*fuoco*, *iarnă*—*inverno*, *joc*—*gioco*, *scoarță*—*scorza* etc. etc. Nu o dată cei doi termeni au origine comună și formă asemănătoare, ceea ce-l determină pe autor să-i apropie, deși sensurile lor nu coincid. E cazul cu *toca*—*tocare* sau *tindă*—*tenda*. Asemănarea semantică și, uneori, formală determină cîte-

¹¹ *Prefața* la *Lexicon*, f. 25 v°; LR, p. 42.

¹² Autorul afirmă aici inexistența unor etimoane latine pentru cuvintele citate.

¹³ *Prefața* la *Lexicon*, f. 25 v°; LR, p. 42.

odată stabilirea unor concordanțe, neconfirmate de originea termenilor : *cui—chiodo*, *rușine—rossore* și chiar *bîrfi—beffare* (în acest din urmă caz, sensurile celor două cuvinte sînt mai îndepărtate). Deși asemănarea formală nu se constată, sensul identic îl face pe autor să-l apropie pe *a se culca* de it. *coricarsi*, care avea tot înțelesul de „decumbere”, ca și cuvîntul românesc.

Interesante sînt și paralelele făcute între cuvinte românești și franceze (57 de concordanțe) sau spaniole (65) : *înger—ange*, *scoarță—écorce*, *gras—gras*, *amenință—menacer*, *tăun—taon*, *cot—coude* etc. sau *muier—mujer*, *ruga—rogar*, *cumnat—cuñado*, *despărți—despartir*, *treiera—trillar* și, mai ales, *îngust—angosto* și *carte—carta* (în sensul de scrisoare).

Și aici asemănări formale sau semantice determină unele apropiieri greșite, asupra cărora nu credem că e cazul să mai zăbovim. Meritele unei lucrări, ca aceea de care ne ocupăm, nu se pot stabili numai prin investigații minuțioase, de laborator lingvistic. Greșelile săvîrșite de Budai-Deleanu se explică, dacă avem în vedere, înainte de toate, că el nu stăpînea în chip desăvîrșit italiana și franceza, iar cunoștințele sale de spaniolă erau insuficiente. Să ne gîndim apoi că instrumentele de lucru de care dispunea erau rudimentare. Gramaticile comparate și dicționarele etimologice romanice vor apărea la mulți ani după moartea sa. Nu trebuie să uităm că, foarte prudent, Budai-Deleanu nu vorbea despre cuvinte de aceeași origine existente în limbile cercetate, ci numai despre termeni comuni acestor limbi. Judecînd astfel lucrurile, apropierea pe care o face autorul, de pildă, între rom. *deşela* și *coti*, pe de o parte, și fr. *desseller* și *coudoyer*, pe de alta, nu este întru totul greșită, pentru că, deși formați independent în fiecare limbă, termenii proveneau, în ultimă instanță, din aceleași etimoane latine și aveau sensuri identice. Meritul de frunte al scriitorului este de a fi văzut în lumină adevărată concordanțele dintre limbile romanice și raporturile în care ele se găsesc față de latina populară. Cu cîtiva ani înainte, în 1808, Gh. Roja făcuse unele apropieri între română și italiană. El susținuse că unele cuvinte ca *foc*, *cămașă*, *casă* pot să provină din italiană, fără a-și pune întrebarea ce posibilități avea limba română de a împrumuta termeni atît de vechi dintr-o limbă cu care nu avusese niciodată vreo legătură directă. Atitudinea aceasta se întîlnește și în *Lexiconul budan*, unde întîlnim adeseori printre etimoanele unor cuvinte din vechiul fond lexical al limbii, termeni italieni sau francezi. Spre deosebire de antecesorii și de unii dintre urmași, Budai-Deleanu nu stabilește relații de filiație între diverși termeni din limbile romanice și termenii românești corespunzători, ci se mulțumește să pună în lumină concordanțele existente, explicîndu-le prin izvorul comun, latina populară.

Toate aceste considerente ne obligă să trecem peste erorile de detaliu și să ne concentrăm atenția îndeosebi asupra ideii care stă la baza lucrării și asupra rezultatelor mari la care s-a ajuns. Privite în această lumină, încercările etimologice ale lui Budai-Deleanu rămîn o anticipare merituoașă a studiilor românești de lingvistică romanică de astăzi¹⁴.

¹⁴ Precizările pe marginea etimologiilor lui Budai-Deleanu le-am făcut (pentru limbile latină, franceză, italiană și spaniolă) după *Romanisches Etymologisches Wörterbuch* (ed. III), al lui W. Meyer-Lübke.

Înrudită cu limbile romanice și prezentînd numeroase concordanțe cu ele, limba română își avea trăsăturile proprii, distincte. Convins de acest lucru, Budai-Deleanu examinează în tabela a doua din *Fundamenta* „cuvintele românești care provin din latină și nu se găsesc în italiană sau în franceză”. Observațiile făcute mai sus în legătură cu aprecierile pe care le stabilește scriitorul între lexicul limbii române și cel al limbii italiene, franceze și spaniole, rămîn valabile și în această împrejurare. Întîlnim și aici unele cazuri cînd Budai-Deleanu a întrevăzut cu justete persistența unor cuvinte latinești numai în română și absența lor în franceză și italiană: *demica*, *îngust*, *înțelege*, *ud*, *vînat*. E adevărat că numărul acestor termeni e redus în raport cu cele 48 de cuvinte incluse în tabelă. Situațiile în care autorul a trecut cu vederea unele apropieri izbitoare între română, pe de o parte, și franceză sau italiană, pe de alta, sînt însă rare (rom. *sări* — fr. *saillir*, rom. *auzi* — it. *odire*, rom. *vîna* — fr. *vener*, rom. *vînător* — fr. *veneur* etc.). În marea lor majoritate, cuvintele prezumate de Budai-Deleanu ca existînd numai în română s-au păstrat și în vechea italiană sau în vechea franceză ori în unele dialecte ale acestor limbi (*adăuga*, *apleca*, *cerne*, *cugeta*, *frumos*, *sarcină*, *splînd*, *șterge* etc.). Aceste inexactități nu pot fi însă reproșate autorului, care, în 1812, nu putea avea o imagine completă a evoluției semantice a termenilor latini în limbile romanice. Studiarea formelor mai vechi ale idiomelor neolatine se afla în epoca aceea la începuturile sale (Raynouard va publica *Éléments de la grammaire romane* în 1816), iar interesul pentru aspectele geografice ale limbii se va preciza abia spre sfîrșitul secolului.

Afară de elementele lexicale specifice, limba română avea un număr însemnat de cuvinte a căror accepțiune diferea de sensul termenilor similari din celelalte idiome romanice. Budai-Deleanu a remarcat acest fapt și l-a urmărit îndeaproape în tabela a VI-a din *Fundamenta*, unde a înșirat „cuvintele derivate din latină, care au un înțeles deosebit la români și sînt folosite în alt sens de către latini și italieni” (scriitorul are în vedere, bineînțeles, latina clasică). Lista cuprinde următorii termeni, pe care-i înșirăm în ordine alfabetică: *abate*, *ajunge*, *alunga*, *aprinde*, *apune*, *așeza*, *blînd*, *carte*, *cort*, *deșert*, *fată*, *făt*, *inimă*, *întinde*, *joc*, *lună*, *mascur*, *mira*, *mustra*, *negot*, *oaste*, *râu*, *săcret*, *săruta*, *sparge*, *strînge*, *sminti*, *tîndr*, *turbat*, *turna*, *țest* (= *țeastă*), *văr*, *viers*, *vindeca*, *vită*.

Din aceste 35 de cuvinte, un număr de peste 20 au într-adevăr cîte un sens (de multe ori cel fundamental), pe care nu-l întîlnim la corespondentele lor latine clasice sau italiene. Desigur, lista cuvintelor românești de origine latină care au dezvoltat sensuri noi putea fi și mai amplă. Meritul scriitorului este de a fi ales din numărul mare de cuvinte de origine latină care prezintă evoluții semantice particulare, unele dintre cele mai caracteristice. Din cele cîteva cuvinte greșit incluse în tabelă, unele merită o atenție aparte. Să remarcăm dintru început că un singur cuvînt a fost trecut arbitrar printre termenii de origine latină. E vorba de *sminti* (<v. sl. *sūmęsti*, *sūmętę*), pe care Budai-Deleanu, tentat de asemănarea formală, l-a trecut alături de it. *smentire*. În cazul lui *oaste* „exercitus” pus în opoziție de sens cu it. *oste* „hospes”, avem a face tot cu o etimologie greșită. Deși citează pe lat. *hospes* îndată după it. *oste*, Budai-Deleanu

Înrudită cu limbile romanice și prezentînd numeroase concordanțe cu ele, limba română își avea trăsăturile proprii, distincte. Convins de acest lucru, Budai-Deleanu examinează în tabela a doua din *Fundamenta* „cuvintele românești care provin din latină și nu se găsesc în italiană sau în franceză”. Observațiile făcute mai sus în legătură cu aprecierile pe care le stabilește scriitorul între lexicul limbii române și cel al limbii italiene, franceze și spaniole, rămîn valabile și în această împrejurare. Întîlnim și aici unele cazuri cînd Budai-Deleanu a întrevăzut cu justete persistența unor cuvinte latinești numai în română și absența lor în franceză și italiană: *demica*, *îngust*, *înțelege*, *ud*, *vînat*. E adevărat că numărul acestor termeni e redus în raport cu cele 48 de cuvinte incluse în tabelă. Situațiile în care autorul a trecut cu vederea unele apropieri izbitoare între română, pe de o parte, și franceză sau italiană, pe de alta, sînt însă rare (rom. *sări* — fr. *saillir*, rom. *auzi* — it. *odire*, rom. *vîna* — fr. *vener*, rom. *vînător* — fr. *veneur* etc.). În marea lor majoritate, cuvintele prezumate de Budai-Deleanu ca existînd numai în română s-au păstrat și în vechea italiană sau în vechea franceză ori în unele dialecte ale acestor limbi (*adăuga*, *apleca*, *cerne*, *cugeta*, *frumos*, *sarcină*, *splînd*, *șterge* etc.). Aceste inexactități nu pot fi însă reproșate autorului, care, în 1812, nu putea avea o imagine completă a evoluției semantice a termenilor latini în limbile romanice. Studiarea formelor mai vechi ale idiomelor neolatine se afla în epoca aceea la începuturile sale (Raynouard va publica *Éléments de la grammaire romane* în 1816), iar interesul pentru aspectele geografice ale limbii se va preciza abia spre sfîrșitul secolului.

Afară de elementele lexicale specifice, limba română avea un număr însemnat de cuvinte a căror accepțiune diferea de sensul termenilor similari din celelalte idiome romanice. Budai-Deleanu a remarcat acest fapt și l-a urmărit îndeaproape în tabela a VI-a din *Fundamenta*, unde a înșirat „cuvintele derivate din latină, care au un înțeles deosebit la români și sînt folosite în alt sens de către latini și italieni” (scriitorul are în vedere, bineînțeles, latina clasică). Lista cuprinde următorii termeni, pe care-i înșirăm în ordine alfabetică: *abate*, *ajunge*, *alunga*, *aprinde*, *apune*, *așeza*, *blînd*, *carte*, *cort*, *deșert*, *fată*, *făt*, *inimă*, *întinde*, *joc*, *lună*, *mascur*, *mira*, *muștra*, *negot*, *oaste*, *râu*, *săcret*, *săruta*, *sparge*, *strînge*, *sminti*, *tînd*, *turbat*, *turna*, *țest* (= *țeastă*), *văr*, *viers*, *vindeca*, *vită*.

Din aceste 35 de cuvinte, un număr de peste 20 au într-adevăr cîte un sens (de multe ori cel fundamental), pe care nu-l întîlnim la corespondentele lor latine clasice sau italiene. Desigur, lista cuvintelor românești de origine latină care au dezvoltat sensuri noi putea fi și mai amplă. Meritul scriitorului este de a fi ales din numărul mare de cuvinte de origine latină care prezintă evoluții semantice particulare, unele dintre cele mai caracteristice. Din cele cîteva cuvinte greșit incluse în tabelă, unele merită o atenție aparte. Să remarcăm dintru început că un singur cuvînt a fost trecut arbitrar printre termenii de origine latină. E vorba de *sminti* (<v. sl. *sŭmęsti*, *sŭmętę*), pe care Budai-Deleanu, tentat de asemănarea formală, l-a trecut alături de it. *smentire*. În cazul lui *oaste* „exercitus” pus în opoziție de sens cu it. *oste* „hospes”, avem a face tot cu o etimologie greșită. Deși citează pe lat. *hospes* îndată după it. *oste*, Budai-Deleanu

nu-și dă seama că termenul italian îl continuă pe acesta și nu pe lat. *hostis*, de unde provine rom. *oaste*. O greșeală asemănătoare face el și în cazul lui *așeza* (<lat. *assediare*), considerat a avea aceeași origine cu it. *assediare* „oppugnare” (derivat din *assedio* <lat. *obsidium*). Întîlnim apoi și aici situații în care termenul românesc are un sens identic cu cel italian literar (*rău—rio*) sau dialectal (*aprinde—apprendere*). Observațiile acestea, ca și toate cele făcute pînă acum, nu ating însă meritele deosebite ale cercetărilor etimologice întreprinse de Budai-Deleanu.

Pentru Budai-Deleanu, discutarea elementului slav din limba română se confundă, în parte, cu examinarea celui dacic, care, în concepția scriitorului, este o parte componentă a celui dintîi. Din moment ce dacii au fost cel dintîi popor slav cu care coloniștii romani au intrat în contact în Dacia, e normal ca, pentru Budai-Deleanu, cele mai vechi elemente slave din limbă să fie considerate de origine dacică.

Afirmația este eronată, e adevărat, dar datorită ei ne dăm seama că autorul distinge două etape în împrumutarea cuvintelor slave: una veche, cînd au intrat o sumă de termeni prezenți în graiul din toate provinciile, și alta, mai recentă, concomitentă cu traducerea cărților bisericești din slavonă. Autorul face această deosebire, în mod net, în *Introducere*. Stabilirea originii cuvintelor pătrunse în cele două etape este însă greșită. Într-adevăr, Budai-Deleanu crede că primele elemente slave intrate în limbă sînt de origine poloneză, iar cele recepționate ulterior, „sloveno-rusești”. Românii au trebuit să se afle la început în contact cu o populație slavyă, a cărei vorbire avea vocale nazale („cu H (naș) întunecat sunătoare”), or autorul cunoaște o singură limbă slavă cu o particularitate fonetică asemănătoare, poloneza, care posedă pe *ę* și pe *a*¹⁵. Dar cuvintele poloneze nu puteau fi primite în epoca veche a formării limbii române, pentru că cele două popoare n-au trăit în vremurile acelea o viață comună. Acum intervine credința veche a autorului despre descendența dacică a polonezilor și, în felul acesta, lanțul argumentației sale se sudează, fără a deveni mai puțin șubred pentru noi.

În tabela din 1818, termenii „sloveno-rusești” sînt notați cu o cruce, ceea ce ne permite să identificăm criteriile care au stat la baza clasificării. Vom nota numai cîteva cuvinte din ambele categorii, fără a intra în discutarea lor amănunțită. Vechi slave i se par lui Budai-Deleanu: *bob*, *brici*, *blid*, *bogat*, *cerneală*, *cerni*, *ciudă*, *cădi*, *clădi*, *fală*, *gata*, *glas*, *gol*, *grămadă*, *grijă*, *ispiti*, *luncă*, *milă*, *mîndru*, *nătîng*, *nărav*, *obraz*, *parăză*, *rob*, *snop*, *tălmăci*, *trup*, *ucenic* etc., în timp ce *ceată*, *ceti*, *căi*, *cleveti*, *glumă*, *iscusi*, *isprăvi*, *mir*, *mlădiță*, *mucenic*, *nădejde*, *norod*, *prăpădi*, *pivniță*, *primi*, *post*, *proroc*, *slavă*, *sobor*, *taină*, *tină*, *topor* etc. sînt intrate într-o epocă mai recentă. Multe cuvinte sînt corect datate, altele mai puțin corect. Dacă erorile de cronologie sînt scuizabile la un cercetător de la începutul secolului trecut, care făcea muncă de pionierat într-un domeniu insuficient cunoscut, surprind însă unele contradicții față de principiile stabilite înaintea alcătuirii listei etimologice. Se observă în primul rînd că printre termenii incluși în prima categorie figurează unii care nu se gă-

¹⁵ *Introducere* la *Lexicon*, f. 120 r° și v°.

sesc în poloneză, iar, printre cei grupați în a doua, alții care pot fi întâlniți în această limbă, deși în acest loc trebuiau să figureze numai termenii „sloveno-rusești”. Termeni ca *pivniță* sau *primi* sînt considerați de proveniență mai recentă, deși ei fac parte cu siguranță din categoria celor mai vechi împrumuturi slave. Care e cauza acestor inexactități și a altora despre care vom vorbi mai jos? Erorile se datorează lipsei unui criteriu unitar de clasificare. Pornind de la concepția sa asupra originii dacice a polonezilor, autorul credea că cei mai vechi termeni slavi din limba română sînt de origine poloneză. El ar fi trebuit să treacă în prima categorie cuvintele românești de origine slavă comuni cu poloneza, urmînd să încadreze restul în rîndul termenilor „sloveno-rusești”. Procedînd în felul acesta, Budai-Deleanu ar fi fost consecvent în clasificarea sa, deși faptul acesta nu l-ar fi scutit de erori. El aduce însă în discuție și aplică un nou criteriu, acela al apartenenței sau al neapartenenței cuvintelor de origine slavă la sfera de activitate bisericească. Pe baza lui, el include în grupa a doua, cuvintele care i se păreau a face parte din terminologia religioasă. Aplicînd acest criteriu, dar nu cu consecvență, el trece în prima categorie o serie de cuvinte lipsite de înțeles religios. În mod fatal, printre ei se găseau termeni de altă origine decît cea poloneză, după cum printre termenii bisericești erau unii care se puteau întîlni și în poloneză. Unicitatea criteriului și aplicarea lui consecventă — condiții esențiale ale unei clasificări riguroase — nu erau respectate de Budai-Deleanu, ceea ce explică inexactitățile remarcate pînă acum. Erorile sînt mai numeroase. Scriitorul considera că în prima categorie trebuie să-și afluie loc numai cuvintele cunoscute în toate provinciile românești, deci introducea în discuție și aplica un nou criteriu de clasificare. De data aceasta, consecvența e inexistentă. Termenii „polonezi” sînt răspîndiți, în totalitate, pe întreg teritoriul daco-român, dar această remarcă poate fi făcută și cu privire la mulți termeni „sloveno-rusești” (bisericești). Pe aceștia din urmă, Budai-Deleanu nu-i putea trece în prima categorie, pentru că se opunea cel de-al doilea criteriu de clasificare (termenii din grupa a doua sînt de factură religioasă). Cu toate acestea, în grupa a doua întîlnim o serie de cuvinte care puteau fi trecute în rîndul vechilor termeni de origine slavă, întrucît proveniența lor religioasă se stabilește cu greutate, termenii în chestiune fiind mai vechi. Iată un număr de cuvinte din a doua categorie, care pot fi considerate ca avînd numai în parte un sens religios și care sînt răspîndiți în toate provinciile românești: *căi*, *dar*, *nădejde*, *potop*, *rod*, *slavă*, *taină*. Menținerea lor într-o categorie lexicală periferică se datorează orientării puriste a lui Budai-Deleanu, care se va preciza în concluziile cercetării sale etimologice.

În ciuda acestor erori și inconsecvențe, clasificarea lui Budai-Deleanu are meritul de a atrage atenția asupra existenței a două perioade distincte în istoria împrumuturilor făcute de limba română din limbile slave. El a văzut cu justețe că cel de-al doilea stoc de termeni slavi pătrunși în limba română este de origine savantă, dar din pricina metodei sale de lucru imperfecte n-a putut duce cercetarea, în mod consecvent, pînă la capăt. Budai-Deleanu avea dreptate afirmînd că un criteriu de stabilire a vechimii elementelor slave era comparația între diferite grupe dialect-

tale românești. Cercetările ulterioare au confirmat acest fapt, precizînd însă că alăturarea comparativă trebuia făcută nu între graiurile daco-românei, ci între cele patru dialecte românești. Operația s-a făcut mult mai târziu, de aceea omiterea ei nu poate fi reproșată autorului, care măr-turisea, în plus, că nu cunoaște dialectele transdanubiene.

Atitudinea lui Budai-Deleanu față de cuvintele slave se ghicește din premisele generale care au stat la baza investigațiilor sale etimologice. Ea a putut fi citită printre rînduri, atunci cînd autorul se întreba dacă etimologia unor termeni slavi sau maghiari nu era totuși greșită, pentru a deveni mai limpede în cazul unor termeni slavi de origine bisericească, a căror eliminare o cere în *Prefața la Lexicon*. Dacă în cazul acestor din urmă cuvinte intențiile lui Budai-Deleanu nu apăreau destul de clar, din pricina justetei atitudinii sale¹⁶, ele se revelează cu toată limpezimea în concluziile examenului etimologic întreprins. Punctul final la care ajungea Budai-Deleanu la sfîrșitul analizei sale era lipsa de importanță a termenilor de origine slavă. Dintre aceștia numai o parte neînsemnată erau considerați a fi absolut necesari în limbă. Este rezultatul normal la care duce orice cercetare făcută cu scopul de a demonstra o idee preconcepută. Riscată și nejustificată, chiar de premisele de la care se pornise, diminuarea importanței elementului slav nu putea să nu ducă pe autor la contradicții față de sine însuși. Să ne reamintim afirmațiile sale despre caracterul românesc al cuvintelor cunoscute de toți românii, indiferent de originea lor. Dacă așa stau lucrurile, e bine să arătăm că numărul termenilor de origine „poloneză” aflați în liste (și cunoscuți de toți românii, ne asigură Budai-Deleanu în *Introducere*) se ridică la aproximativ două sute din cei circa 240 consemnați. E adevărat că scriitorul condiționează necesitatea lor și în funcție de neexistența unui sinonim de origine latină. Tabelele menționate cuprind, într-adevăr, rubrici în care sînt trecuți termenii sinonimici ai cuvintelor slave examinate. Aceștia sînt însă adeseori tot slavi și nu o dată rubrica rămîne goală.

Trecînd peste aceste exagerări și inconsecvențe, Budai-Deleanu rămîne în cultura românească cel dintîi învățat care s-a ocupat mai pe larg de influența slavă, descifrînd reflexe ale ei nu numai în vocabular, ci și dincolo de limitele lui. Și dacă morfologia nu-i oferea nici o probă a acestei înriuriri, el reușea să găsească influențe în sistemul fonetic al limbii. Discutînd, în cele două gramatici, fiecare sunet în parte, autorul găsea unele elemente care nu proveneau din sistemul vocalic și consonantic al latinei. Explicația apariției unor sunete și transformări specifice limbii române el o caută, uneori, în limbile slave. Menționăm, astfel, că Budai-Deleanu pune diftongarea lui *o* în legătură cu limbile slave, opinie susținută mai târziu și de alții. Pronunțarea lui *e* inițial ca *ie* sau velarizarea lui *u*, le consideră de origine slavă, ultimul fenomen asemănîndu-se cu transformarea lui *l* în „*v* întunecat” în mazăre. Să reamintim, de asemenea, că, în domeniul formării cuvintelor, autorul consideră prefixul *ne-* de origine slavă, părere împărtășită de cei mai mulți dintre cercetătorii ulteriori.

¹⁶ Vezi mai jos capitolul al cincilea, p. 62—63.

Din cele aproximativ 240 de cuvinte pe care scriitorul le consideră de origine slavă, abia câteva sînt de altă proveniență. Amintim dintre ele pe *ademeni* (probabil de origine maghiară), *părău*, *țap* (comune cu albaneza) și, în special, pe *abia* și pe *destul*, amîndouă latinești sau formate din elemente latine, dar cu o etimologie mai greu de stabilit. În rest, avem a face cu cuvinte slave (cîteodată grecești la origine), a căror etimologie este uneori discutabilă în amănunte, fapt explicabil dacă avem în vedere că autorul se orienta după limba poloneză. Meritul principal al etimologiilor pe care le stabilește Budai-Deleanu apare cu claritate atunci cînd le comparăm cu cele pe care le fixa, în aceeași epocă, *Lexiconul budan*. Alăturarea cîtorva specimene este necesară pentru a ne da seama de progresul considerabil pe care cercetarea etimologică a limbii o înregistrează cu Budai-Deleanu.

Cuvîntul *babă* pe care Budai-Deleanu îl derivă dintr-un slav *baba* este italian pentru Petru Maior și trebuie pus în legătură cu it. *babbo* „pater”. *Bob* vine din latinul *fabā* în *Lexiconul budan*, dar din sl. *bob* în tabelele lui Budai-Deleanu. Pentru *băsnitoriu* explicația lui Maior este anevoioasă și naivă: cuvîntul vine din gr. *βορσας*, *βορσαντος* sau din lat. *vanus*, -a, -um, „quia fabula vana est”. Scriitorul nostru se mulțumește să noteze drept etimon al lui *basnă* pe sl. *basn*. *Ceată* nu provine din lat. *coetus*, cum credea Maior, ci din sl. *čěta* (scris *czeta*), cum notează Budai-Deleanu. *Citesc* e evident *čitaju* (scris *czitaju*) și nu *recito*, *boală* e legat de sl. *bolī* (scris *ból*) și nu de lat. *debole* „detrita prima syllaba”. Ne oprim aici, pentru că exemplele sînt suficiente ca să permită sesizarea diferenței care există între două maniere de a stabili etimologia unui cuvînt. E adevărat că Budai-Deleanu cunoștea mai bine limbile slave (sau, cel puțin, una dintre ele) și că avea mai multe șanse de a stabili etimologii judicioase în această privință. Ceea ce apare însă cu tot atîta claritate este atitudinea pe care Maior și urmașii lui au avut-o față de o serie de cuvinte, a căror adevărată origine nu putea să nu le fie cunoscută. Forțînd realitatea ei aveau să deschidă calea spre ereziile lui Laurian și Massim. Dacă erorile erau explicabile la cei dintîi prin raportare la condițiile în care se produceau, ele deveneau absurde la generațiile următoare, cînd nu se justificau prin nici un argument posibil. Prin lipsa de exces purist, ilustrată de tabelele etimologice, Budai-Deleanu face corp comun cu ceilalți protagoniști ai Școlii Ardelene (și, în special, cu Micu și cu Șincai), pentru care problema eliminării elementelor străine nu se pune în mod practic. Prin concluziile finale, scriitorul se apropie însă într-o oarecare măsură de Maior, împreună cu care înțelege să reducă importanța elementelor străine, fără a le exclude însă din limbă¹⁷. Purismul este o tendință a Școlii latiniste de mai tîrziu, dar el are, totuși, un punct de plecare în doctrina lingvistică a Școlii Ardelene.

¹⁷ În această epocă se vorbește cel mult despre posibilitatea excluderii unor termeni străini, fără a se încerca, în mod practic, eliminarea lor.

Mai rămîne să ne ocupăm, pe scurt, de celelalte tabele, insistînd numai asupra elementelor noi pe care le surprindem în concepția autorului. Cuvintele comune cu albaneza nu ne duc, așa cum ne-am așteptat, spre elementele moștenite din tracă, adică spre reflexele de substrat. Doar trei dintre cuvintele prezente în tabela din 1812 fac parte din această categorie (*gălbează*, *buză*, *părău*). Restul cuvintelor sînt mai ales de origine latină și slavă, comune, dar nu specifice, limbilor în discuție. Se pare că autorul intenționa să se rezume, inițial, numai la cuvintele specifice celor două limbi, întrucît pe dosul filei din *Lexicon* care conține termenii comuni cu albaneza, el notează în germană : „acestei tabele îi aparțin cu adevărat numai *buză*, *falcă*, *gălbează*, *broască*, *petec*, căci celelalte sînt, evident [cuvinte] latinești sau grecești, pe care albanezii trebuie să le fi luat de la romanii tracici, împreună cu altele, cum ar fi următoarele, pe care le-am găsit, de asemenea, în dicționarul albanez”. Și el înșiră cuvintele : *cal*, *detoress*, *femene*, *korb*, *kupa*, *strat*. Acești termeni îi par a fi fost luați de albanezi de la români, căci toți sînt de origine latină și au același înțeles ca echivalentele lor românești, afirmație care, evident, nu se poate susține.

Termenii grecești notați sînt, în bună parte, de proveniență bisericească și au pătruns în realitate prin intermediul slavonei. În unele cazuri, autorul vede etimologia lor exactă (*agonisi*, *argat*, *călugăr*, *chivernisi*, *frică* etc.).

Mai multă atenție merită listele de cuvinte cuprinzînd termenii germani și maghiari. Budai-Deleanu, așa cum s-a remarcat mai demult, este primul cercetător care se oprește asupra influenței limbilor germanice asupra românei. El distinge trei cuvinte, a căror origine germanică i se pare sigură : *mal*, *cucoană*, *osteneală*. Sînt etimologii care nu se susțin, ca și cele pe care le pune sub semnul probabilității : *albină*, *sten* sau *stîncă*, *șură*, *stîrc* (*cocostîrc*), *groapă*, *rîni*, *sîrgui*, *grîndă*, *tîndală*. Singurul etimon precis e germ. *Glas* pentru *glajă*. În toate celelalte cazuri, cum se vede ușor în tabelă, autorul a fost atras de analogii formale, ispititoare pentru cineva care nu avea posibilitatea unui control riguros al lor.

Cuvintele ungurești au aproape toate etimologii precise, transcrise în maghiara secolului al XVIII-lea și prezentînd unele particularități ardelenesti de limbă. E vorba de folosirea lui *o* în loc de *a* și a lui *a* în loc de *o*, despre care am vorbit în capitolul închinat culturii lingvistice a lui Budai-Deleanu. Iată o serie de cuvinte de origine maghiară, a căror etimologie e stabilită exact de autor : *alcătui*, *bănat*, *bir*, *birui*, *bîntui*, *chinui*, *chip*, *gingaș*, *gînd*, *hotar*, *hotărî*, *lăcaș*, *mistui*, *șoim*, *tîlni*, *vezeteu* etc. Interesantă de relevat este tabela a XI-a din *Lexicon*, în care se discută cuvintele românești și maghiare de origine slavă. Cităm cîteva, a căror derivare subliniază din nou remarcabilul simț etimologic al scriitorului : *bob* — *bab*, *brazdă* — *barázda*, *mac* — *mak*, *coasă* — *kasza*, *prost* — *paraszt*,

pernă — párna, pustie — puszta, slobod — szabad, slănină — szalona, timp — tompa, zălog — zálog etc. Ușurința cu care sesizează termenii slavi din cele două limbi nu-l împiedică însă pe autor să considere drept cuvinte românești intrate în maghiară numeroși termeni slavi care pătrunseseră și în limba română. Examinarea influenței limbii române asupra maghiarei, întreprinsă în tabela a X-a din *Lexicon*, nu se soldează cu rezultate deosebite. Confruntând cuvintele maghiare considerate de origine română cu glosarul lui Géza Blédy¹⁸, nu găsim decât patru cuvinte din cele aproximativ 20, care au un etimon românesc. Ele sînt: *berbécs, bordély, málé* și *matász*. Cu unele excepții, autorul n-a reținut spre cercetare cuvintele regionale de origine maghiară, după cum a făcut abstracție, în general, de grecismele stridente pe care le constata în graiurile de dincoace de Carpați. E un lucru explicabil, dacă ne gîndim că el se referă tot timpul la cuvinte care au o răspîndire mai mare decât teritoriul unei singure provincii.

Cercetarea vocabularului limbii contemporane îi impunea lui Budai-Deleanu o serie de concluzii. Înainte de a le prezenta se cuvine să observăm că examinarea faptelor *actuale* de limbă s-a făcut din punct de vedere *istoric*. E un rezultat înspre care îl conducea, înainte de toate, scopul propus: demonstrarea latinității vocabularului limbii române. La capătul demonstrației, scopul era atins în întregime și, poate, chiar într-o măsură prea mare. Sulzer și Eder considerau că elementul latin nu reprezenta mai mult decât 1/8 din masa vocabularului limbii române, iar Budai-Deleanu se revolta în fața unei asemenea statistici. Răspunzîndu-le, ajungea el însuși la exagerări asemănătoare, care deveneau tot mai mari, o dată cu trecerea timpului. Astfel, în *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukovina*, el evalua elementul latin la 2/3 din masa vocabularului. Peste aproximativ zece ani, procentajul urcă în *Introducere* pînă la 90%. Din cele 10 procente formate de cuvintele de alte origini, jumătate reprezenta termenii necunoscuți în toate provinciile românești. Dacă se făcea abstracție și de aceștia, se ajungea, cifric vorbind, la un număr de 100 cuvintestrăine indispensabile¹⁹. Și aici, ca și în alte locuri, un reprezentant al Școlii Ardelene ajungea la concluzii greșite, combătînd rezultatele exagerate la care parveniseră adversarii săi. Scriitorii epocii participau însă la o luptă și, în vîltoarea disputelor, îi interesa, în special, atingerea scopului și, numai apoi, mijloacele folosite.

Dovedirea latinității structurii gramaticale a limbii era mult mai ușor de făcut. Autorul trece în revistă sunetele limbii române, apoi diferitele părți de vorbire și mijloacele de formare a cuvintelor. Remarcă latinitatea articolului hotărît, asemănător cu cel italian, francez și spaniol,

¹⁸ G. Blédy, *Influența limbii române asupra limbii maghiare* (Studiu lexicologic). Teză de doctorat întocmită de ... Sibiu, 1941.

¹⁹ *Introducere* la *Lexicon*, f. 129 v°.

și terminația latinească a adjectivelor. Pronumele sînt toate latinești, de aceeași origine sînt conjugarea, modurile și timpurile verbelor. E interesant să notăm că el găsește chiar verbe frecventative și incoative provenite din latină. Verbele auxiliare le folosim ca și italienii, conjuncțiile și prepozițiile sînt, indiscutabil, latine. Singurele elemente străine i se par conjuncția *și* (!), precum și prefixul *ne-*, care ar putea proveni și din latină, totuși „mai aproape de adevăr este cum că această pîrticea au purces de la sloveni”²⁰.

Concluzia finală a investigațiilor scriitorului merită să fie reprodusă pentru că ea anunță perspectivele în care trebuia desăvîrșită limba: „cu toate aceste [e vorba de elementele străine din limbă] rămîne ea în sine purure adevărată fia limbii lătenești și sora limbii italienești. Adevărat, acum încă proastă și în vîșmint schithicesc învălîtă, însă care poate să primească toate acele îndreptări ce au priimit pînă acum limba italienească”²¹. Erau necesare, așadar, adoptarea ortografiei cu litere latine și crearea unei limbi literare normate, pentru ca limba română să devină instrumentul de întemeiere a unei culturi superioare.

²⁰ *Introducere la Lexicon*, f. 134 v° și 135.

²¹ *Ibidem*, f. 137 v°.

CAPITOLUL AL V-LEA
LIMBA LITERARĂ

Problema limbii literare îl preocupă pe scriitor în aproape toate lucrările sale lingvistice, fără a forma însă obiectul unui studiu special. Singura scriere care discută mai pe larg această chestiune, *Dascaul românesc pentru temeiurile gramaticii românești*, este un comentariu dialogat asupra gramaticii sale scrise în limba română, în care problemele atacate sînt numeroase. E necesară, deci, o parcurgere a tuturor lucrărilor sale științifice și, cîteodată, o referire la cele literare, pentru a-i reuni opiniile despre limba română literară. Punctul de pornire trebuie să-l constituie cele mai vechi lucrări ale sale : versiunea primă a *Țiganiadei* și *Kurzgefasste Bemerkungen über Bukowina*. În amîndouă, autorul consideră că limba literară, la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, era într-o stare de necultivare. Limba română, scrie Budai-Deleanu în *Scurte observații asupra Bucovinei*, era necultivată, săracă, rustică, românii scriau așa cum vorbeau, adică fără respectarea strictă a regulilor, folosind o limbă care n-avea un vocabular corespunzător, o gramatică temeinică și o ortografie regulată. Literatura română se reducea la două ediții ale scripturii, la o pravilă și la unele scrieri istorice și bisericești. Mai numeroase, traducerile rămîneau de cele mai multe ori în manuscris, deoarece tipăriurile erau rare¹. Lipsit de o limbă corespunzătoare și de tradiția unei literaturi artistice, autorul își vedea interzisă intrarea în „sîntariul muzelor” și trebuia să compună nu o operă de înaltă factură, ci o „jucăreauă”². Crearea unei limbi literare moderne îl preocupă mai ales în primul dialog al *Dascaului*. Păstrînd același limbaj figurat, el vorbește despre palatul muzelor, adică despre știință, și despre necesitatea de a poseda o „limbă a muzelor”, care să înlesnească pătrunderea în el. Existența unei limbi cultivate se constată la toate neamurile „politicite”, la care înfloresc învățăturile³. La francezi, la germani sau la italieni se poate observa o diferență între limba comună și cea a oamenilor culți, între vorbirea din orașele importante și cea de la țară⁴. Deosebiri care pot fi stabilite în felul acesta nu

¹ Vezi *Gazeta Bucovinei*, IV (1894), nr. 13, p. 1.

² Vezi D. Popovici, *Doctrina literară...*, p. 90.

³ *Dascaul*, f. 3 v°; Gh. Bulgăr, *Scriitorii români...*, p. 60.

⁴ *Introducere la Lexicon*, f. 115 v°.

crează o prăpastie între cele două aspecte ale limbii. Limba literară este de fapt limba „de obște” a poporului, purificată de toate „smintelile” pe care le conține, „adusă” la reguli gramaticale și îmbogățită, în sfârșit, printr-o serie de cuvinte „obiceșuite la învățăture”⁵. Era singura modalitate, crede Budai-Deleanu, de a se învăța științele și în limba română, posibilitate întru totul realizabilă cu această condiție.

Am văzut că tabloul literaturii române a epocii, așa cum îl vedea autorul, era deosebit de întunecat și, în liniile sale cele mai largi, nu lipsit de exactitate. O severitate similară manifestă autorul și atunci când examinează limba folosită în scrierile vechi. Acestea erau scrise cu litere chirilice într-o limbă incorectă, care utiliza fără discernământ cuvinte străine.

Dascaul românesc este, după cum am văzut, un dialog. Personajele sale sînt dascălul și diacul, care discută, uneori în contradictoriu, problemele dezbătute în gramatică. Prezentarea dramatică a considerațiilor, folosită și de Petru Maior, permitea autorului să preîntîmpine obiecțiile care i s-ar fi putut aduce și să le răspundă. O astfel de obiecție este cea pe care o ridică diacul, atunci cînd dascălul susține insuficiența limbii contemporane. Afirmția i se pare exagerată învățăcelului, care înțelege să se îndoiască de adevărul ei. Faptul îi dă ocazie dascălului să facă o precizare: limba are, în afara funcției de comunicare între oameni, rolul de a exprima noțiuni din domeniul științelor și al artelor⁶. Dacă luăm în considerație numai prima menire a limbii, se poate spune că s-a vorbit bine și pînă atunci. În cazul cînd avem în vedere științele și artele, cînd „materia” despre care vorbim nu se referă la lucrurile obișnuite, e nevoie de un instrument de expresie superior. Dacă e adevărat că nu putem „să cîntăm purure *frunză verde*” și să compunem cîntece „de dorul lelii”⁷, lucrul acesta nu poate fi realizat atîta timp cît vom continua să vorbim ca Oprea și Bucur în pădure⁸. Era necesară, prin urmare, o transformare adîncă a limbii, și faptul acesta îl face pe diac să se întrebe cum va arăta ea în noua ipostază: va avea oare asemănări cu felul în care sînt pronunțate cazaniile în biserici? Apropierea i se pare dascălului posibilă, însă numai cu adăugarea observației că și în scrierile și orațiunile bisericesti există multe „împotriva gramaticii și cu totu[l] rău grăite”⁹.

Înainte de a trece mai departe, credem de cuviință să ne oprim o clipă asupra acestor considerații generale. Ele ne arată, în primul rînd, că autorul considera drept necesară o modificare radicală a limbii, pentru a o face capabilă să servească drept instrument de realizare a unei culturi moderne. În al doilea rînd, el socotea limba cărților bisericesti drept o cristalizare superioară a vechii române literare, ceea ce putea îngădui o

⁵ *Dascaul*, f. 3 v°—4 r°; Gh. Bulgăr, *Scriitorii români...*, p. 60.

⁶ Evident că și în acest caz avem a face tot cu funcția de comunicare a limbii.

⁷ *Țiganiada*, p. 74 și 101.

⁸ *Dascaul*, f. 5 r°; Gh. Bulgăr, *Scriitorii români...*, p. 61.

⁹ *Dascaul*, f. 5 v°; Gh. Bulgăr, *ibidem*. Rezervele lui Budai față de limba scrisă în cărțile vechi erau destul de mari din moment ce în *Prefață* (f. 33 v°; *LR*, p. 44) el afirmă că acei care nu erau de acord cu „îndreptarea” limbii aveau libertatea „să să ție și de aci încolea de stilul psaltirii și a *letopisețelor*”.

apropiere măcar parțială a noii limbi de ea. Afirmatie interesantă, pentru că ea ni-l amintește pe Heliade Rădulescu, care numea printre sursele de constituire a românei literare moderne limba scrierilor bisericești din literatura veche. Găsim apoi în acest prim dialog al *Dascalului* o referință care trebuie luată în considerație. Oprea și Bucur nu sînt niște simple nume rustice sau păstorești, ci personajele unei poezii pe care Șincai o publicase în 1805¹⁰. Versurile lui Șincai sînt într-adevăr „de frunză verde”, ca să folosim expresia lui Budai-Deleanu, dar criticarea lor nu înseamnă numai o luare de atitudine împotriva unui anumit gen de poezie, ci ne indică și unele rezerve ale scriitorului față de Șincai, de care ne izbim și în alte părți ale operei sale.

Crearea unei „limbi a muzelor” îi pare deosebit de grea scriitorului într-o epocă în care diferențele regionale erau destul de numeroase. În *Prefața la Lexicon*, el mărturisește că n-are intenția de a-i face pe români să-și schimbe „dialectele”, ci scrie pentru a fi util timpurilor cînd românii își vor face o limbă „de obște”. Pentru constituirea unei limbi literare era necesară în primul rînd o reformă a ortografiei. Necesitatea scrierii limbii române cu caractere latine capătă în sistemul lingvistic al lui Budai-Deleanu o importanță nebănuită. De-a lungul gramaticii scrise în limba română acest deziderat revine la tot pasul, cu persistența unei obsesii. De fiecare dată, el e întovărășit în mod statornic de condamnarea integrală a scrierii chirilice. Nu insistăm acum asupra obiecțiilor pe care autorul le aduce scrierii cu caractere chirilice. Ele duceau în cele din urmă la concluzia că limba română nu putea fi „adusă” la reguli gramaticale atîta timp cît scrierea ei se făcea cu alfabetul tradițional. În felul acesta, adoptarea grafiei latine se impunea înaintea oricărei alte operații¹¹. Lucrul nu putea fi făcut însă fără învingerea anumitor dificultăți; de aceea, în dicționar, autorul a transcris cuvintele în ambele grafii. Una, cea latină, se adresa mai ales ardelenilor, care începuseră să folosească în scrisorile particulare alfabetul latin. Cealaltă, tradițională, era făcută pentru uzul cititorilor din Moldova și Muntenia, dacă s-ar fi împotrivit celei dintîi¹². Ca o concesie făcută tradiției, Budai-Deleanu admitea folosirea alfabetului chirilic în scrierile bisericești, așa cum opinau, de altfel, Șincai, Petru Maior, Gheorghe Roja și, mai tîrziu, Gergely de Csokotis.

O dată operată reforma ortografică, era necesară o ordonare a limbii prin „aducerea” ei la reguli gramaticale. Alături de necesitatea adoptării scrierii cu litere latine, ideea care apare cu cea mai mare claritate și frecvență în *Temeiurile gramaticii românești* este fixarea unor norme precise pentru limba vorbită și scrisă. Abaterea limbii de la formele pe care autorul le consideră ideale înseamnă pentru el o calamitate tot atît de mare ca și folosirea alfabetului chirilic. Între ele Budai-Deleanu vede o legătură apropiată. Limba a început să fie folosită anarhic din momentul în care „alcătuitoarii alfabetului [chirilic] românesc au luat la scrisoare limba cea

¹⁰ Vezi A. Bitay, *O poezie românească a lui Gh. Șincai*, în „Dacoromania”, III (1922—23), p. 784—786.

¹¹ Vezi, mai pe larg, capitolul al VI-lea.

¹² Toate acestea sînt tratate pe larg în *Temeiurile*, f. 13, 14, 15 și 22.

mai stricată a norodului... care și acum altmintrele grăiește, adecă pronunțază multe letere...¹³”. Afirmație greu de dovedit, dar care se explică prin faptul că Budai-Deleanu consideră drept formă desăvârșită a limbii române, latina. În raport cu ea, și numai în felul acesta, autorul putea să considere o serie de forme drept aberante și să ceară revenirea asupra lor. De aceea, el scrie peste tot *u* final și consideră necesară pronunțarea lui, deși afirmă de multe ori că sunetul abia se aude sau chiar indică străinilor, în *Fundamente*, să nu-l pronunțe. Altă evoluție care i se pare nefirească este pierderea infinitivului lung, pentru folosirea căruia el înțelege să militeze „măcar că îndeobște nu se grăiește”¹⁴. Vocativul masculinelor în *-le* și *-lor* e incorect, ca și pluralul în *-i* al substantivelor feminine de declinarea întâi. Sint greșite formele *vaci*, *munți*, *guri*, în loc de *vace* etc., și aceasta mai ales pentru că în limba veche s-a zis *vace*, *punge*. Iotacizarea (*pui*, *viu*, *țiu*) i se pare greșită. Pentru a demonstra faptul acesta, el aduce o serie de argumente printre care lipsa de răspîndire a formelor iotacizate (ceea ce nu se poate susține nici despre limba de astăzi) și posibilitatea ca unele dintre ele să se confunde cu omonimele lor. Dacă citim puțin printre rînduri, și nu trebuie pentru aceasta un efort prea mare, găsim motivul neacceptării lor: ele se îndepărtau mai mult de etimonul latin decît formele neiotacizate. În general, autorul consideră formele evaluate drept abateri de la norma limbii și aduce ca argument, de multe ori, limba veche: nu *văratec*, *tomnatec*, *locuri*, ci *veratic*, *tomnatic*, *locure*, cum scriau „românii cei vechi”.

Din toate acestea reiese suficient de clar latinismul scriitorului. Discutînd forme românești, el vede tot timpul înaintea ochilor limba latină, ceea ce-l face să pună sub semnul întrebării o serie de forme și de expresii în care româna evoluase pe un drum propriu. Tendința aceasta nu trebuie considerată drept o latinizare, așa cum am fi înclinați să credem, la prima impresie, ci ca o *arhaizare* a limbii. E o îndrumare constantă pe care o vom întîlni nu numai în scrierile științifice, ci și în opera literară a autorului. În exemplele notate mai sus, autorul se declară mai ales pentru formele conservate în vechile monumente de limbă. Discutînd pronumele demonstrativ, el remarcă, cu justete, că *acest* se găsea exclusiv în operele scrise, în timp ce *ăst* sau *cest* erau întrebuințați de popor. Budai-Deleanu e de data aceasta pentru formele populare, dar tot pentru motivul că le consideră mai aproape de etimonul latin.

Am greși profund dacă am lăsa să se înțeleagă că autorul vede drept forme discutabile numai evoluțiile care se îndepărtează de origine. Gramatica lui Budai-Deleanu are, înainte de toate, un caracter normativ, de cultivare a limbii. Ea examinează o serie de confuzii sau de particularități regionale, pentru a restabili uzul corect. Autorul se declară împotriva repetării pronumelui personal în formulări ca *el mi-au dat mie*, *mă au învățat pre mine*, forme monstruoase care ar echivala cu lat. *ego tibi dicam tibi* și care constituie „un feliu de vorbă... mai rău și decît țișănesc”¹⁵. Acest

¹³ *Temeiurile*, f. 22 r°.

¹⁴ *Prefața la Lexicon*, f. 33 r° și v°, *LR.*, p. 44.

¹⁵ *Temeiurile*, f. 89 r°; vezi și *Dascalul*, f. 6 r°.

procedeu sintactic e combătut nu pentru că se opune normei latine, ci pentru că e contrazis de logică, și în această privință autorul are perfectă dreptate. El notează folosirea fără discernămint a pronumelui *însuși* și indică utilizarea lui normală. Alte probleme pe care le discută sînt folosirea lui *-oaie* ca sufix motional, femininul în *-că* (*româncă, leașcă*), confuzia dintre *său* și *lui*. Soluțiile pe care le dă n-au fost întotdeauna confirmate de evoluția limbii române literare, dar rațiunea care-i dictează atitudinea este, adeseori, întemeiată. Nu o dată autorul condamnă unele forme regionale, restabilind pronunțarea normală. El amintește confundarea lui *ȝ* cu *j* și cere pronunțarea distinctă a celor două sunete. Transformarea lui *e* final în *i* (*fire — firi, venire — veniri*), proprie graiurilor moldovenesti, trebuia combătută, dacă se urmărea crearea unei limbi literare unitare.

Din toate aceste observații concluzia se impunea singură și autorul înțelegea să o materializeze în două dintre cele mai importante lucrări ale sale. *Fundamenta grammatices linguae romanaicae seu ita dictae valachicae* și mai târziu *Temeiurile gramaticii românești* sînt o confirmare a importanței pe care autorul o acorda gramaticii în fixarea unor norme lingvistice și în stabilirea unor îndrumări divergente.

Pentru scriitorii Școlii Ardelene, problema limbii literare se punea în mod egal în privința vocabularului, care trebuie făcut apt să slujească zelul cu care poporul român se îndrepta către izvoarele culturii. Șincai este cel dintîi care încearcă stabilirea unui criteriu după care se putea constitui configurația lexicală a limbii literare. După el, cuvintele trebuiau selecționate din provinciile unde se vorbea cel mai bine românește și urmau să fie cele „tocmai românești”. Ceea ce la Șincai era o simplă opinie, la scriitorii următori, și în special la Maior și la Budai-Deleanu, avea să capete proporțiile unei expunerii sistematice. Cele cîteva cuvinte pe care Șincai le plasa în prefața la *Catehismul cel mare* din 1783 sînt în măsură să ne arate că, și în această privință, crezul lingvistic al Școlii Ardelene cunoaște o precizare timpurie. Apelul la cuvintele limbii din toate provinciile unde se vorbea românește, dar numai la cele „tocmai românești”, este un dezerat pe care nici un filolog al timpului, pătruns de noile idei, n-a evitat să-l treacă în program. El nu lipsea la Maior, la care noțiunea încă vagă de cuvinte „tocmai românești” găsea un echivalent mai exact și numea termenii de origine latină. Identificarea aceasta (ca și premisele din care derivă) se găsește și în operele lui Budai-Deleanu. În *Prefața la Lexicon*, atît de prețioasă pentru definirea poziției sale lingvistice, Budai-Deleanu înțelegea să pornească tot de la limba contemporană¹⁶. El mărturisește zelul cu care a căutat să înmănuncheze în dicționar cuvintele limbii române și își exprimă speranța că, o dată apărută lucrarea, ea va putea fi îmbogățită cu o serie de cuvinte din graiurile diferitelor provincii pe care lectorii le-ar fi semnalat. Autorul nu intenționa însă să recolteze toate cuvintele limbii, ci numai pe cele cunoscute de toți românii. În felul acesta se face o primă precizare la principiul întemeierii pe limba populară, în funcție de un criteriu asemănător celui invocat de Șincai. Limitarea lexicului limbii

¹⁶ Discutarea problemelor referitoare la alcătuirea vocabularului limbii literare se face în *Prefața la Lexicon*, f. 9—10, 17—18 și 27—34 passim; *LR*, p. 37—40, 41—44.

literare se face în numele unui principiu logic, acela al circulației cuvintelor și al acceptării lor unanime de către toți vorbitorii. Se insistă, așadar, mai puțin asupra aspectului calitativ al limbii vorbite în Țările românești și se acordă criteriului circulației o importanță maximă. El ajunge chiar să anuleze pînă la un punct cerința lui Șincai de a se apela numai la cuvintele „tocmai românești”. O dată cunoscuți de toți românii, afirmă Budai-Deleanu, termenii, indiferent de origine, trebuie acceptați fără obiecție¹⁷.

Limba populară nu era însă singura sursă de îmbogățire a românei literare moderne. În afara ei, un sector tot atît de important care trebuia pus la contribuție erau cărțile și scrisorile, deci limba scrisă, pe care autorul o vedea ca un aspect deosebit de vorbirea curentă. În efortul lor de a moderniza limba literară, scriitorii ardeleni înțelegeau, așadar, să se întemeieze și pe tradiția limbii cărturărești. Afirmînd aceste lucruri, Budai-Deleanu a indicat sursele după care trebuia delimitat vocabularul limbii, a precizat ceea ce era necesar să se rețină și măsura în care limba literară se apropia de vorbirea populară și se deosebea de ea. Criteriul era însă unul selectiv și el presupunea că o serie de cuvinte trebuiau neglijate și condamnate la o existență locală. Prin forța împrejurărilor și prin natura delimitării, încercarea avea un dublu aspect : de reținere și de eliminare. Regionalismele trebuiau să fie excluse în felul acesta, și faptul surprinde dacă ne gîndim că scriitorul folosea în opera sa literară numeroase elemente locale. Tentativa cuvintelor de origine latină era prea puternică pentru a nu-l obliga să dezerteze de la rigoarea unui principiu absolut. Limba literară avea nevoie și de termeni regionali, cu condiția ca aceștia să descindă din latină. A pune în circulație cuvinte de origine latină care să nu fie cunoscute decît în unele „eparhii” ale Daciei însemna nu numai o tendință de regionalizare a limbii, ci și una de arhaizare, deoarece în majoritatea cazurilor termenii se regăseau în vechea limbă și aveau o circulație mai mult decît redusă. De altfel, autorul mărturisește că și-a recoltat o parte a arhaismelor din cărți, ceea ce ne face să bănuim că, în această privință, lecturile sale se referiseră în special la literatura veche. Căutarea cuvintelor rare de origine latină, din care în *Prefață* se dădeau numai trei (*op, propriu, șerb*), era întreprinsă în comentariul *Tiganiadei*. Amintim o parte dintre raritățile adunate : *lard* „slănină”, *să mește* „să mestece”, *eu viu* „eu trăiesc”, *a deștinde* „a coborî”, *fată în păr* „virgo in capilis, fecioară” sau acceptarea lui *june* sau *junie* în sensul original latinesc. Promovarea lor se făcea concomitent cu eliminarea altora. Autorul e conștient de influența limbilor turcă și greacă în Muntenia și în Moldova și a maghiarei în Transilvania. El arată în *Prefață* că va exclude din dicționar *buclic, calabalic, englendisire, fudulie, peșchiej, șeretlic, tain, tachium*, cuvinte luate de moldoveni de la turci și de la greci. O soartă similară rezervă el cuvintelor de origine maghiară pe care le constată în vorbirea ardelenilor : *chischineu, copirșău, epulet, hinteu, necrăvălău, tistie* etc. Termenul în funcție de care se face eliminarea este existența unui sinonim în limba comună a românilor din toate provinciile. Prezența lui *taur* și a lui *porumb* pretinde, după scriitor, îndepărtarea lui *buhai* și a lui *holub*, folosite numai în Buco-

¹⁷ *Prefața* la *Lexicon*, f. 26 r° și 27 v° ; LR, p. 42.

vina. Din moment ce o serie de români n-au auzit de *alăută* și de *scripcă*, autorul înțelege să nu le înregistreze în dicționar și să-l noteze numai pe *vioară*.

O simplă examinare a cuvintelor îndepărtate se soldează cu rezultate contradictorii. Multe cuvinte erau într-adevăr regionalisme stridente și excluderea lor a fost confirmată de evoluția limbii literare. O parte a lor însă au rămas și, prin pana scriitorilor, au căpătat adăpost în limba artistică. Dacă observăm că acestea din urmă sînt numai cele pe care autorul le constata în Moldova, obținem o primă explicație a selecției inegale care a fost făcută. După propria lui mărturisire, Budai-Deleanu nu cunoștea decît „dialectele” moldovean și transilvănean. Deși vorbirea unor personaje din operele sale literare, ca și anumite observații din comentariul *Țiganiadei*, dovedesc că el cunoștea cîteva particularități muntenesti de limbă, totuși mărturisirea clară a autorului indică puținele lui cunoștințe din acest domeniu : „despre provincialismurile celor din Țara Românească nu pot să zic nimica, căci nu am avut prilej a cunoaște mai de aproape dialectul muntenesc”¹⁸. Autorul cunoștea deci numai graiul moldoveanesc (afară de cel natal), și pe acesta cu siguranță din Bucovina. Cunoașterea era însă fără îndoială destul de puțin adîncă, din moment ce autorul excludea termeni al căror sinonim precis în limba literară a timpului era greu de găsit. El privea apoi lucrurile din punctul de vedere al ardeleanului și elimina cuvinte necunoscute în Transilvania. În sfîrșit, *Lexiconul*, care trebuia să fie compendiul vocabularului limbii literare, se adresa în primul rînd românilor din Transilvania și Ungaria, de aceea el conținea o serie de termeni transilvăneni obișnuiți la „țărani și poporul de obște”. Iată deci că între *Prefață* și *Lexicon*, între teorie și realizare, se anunță de pe acum o linie de demarcație. Ea se adîncește pînă la a deveni un hotar, atunci cînd examinăm materialul inclus în *Lexicon*. La fiecare pas, din fiecare filă aproape, răsar cuvinte regionale, ceea ce ne arată că la Budai-Deleanu, ca și la mulți alți contemporani ai săi, trebuie să se cerceteze nu numai proiectele, ci și rezultatele obținute.

Sinonimia este invocată și atunci cînd autorul cere excluderea unor cuvinte slave intrate prin filieră bisericească¹⁹. Pentru a înțelege această atitudine puristă a lui Budai-Deleanu, e necesară o precizare, și ea nu se poate face decît prin examinarea lexicului limbii române, așa cum era el spre sfîrșitul secolului al XVIII-lea. Budai-Deleanu înțelegea să facă abstracție de maghiarismele stridente din Transilvania și de grecismele și turcismele care proveneau din jargonul claselor dominante și pătrunseseră în limba scrisă, fără să cunoască o răspîndire în masele populare. Dacă uneori autorul trece de limitele acestui jargon și elimină cuvinte din limba comună, el o face dintr-o informare insuficientă și nu dintr-un purism excesiv. Alături de aceste elemente, de circulație regională, limba cunoștea o serie de termeni slavi de proveniență bisericească, de multe ori neadaptați complet, circulînd în cercuri restrînse și neputînd să-și legitimeze prezența

¹⁸ *Prefața la Lexicon*, f. 28 v°; LR, p. 43.

¹⁹ Problema e discutată și în *prefața germană* (f. 6 r°; RF, p. 398), insistîndu-se asupra pătrunderii termenilor bisericești în limbă. Cf. și *Țiganiada*, p. 165 (notă).

în limbă. Eliminarea lor s-a făcut foarte curînd și faptul acesta ne arată că Budai-Deleanu nu brusca evoluția limbii atunci cînd propunea renunțarea la ei. E adevărat că simpla prezență a unui sinonim în vorbirea literară nu era suficientă; autorul elimina, pe acest temei, cuvinte care aveau să dăinuiască pînă astăzi (*șiretlic, tacîm* etc.). În cazul cuvintelor bisericești, sinonimul invocat e adesea slav, cum e de pildă cazul lui *plean*, care era concurat de *jac* și de *pradă*, ceea ce face să vedem că eliminarea se propune în raport cu limba comună, considerată unitar, indiferent de etimologia cuvintelor. Cuvintele pe care le proscribe sînt de factura celor pe care le citează în prefață: *preceastă, spășitoriu, izbăvesc, plean, clicui, molidvă, peasna pa vecernița*²⁰. Atitudinea lui Budai-Deleanu nu este izolată în cadrul epocii. În 1818, deci în același an în care Budai-Deleanu primea autorizația de a-și tipări *Lexiconul*, Veniamin Costache anunța, în prefața la *Liturghii*, că a înlocuit în texte termeni ca *molitvă, vohod, dvera, prestol, blagoslovit*, prin *rugăciune, intrare, ușă, masă, binecuvîntat*, lăsînd cuvintele slave și grecești numai atunci cînd n-a găsit un echivalent în limba română. Cîțiva ani mai tîrziu, Mumuleanu va cere păstrarea termenilor slavi care sînt „dulci” la auz și răspîndiți în popor și eliminarea acelor care „sînt numai în gurile celor învățați și... sînt aspre de fărîmă limba și dinții noștri”. Heliade va prelua aceste deziderate și le va da o amploare deosebită, mai ales în jurul anului 1840, fără a izbuti să evite anumite exagerări. Acestea se manifestaseră încă în 1797, cînd Radu Tempea se pronunțase împotriva lui *vreme, pricină și slugă*. Budai-Deleanu acceptă nu numai cuvintele slave unanim cunoscute, ci și pe cele de origine bisericească, care erau răspîndite și lipsite de sinonime în limba comună, cum ar fi *pocăință, post, duh, cetesc, greșesc* și altele. Privit în felul acesta, purismul lui, deși nu poate fi negat, se justifică, în bună măsură, în primul rînd prin evoluția ulterioară a limbii.

Limba română era însă „săracă” și eliminarea de cuvinte nu putea în nici un caz să remedieze această carență. Era trebuincioasă o îmbogățire a ei cu noi termeni, care se puteau obține în mai multe feluri. Ea începea într-un chip chiar din momentul în care se hotăra delimitarea și curățirea limbii. Apelul la elementele cunoscute în arii restrînse nu însemna numai confirmarea în limbă a unei categorii lexicale, ci și înzestrarea vocabularului cu termeni pe care limba comună îi pierduse de mult. În afara lor, autorul introducea în dicționar numeroase cuvinte necunoscute în limba contemporană, dintre care o parte se aflau în cărțile vechi. Este tendința de arhaizare, pe care o constatăm mai sus, în cuprinsul căreia trebuie să deosebim două momente distincte: restabilirea circulației generale a unor termeni căzuți în desuetitudine și dezgroparea cuvintelor din vechile monumente literare, făcută cu aceeași intenție. În ambele cazuri, atenția scriitorului se îndreaptă exclusiv asupra elementului latin, ceea ce face ca arhaizarea limbii să aibă un caracter latinizant. Tendința aceasta este depășită în importanță de orientarea neologizantă care primează în concep-

²⁰ Prefața la *Lexicon*, f. 29 r° și v°; LR, p. 43.

ția lingvistică a lui Budai-Deleanu ²¹. Constatarea e confirmată nu numai prin atenția pe care o acordă neologismului în *Prefață*, ci și prin faptul că autorul a conceput un dicționar de neologisme, pentru uzul oamenilor de cultură. Este vorba de *Lexiconul pentru cărturari* din care nu ni s-au păstrat decât fragmente din litera A.

Sursele de unde trebuiau împrumutate noile cuvinte sînt indicate de autor în primul dialog al *Dascaului românesc*. Ele par a se reduce la început la una singură, latină, și aceasta în virtutea faptului că e „mama limbii noastre”. Îndrumarea era generală și ea trebuia lărgită în privința terminologiei științifice și artistice prin apelul la limba greacă, și, în lipsa termenilor necesari în aceste două limbi, la limbile italiană și franceză. Citind opiniile lui Budai-Deleanu reproducem concomitent pe cele ale lui Petru Maior, cu observația că acesta din urmă excludea greaca și adăuga spaniola. Ordinea propusă de ei a fost contrazisă de evoluția limbii, care s-a adresat în primul rînd limbii franceze. Ea e contrazisă de altfel, în bună măsură, chiar de felul cum Budai-Deleanu își pune în practică ideile în dicționar.

Prefața conține și ea o afirmație pe care *Lexiconul* o infirmă și deschide astfel posibilitatea unei discuții. Autorul cunoaște o serie de neologisme introduse recent de oamenii cei mai învățați și care fac parte din terminologia „învățăturilor și meșteriilor”. O parte dintre ele sînt folosite în cărți, altă parte în conversații și în scrisorile particulare. Pe toate acestea el le va însemna în *Lexicon* cu o „cruciță” (+). În plus, el mai adaugă cîteva neologisme, puține la număr, cunoscute de toate popoarele Europei și de cei „politiți”, care sînt necesare în lipsa unor termeni echivalenți în limbă. Din această categorie fac parte cuvinte ca : *allianță*, *cabinet*, *echipaj*, *bagaj*, *avangardă*, *modă* etc. Am avea așadar două diviziuni mari în rîndul neologismelor consemnate : una cuprinzînd elementele recente, răspindite în anumite cercuri, alta, pe cele puține la număr, introduse de autor. E cazul să arătăm că materialul oferit de *Lexicon* ne prezintă o situație în parte schimbată. Găsim în primul rînd un număr mare de neologisme, majoritatea de origine greco-latină, pe care autorul nu le notează cu cruce, lăsîndu-le să se confunde, în această privință, cu restul vocabularului. Termenii notați cu cruce (+) sînt concurați, ca număr, de alte neologisme care poartă semnul *x*. Explicația acestei contradicții ar putea fi obținută prin confruntarea cuvintelor pe care autorul le indica în *prefață* ca introduse de el în limbă cu realitatea dicționarului. Ne-am aștepta ca neologismele arătate mai sus să fie însemnate în dicționar cu *x*, ceea ce ne-ar permite să concludem că toți termenii avînd acest

²¹ Asupra neologismelor în opera literară a lui Budai-Deleanu, vezi L. Sfirlea, *Observații asupra limbii și stilului lui Ion Budai-Deleanu*, în *De la Varlaam la Sădoveanu. Studii despre limba și stilul scriitorilor*, [București, 1958], p. 144—45, T. Vianu, *Din problemele limbii literare române a secolului al XIX-lea*, în „Limba română” III, (1954), nr. 4, p. 47—49, L. și M. Seche, *Neologismele în „Țiganiada” lui I. Budai-Deleanu*, în „Cercetări de lingvistică”, VI (1961), nr. 1, p. 137—154 (vezi și aceiași, *Limba și stilul lui I. Budai-Deleanu în „Țiganiada”*, în *Contribuții la istoria limbii române literare în sec. al XIX-lea*, III, București, 1962, p. 20—30); Al. Rosetti și B. Cazacu, *Istoria limbii române literare*, București, 1961, p. 412—413.

semn sînt introduși de către autor. Spre surprinderea noastră numai *alianță* și *echipaj* poartă pe margine *x*; celelalte cuvinte sînt marcate prin „cruce” afară de *bagaj* (scris *bagaj*), care nu are nici un semn distinctiv. Situația aceasta pune pe autor în contradicție cu sine însuși și ne împiedică să adoptăm o părere hotărîtă în această privință. Credem totuși că adaptarea unui semn distinctiv (*x*) pentru o categorie de neologisme trebuie pusă în legătură cu termenii pe care autorul îi anunța în prefață ca fiind introduși de el ²².

Incertitudinea planează și în jurul numeroaselor neologisme care nu poartă nici o însemnare pe margine. Impresia noastră este că ele reprezintă primul stoc de termeni neologici, pătruns în limbă la sfîrșitul secolului al XVII-lea și în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, și pe care autorul, recoltîndu-l în parte din cărți, l-a alăturat fondului tradițional al limbii. Explicația are meritul să sesizeze două epoci în pătrunderea neologismului și mai ales să confirme că, în jurul anului 1800, limba scrisă încorporase în mod definitiv cuvintele introduse în cea dintîi perioadă. Deși notarea distinctă a neologismelor nu poate fi deocamdată rezolvată, credem necesar să transcriem cîteva cuvinte din fiecare categorie, pentru a desprinde unele concluzii generale.

Termeni fără un semn special : *astrologhie*, *astronom*, *balsam*, *bibliotecă*, *caracteriu*, *caravană*, *cazarmă*, *catart*, *chiedru*, *chitanță*, *gheograf*, *gheometrie*, *gheometru*, *ghips*, *gramatică*, *grație*, *hameleon*, *himie* etc.

Termeni notați cu + : *admiral*, *advocat*, *amfibie*, *amfibolie*, *aghent*, *analecte*, *arhipelag*, *artererie*, *arterie*, *autograf*, *autoritate*, *avangardă*, *bancă*, *banchet*, *banchier*, *cabală*, *cosmografie*, *cosmologhie*, *cosmopolit*, *simetrie*, *simpatie*, *termometru* etc.

Termeni notați cu *x* : *academie*, *alegoric*, *alianță*, *aproba*, *autorisi*, *bal*, *bancoteșdulă*, *bancoteștlă*, *bravură*, *brigantină*, *calande*, *canapă*, *catastrofă*, *clausulă*, *colos*, *comerț*, *conversație*, *echipagiu*, *elastec*, *elastecie*, *emfas*, *emfitevsă*, *epilepsie*, *epileptic*, *epilog*, *escadră*, *escadron*, *galant*, *galanterie*, *gineros*, *gineroșie*, *grad* etc.

Se observă, în primul rînd, un număr destul de mare de termeni proveniți din latină, constatare firească dacă ne raportăm la indicațiile teoretice ale autorului. Ei sînt foarte numeroși în *Lexiconul pentru cărturari* de unde desprindem pe : *absurditate*, *abduce*, *alumn*, *amic*, *amor*, *argut*, *aură*, *austeritate*, *autoritate*, la care se pot adăuga cîteva din *Țiganiada*, consemnați și în dicționar : *defaimă*, *muză*, *onor*, *princip* (dar unele din aceste cuvinte puteau fi împrumutate de autor și din limbile neolatine). În transcrierea unor neologisme, mai ales în *Lexiconul pentru cărturari*, autorul respectă grafia originală, de aceea evită folosirea lui *z* în locul lui *s* (*abus*, *asil*) sau anunță de pe acum cariera lui *-ciune*, scriind : *ambiciune*, *atenciune*. Alături de acest prim stoc se remarcă numeroase cuvinte a căror proveniență grecească este evidentă mai ales datorită transcrierii lui *ge*, *gi* prin *ghe*, *ghi* : *gheometru*, *ghips* etc. Prezența lor

²² O dovadă ar fi numărul mare de neologisme provenite din limba franceză, cuprinse în această categorie, ceea ce s-ar explica prin preferințele autorului pentru această limbă; vezi Prefața la *Lexicon*, f. 31 v°—32 r°; LR, p. 43.

în prima categorie exclude o influență germană, prezentă de altfel la autor. E interesant să observăm, pe lângă o tendință de a substitui pronunțarea germană celei grecești (*chendaur*, *chendru* sînt considerate în *Lexicon* variante ale termenilor de bază *țentaur*, *țentru*), o orientare evidentă înspre pronunțarea italiană. Astfel, într-o notă la *Țiganiada*²³, el pune forma *ciclopi* înaintea celei grecești *chiclopi*, iar în dicționar pe *cilindru* înaintea lui *kilindru* (considerat variantă), după cum între neologismele pe care le întrebuițează găsim *gineros*, nu *gheneros*. Deși formele cu *gh* și *ch* sînt mai numeroase și se pot întîlni chiar între termenii notați cu *x* (*metalurghie*, *omoghen*), se poate afirma că autorul începea să abandoneze pronunțarea *ghe*, *ghi* sau *che*, *chi* la neologisme. Astfel se prezintă lucrurile în *Lexiconul pentru cărturari*, unde întîlnim *agitez*, *agita*, *agitare* și, mai ales, *agil*, preferat lui *aghil* (dar e posibil ca *Lexiconul pentru cărturari* să fie anterior versiunii finale a dicționarului român-german). Termenii luați din grecește nu sînt prea numeroși, iar folosirea sufixelor grecești în adaptarea formelor neologice e rară (*autorisi* sau *amortisi* în dicționarul de neologisme). Prezența influenței neologice grecești ne arată însă că autorul trebuia să se lege de tradiția existentă în Principate, unde orientarea neologică se făcea încă înspre limba greacă. Acestui fapt i se datoresc și forme ca *avgur*, *avgurez*, care se găsesc în dicționarul de neologisme, sau *lavrînt*, din comentariul *Țiganiadei*.

Stabilirea etimologiei cuvintelor de origine romanică înregistrate de Budai-Deleanu este destul de dificilă. Sînt numeroase cazuri cînd etimologia italiană a termenilor pare tot atît de probabilă ca și cea latină. Un fapt cert este însă că forme ca : *agil*, *agitare* sau *ciclopi* indică o influență hotărîtă a pronunțării italienești. Tot o influență italiană trebuie căutată în legătură cu termenii din *Lexiconul pentru cărturari* ca : *artecolez*, *artefice*, *asimă* (pe care autorul îl alătură lui *axiomă*), *asolut*, *aspet* sau *aversitate*. Toate acestea sînt indicii care ne permit, împreună cu anumite elemente ale sistemului său ortografic, să vedem în Budai-Deleanu un reprezentant important al curentului italianizant, alături de Ienăchiță Văcărescu, Gheorghe Șincai și Petru Maior²⁴. Mult mai importantă este însă influența limbii franceze, ale cărei proporții egalează înrîurirea pe care o exercită limba latină în adaptarea neologismelor. Ea se constată mai puțin în pronunțare și mai ales în împrumutul lexical direct. Cităm din *Lexicon* și din dicționarul de neologisme cîțiva termeni, a căror etimologie franceză este probabilă : *adulterin*, *apropriare*, *arsenic*, *asambla*, *asasin*, *asemnare* (<*assigner*), *atentat*, *atribui*, *avili*, *avilire*, *bravură*, *brigantină*, *catastrofă*, *colos*, *echipaj* (în *Prefață*, dar în dicționar : *echipagiu*), *elastec*, *escadron*, *galant*, *galanterie*. Autorul înțelegea, de altfel, să apeleze la limba franceză atunci cînd lămurea, în comentariul primei versiuni a *Țiganiadei*, cuvinte românești mai puțin cunoscute : *cătcăuni* îl explică prin fr. *cannibales*, iar *pricolici*, prin fr. *loup-garou*²⁵, iar în versiunea

²³ P. 142.

²⁴ Vezi pentru acesta din urmă St. Cuciureanu, *Italianisme la Petru Maior*, în „Studii și cercetări științifice” (Iași), Seria filologie, X (1959), fasc. 1—2, p. 53—67.

²⁵ Vezi D. Popovici, *Doctrina literară...*, p. 115; pentru influența franceză asupra scriitorului, vezi p. 114—115.

definitivă să așeze printre sinonimele lămuritoare ale lui *tindă* pe *antișambră*. Prin creditul larg pe care îl acordă limbii franceze, autorul se deosebește de ceilalți contemporani ai săi. În timp ce Șincai și Maior se îndrumau cu toată convingerea spre latină și italiană, Budai-Deleanu e tributar în mare măsură limbii franceze, care îi furnizează un mare număr de neologisme ²⁶. Deși influența franceză se va exercita cu toată amploarea în Principate, începuturile ei (ne gândim la mai mult decât atestarea unor cuvinte izolate) trebuie puse în legătură cu un scriitor ardelean, pentru care s-ar fi putut face mai degrabă o apropiere de limba germană. Influența acesteia din urmă se regăsește în cuvinte ca *bancotețul* sau *bancotețlă* (a cărui etimologie ne-o furnizează autorul alăturând în dicționar termenul german *Bankozettel*) sau în pronunțări ca *asoțiere*, *asoțiat*.

Influența franceză asupra limbii române se constată incidental în traducerile de la sfârșitul secolului al XVIII-lea și în opera lui Paul Iorgovici, a cărui apropiere în acest sens de Budai-Deleanu a fost constatată mai de mult. *Lexiconul pentru cărturari* ne înlesnește o nouă apropiere între cei doi scriitori. Ca și Iorgovici, poate influențat direct de el, scriitorul nostru formează noi termeni prin prefixarea unor cuvinte vechi românești cu afixe latine. Găsim în *Lexiconul pentru cărturari* o serie de termeni formați cu *ab-*: *abduce*, *abjudeca*, *abjura*, *ablega*, *abnega*, *abrăpi*, *abroga*, *abrumpe*. Procedul ne indică o încercare sistematică de a introduce cuvinte de origine latină sau apropiate de termenii latini. În cele câteva pagini pe care le conține dicționarul de neologisme, autorul folosește pe larg derivația cu ajutorul prefixului *a-* (pe care îl notase și Iorgovici), construind cuvinte ca: *acînta*, *aculca*, *acunoaște*, *acura*, *acurat*, *acurge*, *afura*, *ajudeca*, *amăiestra*, *amira*, *anumerare*.

În concluzie, se poate afirma că autorul se îndreaptă, cu predilecție, înspre neologismul latin și francez și, în mai mică măsură, spre cel italian, inversînd astfel, pînă la un punct, ordinea stabilită teoretic. Introducînd neologisme, el le adaptează în conformitate cu spiritul limbii române și dovedește în această privință o siguranță surprinzătoare. Românizarea neologismelor îl determină uneori să meargă prea departe și să propună forme care n-au fost confirmate ulterior. El transcrie pe *-ic(us)* prin *-ec* (*aristocratec*, *elastec*), pe *-ment(um)* prin *-mînt* (*argument*) sau *-mînt* (*acrescămînt*) și pe *-tione(m)* prin *-ciune* ²⁷. În același timp, formele, am putea spune tradiționale, de proveniență greacă continuă să se mențină încă. Aspectele noi și cele vechi coexistă la autor (*avgur*, *avgura* și *auguriu*, *augurare*, în dicționarul de neologisme), deși tendința de a modifica pronunțarea lor e prezentă pe alocuri (*chiclopi*—*ciclopi*). În general, autorul manifestă o tendință de a apropia neologismele de proveniență greacă, rusă sau germană, de formele lor din limbile romanice. În *Introducerea la Lexicon*, Budai-Deleanu scrie la început *dațienii* și *dații*, ca să revină apoi și să îndrepte, în cele mai multe locuri, formele în *dacii*.

²⁶ Unele ar fi putut intra și prin filieră germană; cf. definițiile din *Lexicon la cabinet, invalid* etc.

²⁷ Vezi, pe lângă exemplele date mai sus, în comentariul *Țiganiadei*: *desputăciune*, *suprăstăciune*. De remarcat că autorul știe uneori să-și tempereze elanul românizant și corectează, de pildă, *sferă* în *sferă*.

În *Lexicon* găsim *amfibie*, în dicționarul de neologisme *amfibi* (corectînd forma veche *amfibie*), în *Temeiuri adverbie*, iar în *Lexicon adverbii*. În comentariul *Țiganiadei*, întîlnim adjectivul *reguluite*, urmat în paranteză de *regulate*, iar în dicționar *chitanție*, dublat de *chitanță*. În *Prologul* la prima versiune a *Țiganiadei*, remarcăm pe *a formui*, în timp ce în același loc din forma definitivă ne întîmpină *a forma*.

Semnificativă este în acest sens o însemnare din *Țiganiada*, în care *gardă* e explicat „gardă, adică gvardie...”, fapt care ne permite să concludem că forma rusă era mai veche, cunoscută, dar că autorul înțelegea să o înlocuiască cu cea franceză, care s-a păstrat în limbă. Putem afirma că Budai-Deleanu se îndreaptă spre neologismul francez și spre pronunțarea italiană. În ambele cazuri, instanța supremă care dictează configurația neologismelor rămîne latina.

Încercările de a forma cuvinte prin derivare se soldează cu un eșec, care este pe deplin compensat prin siguranța cu care autorul adaptează neologismul. Nu cunoaștem vreun contemporan al său care să fi pătruns cu atîta precizie și finețe spiritul limbii și să fi dovedit o atare certitudine în stabilirea formelor românești ale neologismelor. Generațiile următoare se vor zbate multă vreme pentru a ajunge la unele rezultate, pe care Budai-Deleanu le atinge de pe acum. Transcriem o listă de neologisme care se găsesc, către 1818, în forma în care se folosesc astăzi²⁸: *absurd, absurditate, academic, academie, aderent, adorat, adulterin, alianță, aliat, alienat, alpestru, alterat, alternativ, ambră, aproba, asambla, asasin, azimut, bal, bravură, brigantină, catastrofă, colos, comerț, conversație, critică, diafan, diagonal, dialect, dialog, diametru, dragon, echipaj, elegant, epilepsie, epileptic, epilog, escadră, escadron, galant, galanterie, grad, iconoclast, ideal, idiom, idiot, invalid, maiestate, mască, meteor, mineral, observație, omolog, organic, pretenție, problemă, profan, protector, varietate* etc.

Acestea sînt, în ansamblu, opiniile teoretice ale lui Budai-Deleanu privitoare la limba română literară. Puse în practică, ele vor da naștere la trei importante lucrări, a căror organizare trebuie discutată aparte: ortografia, gramaticile și dicționarul.

²⁸ Am reprodus o parte din termenii notați în dicționar cu x, precum și unele cuvinte din *Lexiconul pentru cărturari*.

SISTEMUL ORTOGRAFIC CU LITERE LATINE

Cine examinează cele două tratate de gramatică ale lui Budai-Deleanu găsește, în ambele lucrări, cite un capitol consacrat principiilor ortografice. Discutarea lor ocupă întâia parte a lucrărilor, așa încît, la prima vedere, detașarea ortografiei din ansamblul gramaticii și discutarea ei aparte pare nepotrivită. Ca toate tratatele gramaticale ale epocii, atît *Fundamenta*, cît și *Temeiurile* încep printr-un capitol de fonetică și printr-o expunere a sistemului de scriere a sunetelor. Se observă însă de la început existența a două părți distincte : o privire generală asupra sunetelor și asupra modalității de a le transcrie în alfabetul chirilic, ceea ce împlinește scopul expunerii introductive, și un proiect de reformă ortografică cu litere latine, a cărui prezență nu este necesară în cadrul lucrării. Autorul revine de altfel asupra acestei probleme în *Lexicon*, în *Dascaul românesc* și în corespondența cu Petru Maior, fapt semnificativ, care indică importanța acordată de el sistemului ortografic cu caractere latine și structura lui independentă.

Discutarea noii ortografii propuse trebuie pornită totuși de la prezentarea pe care autorul o face alfabetului chirilic în prima parte a tratatelor de gramatică. El descrie fiecare literă în parte și, pentru că Budai-Deleanu confundă, ca toți contemporanii săi, litera cu sunetul, le arată pronunțarea. În ansamblul alfabetului chirilic, el face distincție între literele luate de la greci și cele create pentru a reproduce sunete proprii limbilor slave. Afară de ele, alfabetul românesc folosește două litere speciale, care nu se găsesc în grafia chirilică originală : *Ѡ* și *Ѣ*. În general, adoptarea alfabetului chirilic s-a făcut fără a se ține cont de caracterul specific al limbii române, căreia i s-a impus o scriere neconformă cu particularitățile proprii. Vechimea grafiei chirilice nu poate fi stabilită cu precizie, crede autorul, de aceea nu trebuie acceptată opinia celor care consideră că înaintea domniei lui Alexandru cel Bun s-a scris cu litere latine. Printre cei ce exprimaseră această părere se aflau Cantemir, Maior și Șincai și, deși nu e pomenit nici un nume, probabil că aluzia scriitorului se îndreaptă mai ales către cel din urmă. Spiritul său raționalist nu putea accepta o afirmație nedemonstrată, deși latinistul dintr-însul ar fi dorit

s-o vadă întemeiată: „și măcar nice putem tăgădui cu totul, dar nice a primi ca un lucru adevărat să cuvine omului ce caută adevărul”¹.

Divergența autorului față de unele opinii ale curentului ce-l înglobează e trecătoare și devine neînsemnată în fața acceptării unei afirmații susținute unanim: incapacitatea grafiei tradiționale de a reda trăsăturile particulare ale limbii române. Pentru Budai-Deleanu, scrierea chirilică se potrivește cu „firea dinăuntru” a limbii române tot așa de bine ca și cea turcească. Adoptarea ei a fost „o tîmplare destul de jelnică pentru limbă”, pentru că, afară de alte neajunsuri pe care le-a cauzat², a pus în circulație o serie de litere considerate de autor drept „varvare”. El nu vede posibilitatea scrierii tuturor limbilor, indiferent de origine, cu un singur alfabet, cum cerea Leibniz, și justificarea adoptării grafiei latine o face, pînă la urmă, pe baza descendenței românei din latină și a afinităților pe care ea le are cu celelalte limbi romanice. S-ar părea, din afirmațiile făcute, că autorul crede în existența unor sisteme de scriere specifice anumitor familii de limbi și care nu pot fi folosite dincolo de limitele acestor familii, fără riscul de a produce perturbări grave în sistemele limbilor respective. Pentru îndreptarea dezordinilor pricinuite de folosirea alfabetului chirilic era necesară adoptarea scrierii cu litere latine. Acesta e principalul scop al reformei sale ortografice, mărturisește Budai-Deleanu, — afirmație pe marginea căreia se pot face însă unele reflecții. În realitate, lepădarea „vășmîntului schithicesc” trebuia să contribuie, în primul rînd, la revelarea „boiereștii fețe” a limbii române, de sub „funinginea” de care fusese acoperită, așa cum susținea Petru Maior și cum mărturisea de altfel, cu alte cuvinte, și Budai-Deleanu.

O ortografie conformă spiritului limbii trebuia să îndeplinească mai multe condiții. Ea trebuia, în primul rînd, să corespundă tuturor „regulilor gramaticești”, dobîndind în felul acesta „bunătațe dinăuntru”. Conformitatea aceasta față de normele limbii i se pare lui Budai-Deleanu esențială. Atunci cînd, în paginile gramaticii, el face proces lingviștilor anteriori, capul de acuzație îl constituie greșeala acestora de a se fi luat după ortografia tradițională și de a nu o fi modificat, pentru că „nu gramatica ortografii, ci ortografia trebuie să urmeze gramaticii”³. Primul criteriu de stabilire a unei ortografii enunțat de autor trebuie acceptat în întregime. Al doilea ar fi trebuit să fie accesibilitatea noii scrieri, — un principiu utilitarist, așadar. Budai-Deleanu nu ține însă seama nici o clipă de el, ci înțelege să-l substituie prin unul de ordin estetic. „Bunătațe din afară” însemna „înfrumusețarea”, „cioplirea” formei exterioare a literelor. Folosirea de către autor a termenilor subliniați de noi se explică, dacă ținem seama de epitele drastice cu care scriitorii ardeleni gratificau grafia chirilică. Chiar dacă admitem că literele chirilice aveau un aspect mai complicat decît cele latine, înlocuirea lor trebuia cerută nu în baza lipsei de frumusețe, ci pe temeiul pătrunderii mai lesnicioase a noilor litere în mijlocul populației. Problema accesibilității sistemului

¹ *Temeiurile*, f. 16 r°.

² Vezi mai sus capitolul despre opiniile scriitorului cu privire la limba literară.

³ *Temeiurile*, f. 75 v°.

întreprinsese mai de mult Ienăchiță Văcărescu⁷. Înaintea lui Heliade Rădulescu, Budai-Deleanu face o acțiune similară, al cărei scop principal este însă altul. El se debarasa în primul rînd de o serie de litere specifice alfabetului chirilic, inexistente la cel latin (ж, к, ѣ, ѡ, ѱ, ѱ etc.). Prefera apoi, în cazul dubletelor, pe acelea care erau mai apropiate de echivalentul grafic latin (s) sau se confundau cu acesta (o și i). El reducea, în continuare, semnele lui ѡ și ѡ la unul singur (к) și își exprima chiar dorința de a-l elimina și pe acesta⁸. În ceea ce privește pe ѡ și ѡ, soluția propusă reflectă influența grafiei cu litere latine, care e evidentă și în cazul lui ѡ, înlocuit prin E, în comentariul *Țiganiadei*.

Întemeiat pe aspectul estetic al scrierii, Budai-Deleanu cerea de asemenea „cioplirea” unor slove, operație care ducea de fapt la înlocuirea lor prin litere latine. Iată ce aspect trebuiau să aibă literele ж, ѡ, м și ѡ după ce li s-ar fi făcut operația de înfrumusețare: Z, з „cu trăsură”, τ („tau grecesc”) și G. Alături de introducerea lui E latin în alfabetul chirilic, aceste modificări ne arată că, la sfîrșitul „cioplierii”, slovele s-ar fi înfrumusețat în așa măsură încît ar fi devenit, de fapt, întru totul latine. Menajarea scriitorilor tradiționaliști trebuia să-i ducă pe aceștia, în cele din urmă, la folosirea grafiei latine, fără ca ei să fi pierdut, totuși, convingerea că scriu asemenea strămoșilor lor.

Propunerile de reformă a scrierii tradiționale, ca și spiritul care le străbate, fac din Budai-Deleanu un precursor al lui Heliade Rădulescu, care înțelegea, cîteva decenii mai tîrziu, că adoptarea alfabetului latin trebuia făcută în etape și nu printr-o măsură bruscă. Prima anticipare a alfabetului de tranziție folosit la mijlocul secolului al XIX-lea trebuie căutată în opera scriitorului nostru, care se dovedește, și în această privință, un premergător.

Scrisul lui Budai-Deleanu este el însuși o dovadă a greutăților care stăteau în calea unei reforme radicale. În *Prefața la Lexicon* ѡ este încă folosit, deși, după toate probabilitățile, textul e ulterior gramaticii românești, în care se cerea excluderea lui. *Introducerea* nu-l mai notează, iar faptul acesta are importanță și pentru că ne ajută să stabilim cronologia textelor. În toate scrierile sale, Budai-Deleanu folosește consecvent pe ѡ și pe ѡ, deși, în cîteva rînduri, el ceruse o altă notare a lor. În schimb, ortografia latină, pe care autorul o avea mereu înaintea ochilor și o folosea cîteodată, aduce o serie de modificări scrierii tradiționale. În nota amintită din *Țiganiada* el transcrie pe к prin é si-și exprimă convingerea că diftongul putea fi scris și prin ε („eta grecesc”). În *Introducere*, к și ѡ, prezenți în gramatică, dispar adeseori, iar în locul lor apare é. Afară de tratarea similară a diftongului ѡа, să amintim că adeseori se neglijează notarea accentelor deasupra celor două litere, ceea ce ducea la restabilirea celor două vocale originare latinești (e și o).

⁷ Vezi N. A. Ursu, *Problema interpretării grafiei chirilice românești din jurul anului 1800*, în „Limba română” IX, (1960), nr. 3, p. 35. Recent, Z. Mihail a semnalat în articolul *Gramatica românească a lui Toader Școleriu (Lețiune, Iași, 1789)*, publicat în „Studii și cercetări științifice” (Iași), seria filologie, XIV (1963), fasc. 2, p. 165–182, preocupări similare la moldoveanul Toader Școleriu.

⁸ *Dasculul*, f. 15 v°.

Ajungem, în felul acesta, la sistemul ortografic cu caractere latine, pe care Budai-Deleanu avea să-l susțină în atâtea rînduri, convins că reprezenta cea mai fericită soluție a problemei. O simplă privire asupra lui ne informează de la început asupra intențiilor autorului: restabilirea, pe cît era cu putință, a formei latine a cuvintelor. În virtutea acestei intenții, Budai-Deleanu adoptă scrierea etimologică, în conformitate cu care el transcrie fonetic numai sunetele limbii române ce nu se îndepărtaseră de formele originare latine. Dificultatea nu constă însă în transcrierea lui *f* sau a lui *r*, în cazul cărora româna a conservat sunetele latine, ci în rezolvarea dată unor pronunțări specifice sau acelor sunete care nu se găseau în latină⁹.

În această privință, prima dificultate o prezenta sunetul *a*. La începutul cuvintelor și atunci cînd e lung (în gramatică „chiar sau mare”) *a* se pronunță normal. El mai poate fi însă „întunecat sau mic” și aceasta mai ales cînd accentul nu cade asupra lui și atunci el se pronunță *ă*. În general, vocalele „mari” se înseamnă prin accent acut, iar cele „mici” prin accent grav. Sînt însă unele cazuri cînd *a* e urmat de *n*, *nt*, *mb* etc. în aceeași silabă și atunci trebuie citit *î*. Iată deci precizate de la început obiectivele sistemului ortografic și, în același timp, dificultățile pe care el le ridică. Împărțirea vocalelor în funcție de cantitatea lor, notarea a trei sunete (*a*, *ă*, *î*) printr-o singură literă nu erau măsuri menite să facă accesibilă noua scriere. În general, sistemul ortografic al lui Budai-Deleanu se caracterizează prin pluralitatea soluțiilor preconizate pentru redarea în scris a sunetelor. Astfel, *ă* mai poate fi redat și prin *è*, iar *î* prin *ae* (*graeu*, *fraeu*), *oe* (*voena*, *goend*) și *ue* (*suento* = sînt). Iar pentru că autorul intenționa să adopte un singur semn pentru *ă* și *î*, cum am văzut, el notează uneori și pe *ă* prin *ae*. După cum se poate observa, expunerea noii ortografii începe prin indicații care ne fac să privim de pe acum cu scepticism rezultatele finale. Autorul arată în continuare că *é*, lung, cu accent acut, se pronunță *ea*, *e* fără accent se rostește *e*, iar *è*, scurt, *ă*. Ó accentuat îl reproduce pe *oa*, *o* pe *o*, iar *ò* scurt pe *u*. *U* intervocalic nu se pronunță, *u* final se notează, uneori, prin *o*. *C* și *G* urmați de *e* și *i* se citesc *č*, respectiv *ğ*, ca în italienește. În schimb, se scrie *cl* și *gl*, nu *chi* și *ghi* (*clieve*, *inclido*, *inglito*, *truncliu*). *D*, *s* și *t* urmați de *i*, în cuvintele moștenite, se pronunță *dz*, *ș* și *ț*. În cuvintele de origine străină *ț* se va nota prin *ç*. Pentru că sînt unele cazuri cînd consoanele de mai sus rămîn neschimbate, deși sînt urmate de *i*, autorul inventează un *i* lung (notat *ei*: *beine*=*bine*), care nu mai alterează în felul acesta (pe hîrtie!) sunetul anterior. *H* se notează pretutindeni unde etimonul latin îl conține. În cuvintele împrumutate, el se redă prin *ch*. *J* se scrie ca în franțuzește, însă numai în cuvintele latine; în cele de alte origini se notează prin *z* (*zitarîu*, *zîlav*, *zieratic*). Notarea lui *l* este aproape tot atît de complicată ca în ediția din 1780 a *Elementelor* lui Micu și Șincai. El se pronunță, în general, afară de cazul cînd e urmat de *i*. Deci *filîu*, *lin* (*fiu*, *in*), afară

⁹ Sistemul ortografic cu litere latine al lui Budai-Deleanu este expus în *Temeiurile*, f. 16 r°—41 v°, *Lexicon*, f. 180 r°—187 r°, *Dascalul*, f. 21 r°—30 r°, *Fundamenta*, f. 18 v°—35 r° și în scrisorile către Petru Maior.

de cazul cînd *l* e dublu și se pronunță (*golli, scolli*). *N+i=zero*, afară de cazul cînd e dublu (așa cum vom vedea mai jos, el putea fi totuși pronunțat și cînd era simplu). În unele situații, pentru a restaura scrierea latină, *c* se transcrie prin *qu*: *quando, quare*. *V* intervocalic se „mută” în *u* și nu se aude (*ovu*), afară de cazul că e dublu (*byvvolu*). *X* se scrie în cuvintele „românești” *ss*. În cuvintele grecești, *i* e notat prin *y*; această literă este folosită uneori, chiar în cuvinte de origine latină, pentru redarea lui *i*, în loc de *li* (*tayo, puyo*). *Sce, sci* se citesc *ște, ști*.

Acestea sînt soluțiile cele mai importante preconizate de scriitor pentru scrierea limbii române cu ajutorul alfabetului latin. Ele sînt promovate de un etimologism intransigent, care își găsește cu greutate un similar, chiar la scriitorii latinizați de mai tîrziu. Modalitatea etimologică, capabilă să genereze oricînd confuzii sau contradicții, atunci cînd nu e temperată de criteriul fonetic, este singura prezentă în conștiința lingvistică a scriitorilor Școlii Ardelene. Ea va da naștere la numeroase sisteme, expuse uneori în lucrări aparte (Crișan, Roja, Maior), de aceea e interesant să vedem în ce măsură soluțiile lui Budai-Deleanu se regăsesc în proiectele ortografice ale timpului.

Transcrierea lui *ĉ* și *ĝ* prin *ce, ei* și *ge, gi* este prezentă la mulți dintre scriitorii timpului, începînd cu Micu și cu Șincai și s-a menținut pînă astăzi. Palatalele *k', g'* sînt notate, de obicei, prin *cl, gl*, ca la Micu și Șincai. Tot în *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae* își au originea: cele trei pronunțări ale lui *a*, restabilirea sunetelor originare în cazul consoanelor alterate de *i* următor sau a vocalelor în poziție nazală, consoanele duble *nn* și *ll*, redarea lui *a* prin *á, u* intervocalic care nu se pronunță, *h* etimologic, *qu* pentru *c*, grafia *sce, sci*, notarea lui *t* prin *ç* (Micu și Șincai îl foloseau pe *ç* și în cuvintele de origine latină) etc. *Elementa* nu este însă singura lucrare de care poate fi apropiată ortografia lui Budai-Deleanu. Sextil Pușcariu credea¹⁰ că redarea diftongilor *ea* și *oa* prin *é* și *ó* se datorește lui Petru Maior. Soluția este însă mai veche decît *Ortographia* lui Maior și ea se găsește atestată, în mod consecvent, pentru întîia dată în *Ortographia* lui Crișan din 1805. Pînă la el, Micu și Șincai, Ienăchiță Văcărescu și Radu Tempea reduseseră cîteodată pe *ea* sau pe *oa* la sunetele originare. După Crișan, Roja și, în urma lui, Marki (1810)¹¹ vor opina de asemenea pentru redarea diftongilor *ea* sau *oa* prin vocalele originare (marcate sau nu prin accent acut). O legătură între Budai-Deleanu și Roja se poate face mai greu decît între scriitorul nostru și Crișan, deși soluția putea fi găsită independent de fiecare dintre ei. Apropierile față de ortografia lui Crișan sînt însă mai numeroase. Ele se explică și prin faptul că opera acestuia din urmă e un reflex, cu unele elemente personale, al lucrării din 1780. Principala notă comună între cele două sisteme ortografice este marcarea vocalelor prin accente grave și acute (care se întîlnesc sporadic și în *Elementa*) și pronunțarea lor „lungă”

¹⁰ Părerile lui Petru Maior despre limba română, p. 112.

¹¹ Pentru acesta din urmă, vezi Gh. Iftinchi, *Gramatica germano-română a lui Anton de Marki*, în „Studii și cercetări științifice” (Iași), seria filologie, XIII (1962), fasc. 2, p. 224.

sau „scurtă” în funcție de accente. Mai putem semnala la Crișan prezența lui *o* final, care va găsi atât de mare credit la Budai-Deleanu¹².

Nu este personală nici notarea lui *i* și *ă* prin *ae*, folosită în lucrările tipărite în Transilvania cu caractere latine, dar pe baza ortografiei maghiare. Ea se află și într-o gramatică românească scrisă în nemțește, lucrare manuscrisă datînd din 1786¹³, și în gramatica lui Molnar din 1788. Adop-tarea ei nu poate fi explicată pe această cale, întrucît în *Prefața* la *Funda-menta* autorul vorbește prea puțin elogios despre încercările de aplicare a ortografiei maghiare, iar în altă parte consideră că gramatica lui Molnar e un eșec. Se pare că el s-a orientat în această privință după Micu, despre care Șincai scria, în ediția a doua a *Elementelor*, că intenționează să-l transcrie pe *i* prin *ae*, fapt constatat în dicționarul editat de Gál-di. E indiscutabil că atât Micu, cît și Budai nu se gîndeau să respecte o tradiție grafică, ci să restabilească în scris diftongul atât de latin *ae*. Scriind însă mai departe *oe* și *ue*, pentru a reproduce același sunet, Budai-Deleanu avea satisfacția să mai noteze un diftong latin (*oe*), dar și prilejul de a se apropia, într-o oarecare măsură, de Petru Maior, care îl nota pe *i* prin litere diferite, în funcție de etimonul cuvîntului în care se afla, dar nu prin diftong, ci cu ajutorul accentului circumflex (*â*, *ê*, *î* etc.).

S-au făcut în cîteva rînduri apropieri între ortografiile acestor doi scriitori și ele erau întărite în special de corespondența purtată între ei pentru a găsi o soluție ortografică comună. E adevărat că între cele două sisteme preconizate de ei există puncte de contact. Ele se datoresc în primul rînd faptului că ideile lor au ca punct de plecare *Elementele* lui Micu și Șincai, lucrarea de început a latinismului filologic. Apropierea între ei se face destul de greu în această privință, deși cineva ar putea fi indus în eroare de faptul că Budai-Deleanu nu obiecta sistemului lui Maior decît lipsa lui *qu* și prezența semnelor diacritice sub litere. Divergențele erau mult mai mari însă și discuția dintre ei s-a încheiat prin retragerea fiecăruia pe pozițiile proprii. Petru Maior folosește foarte mult sedilele și găsește o soluție proprie pentru redarea lui *ă* (*'a*, *'e*, *'i* etc.), în timp ce Budai-Deleanu este partizanul scrierii consoanelor duble, pe care Maior o găsea nepotrivită¹⁴. În scrisoarea din ms. nr. 2427, Budai-Deleanu comunica din nou lui Maior normele preconizate, adăugînd că prie-tenul său nu l-a înțeles sau *n-a voit să-l înțeleagă*. E o dovadă a neînțele-gerilor existente între cei doi bărbați și ea constituie principala explicație a puținelor note comune pe care le găsim în sistemele lor ortografice.

Am arătat mai sus că preferințele autorului pentru noua scriere erau justificate prin „statornicia” ortografiei cu litere latine, singura

¹² Pentru referințele pe care le-am făcut în cursul expunerii la opera lui Crișan am consultat capitolul consacrat sistemului său ortografic din cartea citată a lui Ionașcu (p. 114—117), capitolele despre Crișan din lucrările *Gramatistii și ortografistii români* (Archivul, 1870, nr. XXXVIII, p. 745—750) și *Principia de limba si de scriptura*, p. 317—321, ale lui T. Cipariu, A. Densusianu, *Un dicționar vechi*, în „Revista critică literară” IV (1896), p. 33—44, C. Suciu, *Un filolog puțin cunoscut: Ștefan Kőrösi (Crișan)*, în *România literară* (Aiud), I (1930), p. 45—51 și G. Blédy, *Viața și activitatea filologică a lui Ștefan Crișan Kőrösi*, în *Studia Universitatis Babeș-Bolyai*, 1960, series IV (Philologia), fasciculus 2, p. 69—76.

¹³ Ionașcu, *Sistemele ortografice...*, p. 106.

¹⁴ *Ibidem*, p. 118—121 și 144.

potrivită pentru scrierea limbii române. Atunci cînd justifică prezența lui *h* și a lui *l* în cuvinte care de fapt nu conțineau aceste sunete, Budai-Deleanu apelează la argumente supreme: scriind în felul acesta se arată în primul rînd etimologia cuvintelor, principala indicație pe care trebuie s-o ofere forma exterioară a unui termen. Etimologismul lui Budai-Deleanu găsea o justificare în felul cum erau scrise o serie de alte limbi europene. El afirmă direct acest lucru în *Temeiurile gramaticii românești*, unde arată că, cu excepția englezilor, toate neamurile folosesc scrierea etimologică¹⁵. Exemplul cel mai elocvent i-l oferă franceza, în scrierea căreia se foloseau litere care nu se pronunțau, iar cuvintele se scriau într-un fel și se pronunțau într-altul. Argumentarea se bazează însă pe informații lacunare, care consideră ortografia engleză drept fonetică, calitate care se neagă, indirect, italianei, pe care autorul avea s-o pună adesea la contribuție. Invocarea autorității unor limbi de înaltă cultură nu constituie decît etape în prezentarea supremului argument, care, pentru Budai-Deleanu, nu se mai putea discuta: „însă și la romani au fost așa”¹⁶.

Principala articulare a etimologismului lui Budai-Deleanu trebuie căutată în limba latină. El scrie în permanentă cu imaginea cuvîntului latin înaintea ochilor și încearcă să înlocuiască consecvent haina „scitică” prin veșmîntul latin. Pentru aceasta, el caută originea unor sunete specifice limbii române în latină și, interpretîndu-l într-un anumit fel pe Priscianus, ajunge la concluzia că *ă* se afla în pronunțarea latină și că *medentius* se pronunța *mezentius*, ceea ce făcea din *z* un sunet mai puțin „barbar”. Etimologismul nu însemna numai a privi realitatea prin prisma originilor, ci și a restabili unele trăsături originare, pe care aspectul contemporan al limbii le pierduse. Budai-Deleanu știa că *n* din *vinea* a dispărut și, cum e firesc pentru el, încearcă să-l restabilească. El mai știa însă că într-o „țărișoară” din Transilvania, în Hațeg, *vie* se pronunța *vinie*, de aceea ar fi fost bine ca „limba învățată” să scrie și să pronunțe după „dialectul acesta” (vorbitorii avînd totuși latitudinea de a-l pronunța sau nu). Iată deci că ortografia trebuie să restabilească nu numai forma grafică, ci și pronunțarea latină! Scriitorul afirmă această intenție și în virtutea ei propune scrierea lui *ea* și *oa* prin *é* și *ó* și recomandă pronunțarea lor întocmai. Mai mult, el indică cititorilor să-l pronunțe pe *e* pretutindeni unde e scris (deci și în cazuri ca *peru* = *păr*), pentru că „nu va sminti, ci va fi înțeles de cătră toți; căci toate acele luări aminte [privitoare la pronunțarea reală a literei] s-au pus numai ca să se cunoască idiotismul românesc și obiceiul de obște”¹⁷.

Intențiile apar clare, așadar, iar realizarea lor aruncă lumină asupra unui aspect nou al ortografiei autorului. Latinistă în cel mai mare grad, ea arhaizează în multe cazuri. E situația lui *dz* și a lui *n*, în primul rînd. Arhaizarea se face prin apelul la graiul conservator din unele regi-

¹⁵ *Temeiurile*, f. 30 r°.

¹⁶ *Ibidem*, f. 30 v°.

¹⁷ *Ibidem*, f. 23 r°.

uni și, în același timp, prin invocarea mărturiei scrisului vechi. Cărțile bătrâne erau prost scrise uneori, dar nu totdeauna. Erau bine scrise, de pildă, atunci când foloseau forme nediftongate ca *morte*, *forte*¹⁸ și ofereau astfel argumente autorului ca să reducă diftongul. Afară de aceste două îndrumări (latinizantă și — implicit! — arhaizantă), se constată și urmarea ortografiei italienești. E cazul lui *ce*, *ci* și *ge*, *gi*, a căror discutare ne ajută să stabilim limitele influenței italiene asupra ortografiei scriitorului. Autorul scrie *ce*, *ci*, pentru că aceasta i se pare pronunțarea originară în latină. Romanii nu pronunțau *tertus*, cum se obișnuia în latina vorbită în imperiul austriac, ci *certus*. Dovadă este pronunțarea similară din italiană, „fia limbii lătimești și sora limbii românești”¹⁹. Italienii au păstrat pronunțarea corectă, pentru că au trăit în aceeași țară ca romanii. E incorect, afirmă el mai departe, ca *g* din *gingie* să se pronunțe *j* (și nu *ġ*), cum greșit procedează unii, pentru că latinii scriau și pronunțau într-un fel pe *g* din *gingiva* și în altul pe *j* din *adjungere*. Faptul că și italienii pronunță *ġ* și scriu *ge*, *gi* trebuie să împiedice pe oricine de a afirma că scrierea „se au pus volnicește, căci ei au trebuit să preceapă trebuința ei la limba sa”²⁰. Să ne inspirăm deci din ortografia italiană, pentru că în felul acesta restabilim formele latinești, dar numai în cazul acesta, pare să spună autorul. E semnificativ, în acest sens, faptul că el nu adoptă grafiile *che*, *chi*, *ghe*, *ghi*, decât accidental. S-ar părea că italianismul este implicit latinismului, cum e și cazul tendinței arhaizante. Este situația lui *o* final la prezentul indicativ al verbelor, dar nu și a lui *ss* pentru *x* și, în general, a reduplicării consoanelor (*aburezzo*, *apuținezzo*). Aceste fapte ne arată că prestigiul italianei, ca cea mai apropiată limbă romanică de latină, îl obligă pe autor să accepte influența nemijlocită a ortografiei italienești, ceea ce se vede și în unele forme din dicționar.

Justificarea de către autor a latinismului ortografic e făcută nu numai prin invocarea situației similare din alte limbi sau prin urmare obligatorie a latinei. În numeroase locuri, avantajul grafiei latinești este demonstrat prin faptul că ea răspunde unor legi ale limbii, cu neputință de respectat dacă scriem în alt fel. În această ordine, se dă mare importanță alternanțelor vocalice sau consonantice, care se constată între singular și plural sau în paradigma conjugării unor verbe ori a declinării unor substantive. „Mutările” acestea el le constată, de exemplu, în transformarea lui *o* în *u* (*port* — *purtăm*) sau a lui *e* în *ea* (*merg* — *meargem*). O cauză a schimbării sunetelor nu se putea stabili, după cum era imposibil să se fixeze o regulă. Budai-Deleanu știa însă că „firea limbii” dorește ca în unele locuri *e* să-și schimbe pronunțarea prin „ridicarea vocii”. Scriitorul e în primul rînd un spirit istoric, care își dă seama că în alternanțe ca *pas* — *pași* sau *bat* — *bați* sunetul nou (*ș*, *ț*) este forma modificată a vechiului sunet, că între cele două aspecte (în fond, două sunete) există o legătură strînsă. De aceea, știind că transformările se datoresc lui *i* următor, el nu vede nici un motiv să ascundă persistența sunetului

¹⁸ *Temeiurile*, f. 33 r°.

¹⁹ *Dascalul*, f. 24 r°.

²⁰ *Ibidem*, f. 28 v°.

inițial și să nu scrie *s* și *t*. El vede însă lucrurile *istoric* și nu acordă atenție înfățișării aspectului actual al cuvintelor. Budai-Deleanu este apoi stăpinit de *rigoarea normei*, de la care nu se abate cu nici un preț. *S* latin, de pildă, s-a conservat în cuvintele românești, și aceasta e o regulă. Schimbarea sunetului în *ș* se petrece într-un singur caz, deci avem a face cu ceea ce autorul numește un „idiotism”. El înțelege prin urmare să stabilească *reguli* care să facă abstracție de accidente, de așa-numitele idiotisme. Încercările de normare duc până la urmă tot la etimologism și posteritatea n-a acceptat argumentul lui bazat pe existența alternanțelor vocale și consonantice. Nu l-a acceptat însă decât în parte și anume când autorul încerca să restabilească sunete inexistente (*l*) sau să înlocuiască pe *u* prin *o* (*portăm* = *purtăm*) sau pe *z* prin *d*. L-a aplicat însă și-l aplică până azi, în scrierea lui *ș* și *ț*, adăugind sedilele propuse mai întâi de Maior. S-a renunțat la *đ*, nu însă și la *ș* și *ț*, care amintesc prin forma lor grafică sunetele originare latine.

Noul mod de a scrie are încă un avantaj, crede scriitorul. El înlătură confuziile, prin evitarea omonimiilor. Scriind *porto* (verb) și *portu* (substantiv), se evită confundarea acestor două cuvinte, ceea ce se poate întâmpla și cu *mai* dacă nu e scris *maiui* (a cincea lună a anului) și *maliu* (obiect de bătut rufele spălate). Acestui considerent de ordin practic (care ne arată felul cum se înțelege accesibilitatea ortografiei), Budai-Deleanu îi atașă unul de ordin estetic. Scriind *de duo hori* și nu *de doa ori*, *ovu* și nu *ou*, se evită (pe hîrtie !) hiatul, „grămădirea vocalelor”.

S-a putut observa din cele expuse mai sus că sistemul ortografic preconizat de Budai-Deleanu se caracterizează printr-o lipsă de unitate și chiar de consecvență supărătoare. Ea provine înainte de toate din distincția netă care se face între cuvintele latine și cele străine, ortografiate uneori prin litere speciale. Din această pricină avem câte două semne pentru un singur sunet, ca în cazul lui *j* (*j* și *z*) și al lui *ț* (*t* + *i* și *ç*). *X* se poate scrie și *ss*, dar numai în cuvintele „românești”. Soluțiile nu sînt aplicate însă consecvent nici în privința acestor cuvinte. *T* e redat prin *t* + *i*, numai atunci cînd restabilește etimonul latin și nu în toate cazurile cînd se pronunță. Se spune categoric într-un loc că *ç* îl redă pe *ț* din cuvintele străine, ceea ce nu-l împiedică pe autor să scrie *glacie*, *façie* (la fel ca Micu și Șincai). *Ghi* e redat prin *gl*, dar numai cînd restabilește pe *gl* latin; astfel, el poate fi transcris prin *gv* (*ungve*), prin *gui* (*aguiază* = *mă*) ori *ghi* (*arghisella*). În general, o dată stabilită o regulă, ea generează o serie de excepții. În felul acesta, aspirațiile spre norme fixe ale lui Budai-Deleanu sînt trădate până la urmă de propriul lui zel etimologizant. *Z* se scrie *d* + *i*, e adevărat, dar ce soartă li se rezervă în acest caz atîtor cuvinte care au un *d* urmat de *i*, dar pronunțat totuși *d*? În primul rînd se notează *i* prin *ei*, inventîndu-se un *i* lung, care nu există (*dein*, *deintru*), soluție care se întîlnește, după el, în dicționarul lui Bob (1822). Totuși, mai departe, autorul scrie *denti*, cum face Crișan, și nu *deinti*, renunțînd, de data aceasta, la *i* lung. În cuvintele „străine” se apelează la *y* sau chiar la *ï* pentru redarea lui *i* (*điacon*, *điademă*)²¹. Cît de multe soluții și, mai ales, ce con-

²¹ În *Dascaul*, f. 26 v°.

trazicere a intenției de a da reguli generale ! Iată de ce în *Lexicon*, bine e scris *bène* și *beine*, iar *bordei* e notat *bordeliu* și *bordeyu*, fără să se indice care era forma corectă.

Erorile mai aveau și o altă sursă. Ca toți lingviștii dinainte de Diez ²²; Budai-Deleanu nu face distincție între literă și sunet. Această confuzie e prezentă de-a lungul gramaticii. El vorbește peste tot despre *letere*, deși în *Dascaul românesc* amintește că „glasul” e un *sun* (sau *sunet*) și că a fost numit de latini *vox* ²³. Faptul acesta îl face să vorbească de hiat în sens grafic (în *de duo hori* nu se evită hiatul din moment ce *h* nu se pronunță, ca și *v* în *ovu*, de altfel). Am văzut că în unele cazuri autorul ajungea să restabilească chiar sunetele originare în anumite cuvinte. În general, pe el nu-l interesează decât aspectul grafic al cuvântului, capabil să facă impresie asupra străinilor, în mîna cărora ar fi căzut cărțile românești. Pronunțarea îl preocupă în mai mică măsură. El scrie *o* în loc de *u* și de *oa* și cere tuturor să facă așa, dar lasă fiecăruia latitudinea să pronunțe cum îi va plăcea, deși ar fi fost bine ca cuvintele să fie rostite cum se scriau. Aceeași recomandare o face și în cazul lui *n* din *vinie*. Ca în orice sistem etimologic, era normal să se ajungă la o prăpastie între aspectul scris și pronunțare. În cazul lui Budai-Deleanu, se ajungea însă la o perturbare a pronunțării și din pricina libertății absolute pe care el o acorda vorbitorilor de a citi după voie și, mai ales, după uzul particular al fiecăruia. Lipsei de ordine în scriere îi urma în mod necesar dezordinea în pronunțare.

Pentru a avea o icoană completă a ortografiei propuse de Budai-Deleanu, credem potrivit să alăturăm două fragmente din scrisoarea adresată lui Petru Maior și din traducerea lui *Temistocle* de Metastasio ²⁴ :

„Scrissoarea Prec. Santiei Tále dein 13 máiu ann. cur. cu drágoste hámo primeitu, bucurandome, que hámo aflátu in urma únu sògu a necázurilor cù aseméne tareia de sufletu ! Scivo èo fórte bene que tóte acéle urgii purcédú dein culcúsiul nevrednicilor de nùmele romanescu ce se hávu incuibátu la Bláziu...”

[Temistocle] „frànsae si infugae nenumeráta hostea lui Xèrsu imperátul Persilor; atàta slavva dobendei quáto nemulçamitorii atenéni, vèri temandu quá pre únu puternicu, vèri pismuvendo quá unui mái inalçatu deintru celilálti in urma ilu izgonirae deintru acélesi zeiduri, quáre elu cu puçino mái nainte le aperásse”.

Sistemul ortografic preconizat de Budai-Deleanu reprezintă partea cea mai discutabilă a operei sale. Inconsecvențele autorului se explică, în parte, prin faptul că, de-a lungul vieții, el a continuat să-și modifice ortografia, tinzînd spre îmbunătățirea ei. De aceea, anumite soluții devin contradictorii, fără însă ca prin aceasta imaginea globală pe care ne-o facem despre ortografia lui să se schimbe. Italianismul lui Șincai și al lui Maior însemna influența fonetismului și ducea la simplificarea rela-

²² Vezi Iorgu Iordan, *op. cit.*, p. 15.

²³ *Dascaul*, f. 9 v°.

²⁴ Fragmentul reprodus din scrisoare în ms. 2427, f. 44 r°; *Temistocle* se găsește în ms. Ac. nr. 2427, f. 32 r°—41 v°; reprodus de Ramiro Ortiz în *Per la storia della cultura italiana in Rumania*, București, 1916, p. 268—271; fragmentul la f. 35 r° și v°.

tivă a normelor etimologice. Pentru Budai-Deleanu influența limbii italiene era, în cea mai mare parte, un mijloc de aplicare a latinismului. Neluarea în considerație a lui Șincai și, în general, a tendințelor simplificatoare, nu poate fi explicată numai prin adversități personale. Oricît de inconsecvent era autorul în detalii, el răminea statornic principiilor generale pe care le așezase la temelia sistemului său. Scopul fusese scoaterea limbii române din „îngăimăceala” cauzată de scrierea cu alfabetul tradițional; rezultatul era o confuzie cel puțin tot atît de mare. Limba română putea fi scrisă mai corect, folosind literele latine. E un lucru pe care-l vor demonstra generațiile următoare, reacționînd împotriva etimologismului și folosind criteriul fonetic.

GRAMATICILE LUI ION BUDAI-DELEANU

În *Prefața* la *Fundamenta*, Budai-Deleanu așeza la loc de onoare pe Ienăchiță Văcărescu, numindu-l cel dintâi autor de gramatică românească. Faptul stârnea nedumerirea lui Cipariu, care, în *Archivu...*, înțelegea să restabilească pe Micu și pe Șincai în drepturile lor firești. Autorul nu comisesese totuși o greșeală. El amintea la sfârșit pe Micu cu *Elementele* sale și-i adresa elogii nereținute, lucru care ne îndreptățește să deducem că în *Observațiile* lui Ienăchiță Văcărescu el vedea prima gramatică scrisă în românește.

Scriitorul știe așadar că alcătuind cele două tratate gramaticale are în urma sa o tradiție în acest domeniu. Ea i se pare totuși prea puțin însemnată întrucât, afară de Văcărescu și Micu, nu amintește pe nimeni. El se mulțumește să menționeze că ceilalți au scris sau cu litere chirilice, sau cu caractere latine, după ortografia ungurească, fără să ajungă la rezultate deosebite. Dacă ometem lucrările rămase în manuscris, desigur necunoscute lui Budai, singurele lucrări de gramatică tipărite care îl precedaseră, afară de cele două menționate în *Prefață*, erau cea a lui Molnar (*Deutsche-Walachische Sprachlehre*, 1788), a lui Toader Școleriu (*Lectione*, 1789), a lui Tempea (*Gramatică românească*, 1797) și a lui Marki (*Auszug aus der... Sprachlehre in deutscher und wallachischer Sprache*, 1810). Opiniile scriitorului despre Molnar și Tempea nu sînt de loc bune, deși la un moment dat le face elogiul, dar un elogiul care se încheie cu imputarea de a nu fi adoptat scrierea cu litere latine¹. De altfel, el se găsește de cîteva ori în conflict cu ei de-a lungul gramaticii și ajunge chiar să afirme că lectura lucrării lui Molnar poate face ca cititorului să-i piară tot gustul de a învăța românește². Precizîndu-și în felul acesta pozițiile, autorul lăsa să se înțeleagă că lucrările sale vor face abstracție de unele rezultate anterioare și că vor cunoaște o tratare deosebită a materiei.

¹ *Temeiurile*, f. 74 v°—75 r°. În cazul lui Piuariu-Molnar reproșul nu e întemeiat decît dacă prin scriere cu litere latine înțelegem ortografia etimologică. În gramatica sa din 1788, Molnar scrisese cuvintele românești cu litere latine, folosindu-se însă, în general, de ortografia germană.

² *Temeiurile*, f. 63 v°—64 r°.

Legătura dintre *Fundamenta grammatices romaenicae seu ita dictae valachicae* și *Temeiurile gramaticii românești* se poate deduce, din primul moment, din titluri. Ea a fost semnalată de o serie de cercetători, care s-au preocupat și de filiația dintre cele două tratate. Faptul însemna însă o adîncire în cronologia textelor, ceea ce nu se putea face decît în urma unui studiu aprofundat al lor. În lipsa unei lecturi temeinice a manuscriselor, concluziile puteau să ducă la afirmații greșite. Pentru Nicolaie Iorga, *Temeiurile* și *Fundamenta* s-au scris în același an, 1812, textul românesc fiind o pregătire în vederea redactării gramaticii în limba latină³. Ovid Densusianu îmbrățișează o părere apropiată: *Temeiurile* și *Dascaul* au fost prelucrate în *Fundamenta*⁴. Asemenea afirmații, bazate pe autoritatea celor ce le-au emis, trebuie discutate, înainte de a ne adînci în analiza textelor.

Data terminării gramaticii scrise în limba latină ne este cunoscută din titlul ei (1812), în timp ce fixarea în timp a redactării *Temeiurilor* nu se poate face decît prin examinarea amănunțită a manuscrisului. Dacă ne raportăm la stadiul de realizare a celor două lucrări, rezultatele par sigure. *Fundamenta* este un text definitiv, gata de tipar, în timp ce *Temeiurile* sînt terminate, dar se află într-un stadiu premergător publicării. Notele cu caracter normativ, mult mai numeroase în *Temeiuri*, sînt plasate cîteodată în locuri nepotrivite, ca și cum scriitorul le-ar fi însemnat în momentul cînd i-au apărut în minte, rezervîndu-și pentru altă dată prilejul de a le prelucra. După ce face o clasificare a verbelor, din diferite puncte de vedere, Budai-Deleanu notează la mare distanță (atunci cînd se ocupă de conjugarea verbului *a părea*) existența verbelor personale. La fel, el amintește la capitolul consacrat sufixelor colective despre funcția substantivală a infinitivelor lungi. Caracterul nefinisat al gramaticii reiese mai bine din paradigmele conjugărilor și, în special, din inconsecvența cu care optativul e considerat cîteodată mod aparte, iar, în alte cazuri, e înglobat în conjunctiv. În schimb, *Fundamenta* păstrează în această privință o consecvență deplină. În sfîrșit, *Temeiurile* sînt cuprinse, după cum am văzut, în două manuscrise: unul (nr. 2425), cel mai apropiat de forma definitivă⁵, conține gramatica de la început pînă la participii, al doilea, textul primitiv, începe cu părțile de vorbire și duce expunerea pînă la capăt. Toate aceste observații dovedesc că *Temeiurile*, deși încheiate, nu sînt definitive și conțin, cum era și firesc, o serie de contradicții.

Faptul acesta nu ne îndreptățește însă să plasăm cronologic nici unul dintre manuscrise înaintea celuilalt. Conținutul lor este foarte asemănător, de multe ori identic, dar caracterul nedefinitiv al textului românesc poate însemna tot atît de bine că gramatica scrisă în românește e posterioară anului 1812 (*Fundamenta* ar reprezenta un schelet pe care s-au depus noi elemente) sau anterioare lui (*Fundamenta* ar fi o prelucrare mai sistematică a *Temeiurilor*). Argumentele s-ar putea înmulți fără să aducă

³ N. Iorga, *op. cit.*, p. 302.—303. Pentru Iorga, *Temeiurile* și *Dascaul* sînt una și aceeași lucrare.

⁴ O. Densusianu, *Literatura română modernă. Ediția a IV-a*. București, [1943], p. 108.

⁵ Pentru R. Ionașcu, *Gramaticii români...*, p. 58, ms. 2425 (și nu 2426) conține textul primitiv, afirmație care se dovedește greșită la o simplă confruntare a celor două texte.

lumină în discuție. Dacă am făcut apropierea de mai sus, cauza trebuie căutată în necesitatea unei comparații rapide între organizarea generală a celor două lucrări. Cît privește datarea lor, ea se face cu siguranță dacă avem în vedere două afirmații făcute de Budai în *Temeiuri* (f. 74 v° și 88 v°). Vorbind despre Molnar, el folosește formularea „răpăsatul Molnar”, ceea ce înseamnă că gramatica scrisă în românește este posterioară morții autorului lui *Deutsche-walachische Sprachlehre*. Data morții lui Molnar a fost stabilită cu certitudine (16 martie 1815)⁶, lucru care probează în mod definitiv că *Temeiurile* sînt posterioare gramaticii din 1812 și nu anterioare, așa cum crezuseră Iorga și Densusianu⁷.

O problemă dificilă este alegerea textului după care să ne conducem în expunere. *Fundamentele* au calitatea de a fi definitive, în timp ce *Temeiurile* pot solicita atenția prin faptul că sînt mai bogate, mai ample și că sînt scrise în românește, ceea ce le sporește foarte mult importanța. Ele reprezintă apoi ultimul cuvînt al autorului, care le considera încheiate, în linii esențiale, din moment ce încerca să scrie un comentariu dialogat asupra lor, *Dascalul*. Diferențele dintre cele două tratate sînt mici. *Temeiurile* sînt mai bogate în observațiile privitoare la cultivarea limbii, *Fundamentele* are trei subcapitole care n-au fost reținute în versiunea românească: *De consonantibus in genere*, *De syllabis earumque affectionibus* și *De quantitativibus syllabarum in genere*, dar importanța lor, în economia lucrării, e redusă. Din toate aceste pricini, am preferat textul românesc pentru înregistrarea căruia ne-am adresat adeseori versiunii latinești. Pentru că descrierea manuscriselor a fost făcută, ne vom rezuma la o trecere sumară în revistă a materialului inserat în gramatică, pentru a putea întreprinde cîteva comentarii finale.

Scriindu-și gramaticile, Budai-Deleanu intenționa să facă abstracție de o serie de rezultate obținute de gramaticii anteriori, după cum lasă să se înțeleagă în *Prefața la Fundamentele*, și să realizeze tratate moderne, care să cunoască o organizare superioară a materiei. Faptul acesta este confirmat în *Prologul* gramaticii scrise în românește, unde autorul protestează împotriva celor care obișnuiau să înceapă cu „părțile voroaiei” și așezau la urmă capitolele despre „letere” și despre „dreapta scrisoare”. Era necesară o ordine în prezentarea materialului și criteriul pe care-l alege autorul este tratarea de la simplu la complex. Întîi se rostesc sunetele, afirmă el, apoi trebuie să se cunoască semnele diferitelor sunete și felul cum se împreună spre a forma un singur cuvînt. Interesează apoi cîte feluri de cuvinte există și, în sfîrșit, cum din diferite cuvinte se face „vorova omenească”. De aceea, părțile mari ale gramaticii lui Budai-Deleanu erau: fonetica, morfologia și sintaxa.

După cum se vede, autorul pare să facă o oarecare distincție între sunet și literă, atunci cînd vorbește despre semnele diferitelor sunete. În *Dascalul românesc* el spune că „un glas . . . este un *sun* sau *sunet* ce cu

⁶ I. L. (upaș), *Cîteva date biografice relative la doctorul Ioan Molnár Piuariu din Sadu (1749—1815)*, în „Anuarul institutului de istorie națională” (Cluj), I (1921—22), p. 342.

⁷ Între *Fundamentele* și *Temeiurile* se plasează, probabil, fragmentul de gramatică trimis de Budai-Deleanu lui P. Maior (vezi I. Pervain, *loc. cit.*).

mijlocirea văzduhului (aerului) bate în urechile noastre”. Termenul echivalent pentru latinescul *vox* i se pare *grai*. Graiurile pot fi *încheiate*, „care încheie și cuprind în sine un înțăles, o noimă a vreunui lucru legat cu mintea celui ce grăiește” („ideea ce este în mintea mea cînd dzic *om* este legată cu acest *grai*”), și *neîncheiate* (onomatopeele). Ele mai pot fi *slovnice* și *neslovnice* sau *leterate* și *neleterate*. Graiurile „leterate” se pot scrie, cele „neleterate” nu. O altă grupare a graiurilor se face în *sîmple* și *compuse*, adică în sunete și în cuvinte. Graiurile simple sînt de două feluri, în funcție de participarea în rostire a buzelor, a dinților și a limbii: „temeinice”, la care acestea nu iau parte și altele, a căror pronunțare nu se poate face fără ele⁸. Termenii care numesc aceste două feluri de sunete sînt vocale și consoane⁹ și vor fi folosiți cu consecvență de autor în cursul expunerii.

Unele confuzii sau inexactități sînt prezente în clasificările de mai sus și sînt atît de evidente încît nu insistăm asupra lor. Afară de ele, întîlnim însă o descriere a mecanismului pronunțării, ale cărui elemente sînt notate: emiterea unui curent de aer care „purcede din lăuntru nostru prin gît”¹⁰ și articularea deosebită în funcție de participarea buzelor, a dinților și a limbii. Se observă apoi legătura care se face între cuvînt și noțiune și pe care autorul o reduce la existența condiționată a celui dintîi în funcție de cea din urmă. Cea mai importantă afirmație ar fi distincția dintre sunet și literă, care ar face din autor un precursor de cea mai mare importanță al lui Diez. Deosebirea făcută în *Prolog* este contrazisă însă de titlul primei părți a gramaticii, care accentuează aspectul scris al sunetelor, și de un subcapitol (*Pentru împărțirea leterelor*) în care se spune că „leterele” sînt de două feluri: vocale și consoane¹¹. Constatarea devine așadar neînsemnată în mijlocul afirmațiilor care o contrazic.

În continuare, gramatica conține o descriere a sunetelor limbii române pe baza comparației cu limbile europene de mare circulație. Atenția specială care se acordă pronunțării fiecărui sunet, mai puțin vizibilă în alte gramatici românești ale timpului, se explică prin faptul că *Temeiurile* urmează îndeaproape *Fundamenta*, deci o lucrare destinată străinilor. Datorită acestei împrejurări, notarea comparativă a fiecărui sunet face ca *Temeiurile* să conțină indicii asupra pronunțării românești în timpul cînd au fost scrise. Examinarea atentă a acestui capitol ne arată că, în raport cu situația de astăzi, pronunțarea din jurul anului 1800 nu prezenta nici o deosebire importantă¹². În același timp, descrierea sunetelor recomandă elogios cunoștințele lui Budai-Deleanu, care apelează la nu mai puțin de zece limbi. Merită să fie notate în această ordine încercările scriitorului de a găsi un echivalent sunetelor *ă* și *î*. *Ă* se apropie de *ae* latin, de *ä* german și de *ai* francez, avînd pronunțarea între *a* și *e*. *Î*, care se găsește și în cehă, poloneză și rusă, se rostește între *a* și *i* în vreme ce *ı* seamănă cu *ain*, *ein* franțuzești.

⁸ Toate aceste chestiuni de fonetică în *Dascaul românesc*, f. 9 r°—12 r°.

⁹ *Temeiurile*, f. 40 r°.

¹⁰ *Dascaul*, f. 11 r°.

¹¹ Semnul grafic *ae* (= *i* sau *ä*) este pentru autor *vocală dublă*, iar *a*, *vocală simplă*.

¹² Vezi N.A. Ursu, *Problema interpretării grafiei chirilice românești din jurul anului 1800*, p. 37, 40, 42, 44, 45.

Unul dintre subcapitolele din *Fundamenta* citate mai sus ne arată că Budai-Deleanu era preocupat de problema cantității silabelor în limba românească. E o tendință latinizantă care ne întâmpină și atunci când el consideră că vocalele românești erau lungi sau scurte (mari sau mici) și ea nu surprinde la cineva care avea cunoștințe adânci de gramatică latinească și scria, chiar în *Temeiuri*, că latinii aveau un fel de *e* în *ego* și altul în *sermo*¹³. Diftongii sînt de două feluri: unii care se găsesc în interiorul unui cuvînt, alții care se obțin prin rostirea continuă a două cuvinte (*ia* în sintagma *mi-aduc aminte*).

Părțile de vorbire sînt în număr de opt: *numele, pronumele, verbul, partițipia, adverbial, prepoziția, conjuncția și interiecția*. Ele erau totuși nouă (autorul tratează și despre *articul*), dar trebuiau reduse la opt din motive pe care le vom vedea mai departe. Primele patru sînt părți declinabile, celelalte nu. *Numele* ascundea în sine două părți de vorbire, care ne sînt indicate mai încolo: *substantivurile* și *adiectivurile*, pe care le tratează separat, de data aceasta sub numele de *adiective*. Substantivele se *declenează* și pot fi grupate în cinci *declenații*. Declinarea întii cuprinde substantivele care fac pluralul în *-e* (*measă, doamnă; lemn, cîntec*); a doua, pe cele care au *u* la nominativ singular și *i* la nominativ plural¹⁴, pe cele terminate în *-e* la nominativ singular, precum și femininele terminate în *-ă* care au pluralul în *-i*; a treia, pe cele care fac pluralul în *-uri*; a patra, pe cele cu pluralul în *-ă* (*vas—vasă, topor—topoară*). În sfîrșit, ultima înglobează substantivele terminate la nominativ singular în *a* „lung” (*basma*), în *ea* (*perdea*) sau *eauă* (*steauă*). Criteriul folosit pare să fie terminația pluralului¹⁵, singura în stare să restabilească cele cinci declinări latine. În declinare, autorul vede șase cazuri: *nominativ, genetiv, dativ, acusativ, vocativ, ablativ*; el distinge cazuri *derepte* (nominativul și vocativul) și *strîmbe*. Nu putem trece mai departe fără a aminti că Budai-Deleanu este printre primii lingviști români care vorbesc despre genul *neutru* (sau *de niciun*) — și remarcă absența acestei categorii din gramaticile anterioare (totuși Ienăchiță Văcărescu amintea despre genul *neutru* sau *dă niciunul* încă din 1787 și cita drept substantive neutre pe *obicei, lucru, lemn, nume, bine*)¹⁶. Pentru Budai-Deleanu, neutre erau substantivele cu formă masculină la singular și feminină la plural.

Adiectivele au trei *graduri de comparație*: *positiv, comparativ și superlativ*. Superlativul se formează cu ajutorul lui *prea, foarte, cel mai și și mai*, dar acesta din urmă „nu este superlativ adevărat, ci este un comparativ mai suit”¹⁷. În continuare, se urmărește derivația, limitată la sufixația diminutivală, augmentativă și colectivă. Sufixe augmentative citate sînt: *-oi* și *-ete* sau *-eț* (*săculete, săculeț, cărete*; evidentă eroare);

¹³ F. 21 r°.

¹⁴ E vorba de substantivele terminate în *u*, de fapt în consoană.

¹⁵ Autorul reunește substantivele de declinare a cincea din cauza lui *-l-* care apare în cursul declinării. Se observă însă că toate substantivele de declinare a cincea au pluralul în *-le*.

¹⁶ Vezi P. Haneș, *Gramatica lui Ienăchiță Văcărescu*, în *Limbă și literatură*, IV (1960), p. 77.

¹⁷ *Temeiurile*, f. 84 v°.

cele diminutive sînt : *-el, -ea, -uț(ă), -uc(ă), -șor (-șoară)* și *-aș*, iar cele colective *-(i)et* și *-iș*. Să mai notăm că Budai-Deleanu consideră că unele sufixe se pot adăuga nu numai la substantive, ci și la adverbe (*încetunel, mereuț, binișor*).

Pronumele sînt *personale, posesive, demonstrative, relative, întrebătoare, osăbite* și *nehotărîte*¹⁸. În categoria pronumelor personale sînt incluse și pronumele *rețiproce* și cele de întărire, deși acestea din urmă nu sînt denumite printr-un termen precis. Pronumele personale au și forme *coniunctive* *adecă împreunărețe*. Pronumele „osăbite” sînt : *altru, alt, alaltru, celălalt*.

Numeralul nu e tratat nicăieri, nici în *Fundamenta*, nici în *Temeiuri*. Singura mențiune a acestei părți de cuvînt o găsim în comentariul *Țiganiadei*, unde autorul notează că *prim* e *adjectivă numerală*¹⁹.

Verbul se schimbă după moduri, timpuri, fețe și numere. Modurile sînt : *indicativul, conjunctivul, optativul* (uneori se face abstracție de el), *imperativul, infinitivul, partițipia, gerundul* și *supinul*. Problema timpurilor este cea mai complicată, sub raportul terminologiei, din întregul capitol consacrat verbului, de aceea ne vom opri mai mult asupra ei. Indicativul este tratat în modul cel mai ordonat din acest punct de vedere. Timpurile sale sînt : *prezent, nedeplin trecut, (deplin) trecut simplu, (deplin) trecut compus, preste trecut simplu, preste trecut compus* și *viitoriu*. Terminologia poate fi înțeleasă ușor. Singura precizare care se impune este în legătură cu „preste trecutul simplu”, care numește mai mult ca perfectul (*adunasem*) și „preste trecutul compus”, care desemnează forma perifrastică a aceluiași timp (*am fost adunat*). În privința conjunctivului, numit și *subjunctiv*, eforturile de a găsi o ordine în confuzia pe care o conțin paradigmele celor patru conjugări se soldează cu un eșec. Ar fi necesare tabele comparative, alăturări de termeni care se schimbă, măcar în parte, de la o conjugare la alta, pentru a ajunge la un rezultat. În *Fundamenta* ordinea e aproape desăvîrșită. Aici conjunctivul nu e amestecat cu optativul, cum se întîmplă pretutindeni în *Temeiuri*, cu excepția paradigmei verbului *a părea*. *Aș cînta* sau *cîntare-aș* este perfectul optativ în *Fundamenta*, în timp ce *aș aduna* sau *adunare-aș* este *nu deplin trecutul* (adică imperfectul) conjunctivului în *Temeiuri*. Vom lua spre exemplificare conjunctivul verbului *a aduna* din *Temeiuri* și pe cel al verbului *a cînta* din *Fundamenta*. Timpurile acestui mod sînt următoarele, în 1812 : *praesens* (să cînt), *praeteritum imperfectum* (de cîntam), *praeteritum perfectum indeterminatum* (de vream cînta), *praeteritum perfectum compositum* (să fiu cîntat și oi sau voi fi cîntat), *praeteritum plusquamperfectum* (să fiu fost cîntat) și *futurum* (oi să cînt). Cîțiva ani mai tîrziu, optativul și conjunctivul se confundă și rezultatul e următorul : *conjunctiv prezent și nedeplin* (să adun), *nu deplin trecut* (*adunare-aș* sau *aș aduna*), *nu deplin trecut nehotărît* (*vream aduna*), *deplin trecut și preste trecut* (*aș fi adunat*) și *viitor* (*de sau să voi aduna*). Nu insistăm asupra acestor contradicții izbitoare, nici asupra tot atît de evidentei apropieri de terminologia latină și de cea germană.

¹⁸ În *Fundamenta* se menționează pronumele *absolut* (*care, cine, ce*, atunci cînd n-au nici funcție relativă, nici funcție interogativă).

¹⁹ *Țiganiada*, p. 149.

Infinitivul are trei timpuri: *prezent* (*aduna, adunare*), *trecut* sau *absolut* (*a aduna, adunare*) și *viitorul* (*de a adunare*). Participiul e de două feluri: *prezent* (*adunătoriu*) și *trecut* (*adunat*). Gerundul este *adunînd*, iar supinul *de adunat*. În sfîrșit, la capătul acestei analize, să amintim că verbele se conjugă după patru *conjugății* (cele admise în gramaticile din zilele noastre), pe care autorul le stabilește în funcție de vocala finală a infinitivului. Verbele se pot împărți în *categorii*: *active* (sau *transitive*), *neutre* și *pasive*²⁰. Există și verbe *neregulare* și ele se împart în: *anomale* (au toate timpurile și persoanele, dar în timpul conjugării iau forme aberante), *defective* (au lipsă unele timpuri sau moduri) și *impersonale* („nu au nice toate timpurile, nice toate persoanele”). Anomale sînt, de pildă: *a da, a sta, a la, a mînea*; defectives: *pasă, ră, blem*, iar impersonale: *doare, ninge, tună*, folosite numai la persoana a treia.

Adverbele sînt *primitive* și *purcегătoare* sau *izvorețe* (aici intră uneori și locuțiunile adverbiale), *sîmple* și *compuse*, *adecă împreunate*. Adverbele purcегătoare se formează de la nume, verbe și participii. Clasificarea adverbilor urmează îndeaproape gramatica scrisă în latinește. Adverbele sînt: *a timpurilor* (în *Fundamenta, temporalia*), *a locului* (*loci*), *nuitoare adecă tăgăduitoare* (*negativa*), *ce ara[tă] cum și ce feliu este lucru[l]* (*qualitatis*), *cîtățimii* (*quantitatis*), *a îndoielii* (*dubitativa*) etc. Accepțiunea acordată adverbului de către autor e foarte largă, de aceea găsim puse alături adverbe și locuțiuni adverbiale, iar uneori chiar expresii ca *pre legea mea!* (trecută în cadrul adverbilor confirmative).

Prepozițiile sînt privite din punctul de vedere al participării lor ca prefixe la formarea cuvintelor. Ele sînt *despărțite* (nu formează corp comun cu cuvîntul următor) și *nedespărțite* (prefixe, am zice noi). Ele mai sînt simple și compuse.

Interjecțiile pot fi *a[le] îmbărbătării* (*sus! haidați! blem!*), *ale arătării* (*iacă! iată!*), *ale bucuriei* (*iu!*, *prihuha!*), *ale jurării* (*pre Dumnezeu! pre legea mea!*) etc. După cum se vede, autorul se orientează după funcția pe care o pot avea cuvintele și expresiile sau după tonul pe care au fost ele rostite, ceea ce îl face să depășească cadrul propriu-zis al interjecției.

Conjunțiile sînt *ale împreunării* (*și, încă, iar* etc.), *ale pricinii* (*că, căci, pentru că* etc.), *ale despreunării* (*au, ori, sau* etc.), *ale împotrivirii* (*însă, ori că, deși* etc.) și *ale tocmelii* (*să, de, decît* etc.). Se ghicesc ușor modelele după care s-au făcut calchierile.

Conținutul ultimei părți, *Pentru sintaxis*, arată că scriitorul trata sintaxa după modelul unora dintre gramaticile latine și nu prin analiza părților de propoziție sau ale frazei, cum ne-am fi așteptat.

Am făcut această sumară trecere în revistă a materialului, în primul rînd pentru a permite să se vadă în ce măsură necesitatea expunerii sistematice, afirmată de autor în primele alineate ale lucrării, este respectată în cursul tratării materiei. Prezentarea ordonată a faptelor de limbă și gruparea lor riguroasă fac posibilă apropierea gramaticii scrise

²⁰ Mai încolo (f. 151 r°), autorul vorbește și despre verbe „reciproce sau spre sine lucrărețe”.

în latinește de lucrările moderne de acest gen, operație care poate fi făcută în cea mai mare parte și cu *Temeiurile gramaticii românești*. Alături de această notă distinctivă, trebuie să evidențiem caracterul normativ, de cultivare a limbii, pe care-l au amîndouă lucrările, și, în special, gramatica scrisă în românește, calitate asupra căreia am insistat în capitolul consacrat problemelor limbii literare. Dorința de a vedea eliminate excepțiile și de a impune reguli generale îl face pe autor să se înverșuneze nu numai împotriva uzului comun greșit, dar și contra gramaticilor care l-au precedat. Afirmațiile, uneori ascunse sub vălul generalității, alteori explicite, ținesc mai ales pe Molnar și pe Tempea (dar uneori erau îndreptate, fără a se cita nume, chiar împotriva acelor a căror operă o elogiase). Lor le reproșează autorul de a fi găsit în limba română substantive terminate în consoană, prilej de a pronunța o pledoarie în procesul dus pe întinderea unui secol pentru sau împotriva lui *u* final. Gramaticile mai greșeau apoi considerînd că articolul masculin era *-ul*, nu *-l* (printre lucrările care-l aminteau pe *-ul*, alături de *-l*, era și *Elementa linguae dacoromanae sive valachicae*) sau afirmînd existența a trei articole feminine (*-a*, *-ea*, *-oa*), în loc de unul singur (*-a*), cum făcea, de pildă, Ienăchiță Văcărescu în *Observațiile* sale. Toate aceste precizări se unesc în atitudinea generală a autorului față de înaintașii săi și ne confirmă intenția lui de a realiza o gramatică concepută în spirit nou.

Caracterul modern al gramaticii lui Budai-Deleanu trebuie explicat, dincolo de orînduirea materialului și de problemele de cultivare a limbii, în terminologia folosită. Primele gramatici (a grămaticului Staicu, a lui Eustatievici și a lui Macarie) izvorau mai ales din gramaticile slavonești, în special din cea a lui Smotrițki²¹. În cuprinsul lor, sîntem întîmpinați la tot pasul de o terminologie rebarbativă, obținută prin calchiere, și de încercări nereușite de sistematizare (24 de conjugări la Macarie!). Cazul lui Ienăchiță Văcărescu trebuie judecat aparte. El se orientează spre gramaticile grecești (a urmat cu siguranță gramatica lui Catiforo), dar pune la contribuție și izvoare italiene. Calchierea, singura modalitate de a rezolva problema într-o epocă în care soluția neologică nu era încă precizată, e prezentă pe scară largă în terminologia folosită. Nu e mai puțin adevărat că termenul neologic (de proveniență italiană) se constată adeseori (*nome*, *sostantiv*, *pronome* etc.). Boierul muntean își dădea însă seama că noile cuvinte riscău să nu fie înțelese și de aceea adăuga traducerea lor în românește: *indicativă* sau *arătătoare*, *otativă* sau *rîvnitoare* etc. Radu Tempea este mult mai puțin ispitit de cuvîntul neologic și terminologia pe care o folosește este o acumulare de calcuri, tot atît de rebarbative și de amorfe ca și cele ale lui Eustatievici. E interesant să observăm că el adaugă corespondentul latin al fiecărui termen, dar numai pentru a ușura sarcina celor ce intenționau să învețe gramatica latină.

²¹ Vezi în această privință D. Strungaru, *Gramatica lui Smotrițki și prima gramatică românească*, în „Romanoslavica” IV (1960), p. 289–307 (mai ales p. 300–306); pentru izvoarele grecești ale gramaticii lui Eustatievici, vezi I. Pervain, *Dimitrie Eustatievici*, în *Studia universitatum Victor Babeș et Bolyai*, tomus III (1958), nr. 6, Series IV (Philologia), fasciculus 1, p. 32.

În raport cu orientările predecesorilor săi, Budai-Deleanu urmează un drum nou. Modelele sale nu mai sînt slavone, nici grecești și nici italiene. El se orientează cu toată convingerea spre gramaticile latine, care-i servesc drept exemplu atît în organizarea materialului, cît și în adoptarea terminologiei. Aceasta este explicația celui mai de frunte merit al gramaticii sale: crearea unei terminologii moderne, ale cărei elemente se regăsesc în majoritate în tratatele de gramatică din zilele noastre. Cel mai mare avantaj de care a beneficiat încercarea sa de fixare a unei noi terminologii este conducerea după o gramatică românească scrisă în latinește, al cărui autor era el însuși. Urmind *Fundamenta*, scriitorul a avut tot timpul înaintea ochilor terminologia latină.

Adoptarea noii terminologii nu se putea face cu ușurință, oricît ar fi desconsiderat Budai experiența gramaticilor anterioare. Faptul acesta poate fi dedus în primul rînd din definițiile care se dau în unele cazuri. Așa de pildă, verbul arată „toate lucrările, mutările, starea și pătimirile unui lucru, adecă nume”. Iată definiția numelui: „Toate lucrurile cîte să află pre lumea la toate limbile au al său nume; în cît sînt cunoscute numirile acestea a lucrurilor fiitoare și noao cunoscute ori numa închipuie fac o parte a voroavei omeneshi și cu adevărat cea de întii pentru aceasta partea aceasta s-au zis de cătră latini *nomen*, adecă *nume*”²². Alături de asemenea definiții greoaie, întîlnim unii termeni care amintesc specimenele similare din gramaticile anterioare: *înduplecări*, *singureț*, *multureț*, *soi*, *mutări*, *femeiesc*, *bărbătesc*, *oavie*, „*accent*”, *încheiat*, *neîncheiat*, *slovnice*, *neslovnice* etc. De altfel, aproape în fiecare caz, noul termen are alături traducerea lui în românește: *personal* (*frățesc*), *posesiv* (*răducătoriu*), *demonstrativ* (*arătătoriu*), *prepoziție* (*punere înainte*), *conjunție* (*îmbinătoare*), *interiecție* (*întrepusă*), *genetiv* (*născătoriu*), *dativ* (*dătătoriu*), *positiv* (*cel întii pus*), *comparativ* (*asemănătoriu*), *superlativ* (*covîrșitoriu*) etc. Cele mai elocvente capitole în privința menținerii unei terminologii tradiționale sînt însă, după cum s-a putut vedea, cele referitoare la conjuncție, adverb, prepoziție și interjecție, unde noii termeni lipsesc aproape cu desăvîrșire. Conformarea aceasta față de tradiție trebuie înțeleasă într-un anumit sens și numai pînă la un punct. Autorul mărturisește²³ că a lăsat termenii așa cum i-a găsit în terminologia latină și că nu a cutezat să-i boteze pe românește. Motivele care l-au determinat să ia această atitudine sînt, înainte de toate, acceptarea termenilor „la toate neamurile” și apoi imposibilitatea de a rezolva *singur* problema terminologiei gramaticale. Acceptarea generală a terminologiei nu se putea face decît după discuții purtate între mai mulți învățați. Ceea ce i se pare însă autorului mai presus de orice îndoială este acceptarea termenilor latini. Dacă i-a tradus totuși în gramatică, mărturisește Budai-Deleanu, a făcut-o pentru a da posibilitate tinerilor care nu cunoșteau latina să-i înțeleagă. Iată deci precizat rostul numirilor tradiționale: ele erau explicative și puteau ajuta tinerilor să sesizeze înțelesul termenilor neologici. Atitudinea lui Tempea este în întregime răsturnată. În grama-

²² *Temeiurile*, f. 47 r° și 45 v°—46 r°.

²³ *Ibidem*, f. 45 v°.

tica acestuia termenul latin era menționat la începutul capitoului, iar apoi apărea în mod întâmplător, făcînd loc, în regulă generală, cuvîntului calchiat. Acesta din urmă este prezent în gramatica lui Budai, dar cu funcția pe care cuvîntul latinesc o avea la Tempea : notarea lui nu se mai face decît rareori, iar neologismul latin apare frecvent în continuare. Chiar dacă mărturisește că a luat numirile așa cum le-a găsit în gramatica latină, Budai-Deleanu le modifică forma, adaptînd-o pronunțării românești. E o străduință continuă despre care mărturisesc nenumăratele forme intermediare, corectate uneori în mai multe rînduri.

Temeiurile gramaticii românești sînt cel mai potrivit cîmp de investigație pentru cine ar avea intenția să studieze îndeaproape frămîntările care au întovărășit formarea terminologiei gramaticale românești. Se pot observa străduințele continue către o formă cît mai exactă, căutările, acceptările și, uneori, revenirile succesive, care au contribuit ca, în cele din urmă, eforturile să cunoască realizarea finală. Încercările de a găsi o formă proprie termenilor folosiți se constată și în privința denumirilor tradiționale. Pentru a desemna cele două numere, autorul pornește de la formele lui Tempea²⁴ : *singuratec* și *multoratec* și ajunge la denumiri asemănătoare : *singureț* și *multoreț* (*multureț*). Pe parcurs el încearcă și formele *sîngurat* și *mulțit*, ca să revină, în cele din urmă, la soluția a doua. Alteori, el ezită între *caz rect* și *caz de drept*, ca să-l prefere, în sfîrșit, pe cel din urmă. E surprinzător la Budai-Deleanu chiar numărul acesta mic de calchieri, dacă ne raportăm la marea majoritate a cazurilor cînd el nu face uz de ele. Se întîlnesc însă unele cazuri cînd cuvîntul latinesc nu pare să exercite o atracție prea mare pentru scriitor. Astfel, el pune termenul latinesc în paranteză după forma românească, fără ca lucrul acesta să-l oblige la adoptarea neologismului : *singureț* (*singularis*), *multureț* (*pluralis*) și chiar *căscătura între două vocale* (*hyatum*). Cuvintele vechi concurează puternic uneori pe cele noi și ajung chiar să li se substituie. Pronumele *personale* sau *fățăști* arată *persoana* sau *fața* și ne-am aștepta ca termenii secunzi să dispară din expunere. Pronumele „fățăști” dispar într-adevăr în quasiunanimitatea cazurilor ; *jața* însă re apare la verb, fără a mai cunoaște concurența *persoanei* decît în foarte mică măsură. Situațiile asemănătoare sînt însă rare.

Autorul întîmpina apoi mari dificultăți în fixarea terminației cuvintelor. Cu toate acestea, nu sînt rare situațiile cînd eforturile sale duc la găsirea termenului adecvat. Multă vreme el ezită asupra formei *consonantă*, pe care o modifică o dată în *consonant*, că să adopte în cele din urmă pe *consoană*. Întîlnim *declănăciune*, dar forma frecventă este *declenație*. Autorul se fixează la început asupra lui *articul*, dar adoptă apoi forma italianizantă *artechiu*, pe care n-o menține însă în toate împrejurările. O dificultate o prezenta și pluralul termenilor, pentru formarea căruia autorul apelează la început la terminația *-uri*. De multe ori întîia soluție e abandonată : *dialecturi*, *substantivuri*, *adiectivuri*, *verburi*, în prima ipostază, cuvintele sînt transcrise în continuare *dialecte*, *substantive*, *adiective*,

²⁴ Adoptate și de Marki în gramatica sa germano-română din 1810 : *singuratec* și *înmulțitoriu* (*înmultoratec*) ; vezi Gh. Iftinchi, *loc. cit.*, p. 227.

verbe, deși primele forme reapar adeseori. În sfârșit, articolele sînt, pe aceeași filă²⁵, *nehotărîtoare* și apoi *nehotărîte*.

Ne oprim aici, deși exemplele ar putea fi înmulțite. Ceea ce vrem să subliniem, și credem că reiese cu suficientă claritate, este procesul intens de prelucrare a terminologiei în urmărirea aspectului ei definitiv. *Temeiurile*, ca și alte lucrări care folosesc termeni gramaticali, dau impresia unui laborator în care elemente provenite din sectoare diferite sînt supuse unei elaborări continue în vederea cristalizării definitive. Uneori materialele puse la contribuție rămîn în forma lor primitivă, fără să sufere modificări. În foarte multe locuri, însă, prefacerea este desăvîrșită și, la sfîrșitul ei, terminologia gramaticală modernă cunoaște cea dintîi cristalizare categorică. Ea este atît de evidentă și se află într-o contradicție, de cele mai multe ori, atît de puternică cu modelele tradiționale, încît vom reproduce, spre edificare, o listă de termeni, care sînt întru totul sau aproape în întregime asemănători cu cei de azi: *vocală, consoană, leteră, silabă, diftong, alfabet, a pronunța, idiotism, etimologie, ortografie, conjugăție, apostrof, nume, substantiv, adiectiv, pronume, prepoziție, conjuncție, interiecție, paradigmă, nominativ, genitiv, dativ, acuzativ, vocativ, ablativ, cazuri, articol, substantive proprii și apelative, ablativ absolut, persoană, neutru, pozitiv, comparativ, superlativ, nume verbale (infinitivele lungi), pronume personale (personale conjunctive), posesive, demonstrative, relative, mod, timp, număr, indicativ, conjunctiv, subjunctiv, imperativ, infinitiv, gerund, supin, prezent, simplu, compus, verbe active, transitive, pasive, auxiliare, personale, impersonale, anormale, defective, conjugări regulate și neregulate etc.*

Cîtă deosebire față de *spre grăirea, înjugarea, poftitoarea* lui Eustatievici, de *dăunăznicul, dăneaornicul* sau *vremile* lui Macarie, de *glasnicele, mutarnicele* sau *aplecările* lui Tempea. Mai puțin evidentă, discrepanța se observă și în raport cu gramatica lui Văcărescu unde *slomnirea, înjugarea, înduplecările* și *căderile* erau încă folosite. Nu e mai puțin adevărat că în persoana lui Văcărescu, Budai-Deleanu are, în privința creditului acordat termenului neologie, pe cel dintîi și pe singurul precursor. Faptul e evident dacă avem în vedere că, alături de specimene informale, *Observațiile* boierului muntean anunțau pentru întîia oară noua terminologie prin cuvinte ca: *nome, pronome, indicativă, perzonal* etc.

Călăuzirea după gramatica latină nu aducea după sine numai acceptarea unei terminologii moderne. Pentru un admirator al geniului roman, pătruns de ideea latinității limbii române, urmarea gramaticii latine oferea și alte posibilități de apropiere. Nimic mai ușor și mai firesc pentru Budai-Deleanu să caute asemănări și identități. Ele nu erau puțin numeroase și permiteau să se demonstreze latinitatea structurii interne a limbii române. Afară de ele, apropierea mai puteau fi create artificial, mai ales în organizarea materialului gramaticii, deoarece lipsa unor norme precise permitea interpretarea de orice nuanță. Prezentă în toate compartimentele activității lingvistice a scriitorului, latinizarea ne întîmpină și în gramatică. Părțile de vorbire erau tratate de așa manieră,

²⁵ *Temeiurile*, f. 50 r°.

încît numărul lor se reducea la opt și autorul putea să susțină că atît latina, cît și româna sînt identice în această privință. Am văzut că româna avea, după Budai-Deleanu, cinci declinări, în stabilirea cărora se utiliza un criteriu de diviziune arbitrar. Se făcea abstracție, de exemplu, de terminația în *-e* a pluralului unor substantive ca *vas*, *topor* și se prefera forma regională în *-ă*, pentru a se stabili astfel o nouă declinare. Ablativul era reînviat din motive similare. Verbele erau nemilos siluite în privința conjunctivului, și motivul principal nu trebuie căutat mai departe de apropierea de paradigmele latine. Prezența infinitivului viitor se explică în același fel, ca și distincția care se face între timpurile participiului. Aceeași observație în legătură cu diviziunile care ne întîmpină în cazul conjuncțiilor, al prepozițiilor, al interjecțiilor și al adverbelor. Forme ca : *an*, *anvară*, *astăvară*, incluse în categoria adverbelor erau „nume puse în ablativul absolut”. Genitivul pronumelui personal *eu* nu era *al meu*, precizează scriitorul, cum susțineau unii, ci *de mine*. Așa era și în latină, unde se spune *miserere mei*, pe românește : *fie-ți milă de mine*.

Alături de forma latină, Budai-Deleanu nota spre exemplificare *fr. de moi* și *it. de me*, ambele în măsură să-i întărească afirmațiile. E interesant să amintim că gramatica italiană șicea franceză nu par să fi exercitat vreo influență mai importantă asupra lucrărilor lui Budai-Deleanu. Singurul loc unde se constată o înrîurire este articolul *unătății* (*un*, *ună*, *o*), despre care autorul recunoaște că nu e întru totul un articol, dar că l-a menționat pentru că era prezent în italiană și franceză.

Notele arhaice sînt destul de numeroase. Se înregistrează pe alocuri forme ca : *doamnăo* (vocativul lui *doamnă*), *oame*. Aceleași categorii îi aparțin și formele optativului de tipul *adunare-aș*. Să mai notăm persoana 1 și 2 pl. a perfectului simplu *fum* și *furet* (alături de *furăm* și *furăți*), perfectul simplu *supși*, *rupși*, apoi *blem*, *blefi*, *vă* (*vă în pace* !). Toate aceste forme sînt luate din scrierile vechi sau din graiul local din Hunedoara și ascund în spatele aspectului arhaic tendința latinizantă.

Dacă încercăm să stabilim legături directe între gramatica lui Budai-Deleanu și unele lucrări latinești (gramaticale sau stilistice), atenția trebuie să ne fie atrasă de tratatele lui Priscianus și al lui Heineccius, despre care am vorbit în capitolul al II-lea. E aproape sigur că în observațiile pe care le-a făcut în legătură cu perioadele, Budai-Deleanu s-a condus după partea corespunzătoare din *Fundamenta stili cultioris*, după cum unele dintre considerațiile privitoare la clasificarea sunetelor, precum și anumite detalii de organizare a materiei par să-i fi fost sugerate de gramatica lui Priscianus. Apropierea acestora, oricît de ispititoare ar fi, nu trebuie duse mai departe. Noțiuni teoretice despre organizarea perioadelor erau prezente în toate lucrările de specialitate ale vremii și erau puse în circulație de la toate catedrele, iar gramatica lui Priscianus, deși o simplă compilație, a stat la baza multor lucrări de limbă latină, scrise în secolele XVI—XVIII. În ambele cazuri, avem a face cu principii generale ale doctrinei gramaticale și stilistice clasice, cărora autorul le era tribut ar prin formația sa intelectuală.

Privită în ansamblu, gramatica lui Budai-Deleanu ne apare ca o lucrare intermediară în procesul fixării și normării limbii române. Rea-

lizată după modelul gramaticii latine, ea aduce, afară de unele exagerări latiniste, o serie de elemente noi, prin care se inaugurează o epocă nouă în istoria gramaticii românești. Intențiile autorului, anunțate în *Prefața* la *Fundamenta*, se realizau, așadar, în cea mai mare parte, fără ca totuși legătura cu lucrările anterioare să nu poată fi observate. Activitatea gramaticală a lui Budai-Deleanu trebuie însă privită nu atât în raport cu trecutul, cât mai ales în perspectiva aspectelor viitoare pe care le anunță. *Fundamenta grammatices linguae romaenicae* este una dintre cele mai merituose lucrări ale lingvisticii românești din prima jumătate a secolului trecut, cum remarcă pe bună dreptate Papiu-Ilarian, și, să adăugăm, este cea mai sistematică dintre cele care au precedat gramatica lui Heliade. Mai puțin realizată, în acest sens, *Temeiurile gramaticii românești* o întregeste în ceea ce privește terminologia gramaticală și preocupările de cultivare a limbii. Amîndouă lucrările îl anunță pe Heliade Rădulescu, care, întocmai ca Budai-Deleanu, năzuia, în gramatica de la Sibiu, spre o expunere clară și ordonată a materiei și spre constituirea unei terminologii științifice.

OPERA LEXICOGRAFICĂ A LUI ION BUDAI-DELEANU

Pe lângă eforturile de a realiza o gramatică, generația Școlii Ardelene a ținut consecvent să alcătuiască un dicționar. Tendințele erau mai vechi și ele se precizaseră încă în timpul secolului al XVII-lea. Continuându-le, Școala Ardeleană înțelegea să le conjuge cu străduințele mai largi de a elabora și alte lucrări fundamentale necesare unei culturi moderne.

Încă în 1759, P.P. Aaron și Grigore Maior proiectau alcătuirea unui dicționar al limbii române. Izolată în timp, intenția va fi reluată peste treizeci de ani și va cunoaște numeroase încercări de realizare. Timp de câteva decenii, eforturile vor fi disperate; oameni însuflețiți de aceeași năzuință vor acționa aparte, fiecare cu convingerea că îndeplinește cel dintâi idealul generației sale. Micu, Șincai, Maior, Paul Iorgovici, Coloși, Piuriu-Molnar, Budai-Deleanu, Crișan se vor strădui să realizeze o operă, a cărei desăvârșire întrecea, adesea, puterile unui singur om. Spre 1806, eforturile întreprinse cunosc o primă conjugare și profilul dicționarului de la Buda se întrevede de pe acum. Se contopesc pe rînd operele lui Micu, a lui Iorgovici, a lui Coloși și apoi, sub ochiul lui Maior, *Lexiconul budan* își găsește forma definitivă.

Proiectate într-o epocă în care dicționarele polilingve și bilingve cunoșteau o răspîndire mare și într-un stat unde nevoia de comunicare între diferitele națiuni se făcea adeseori simțită, lucrările lexicografice ale timpului nu tind înspre realizarea unui dicționar general al limbii. În această privință se continuă întreprinderile similare din literatura veche, cum sînt *Anonimul din Caransebeș*, *Lexiconul marsiglian* sau dicționarul alcătuit de Teodor Corbea. Primele realizări ardelenesti contemporane despre care avem știri sînt *Lexicon compendiarum latino-valachicum* (1762 — 1776) și dicționarul lui Praedes, al cărui titlu *Dictionarium trium linguarum germana, latina et daco-romana* (1792)¹ ne indică atît factura lui trilingvă, cît și participarea autorului la crezul Școlii Ardelene. Toți scriitorii pomeniți mai sus intenționau să alcătuiască dicționare în două sau mai multe limbi și puneau la contribuție, în primul rînd, limbile latină, germană și

¹ Asupra lexicografiei românești la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, vezi M. Seche, *Schiță de istorie a lexicografiei române*. I (*De la origini pînă la 1825*), în „Limba română” VIII (1959), nr. 6, p. 5—19.

maghiară. Unele dintre încercări au rămas în stare de proiect, altele s-au realizat numai în parte. Dintre cele care au fost duse până la capăt, câteva continuă să se afle și astăzi uitate în manuscrisele bibliotecilor. E soarta dicționarului lui Praedes, Crișan și Budai-Deleanu.

Interesul lui Budai-Deleanu pentru chestiunile lexicografice este deosebit de mare. El a fost remarcat încă din timpul vieții sale de către Șincal și Engel, care-i menționează activitatea lexicografică, fără a comunica însă prea multe date în legătură cu ea ².

Și în acest domeniu, ca și în celelalte compartimente ale operei sale lingvistice, interesul lui Budai-Deleanu se concentrează exclusiv asupra limbii române, spre a cărei ordonare și fixare năzuiește prin alcătuirea dicționarului. Cercetarea lexicului limbii române, extrem de dificilă pentru epoca aceea, era ușurată de orientarea sigură de care dă dovadă scriitorul în domeniul lexicografiei. S-a putut observa, în capitolul consacrat culturii sale lingvistice, numărul destul de mare de dicționare pe care le-a posedat, precum și cunoștințele pe care le-a avut în privința limbilor clasice și moderne. O confirmare a orizonturilor sale în această direcție ne-o oferă succintul istoric al lexicografiei, schițat în *Prefața la Lexicon* ³. Autorul pornește de la căderea Romei și de la concentrarea activității științifice și artistice în Imperiul de răsărit. Ocuparea Constantinopolului de către turci a determinat o reîntoarcere a culturii în Apus și, concomitent, o nouă renaștere a ei. Limbile latină și greacă și-au recâștigat în Occident vechiul prestigiu. Ele au început să se răspîndească în cercuri tot mai largi, ceea ce a creat necesitatea alcătuirii de dicționare, în care limbile „moarte” să fie traduse în limbile „viețuitoare”. În același timp, fluctuațiile pe care limba le cunoștea în vorbirea poporului au adus după sine nevoia unei fixări a ei. Pentru aceasta, au fost alcătuite „lexicoane naționale”, dintre care Budai-Deleanu amintește Dicționarul Academiei della Crusca și pe cel al Academiei Franceze. Iată deci că înaintea lui Budai-Deleanu se prezentau două tipuri de dicționare: unul bilingv, îndeosebi unul latin-român, și unul „național”, făcut în scopul fixării limbii sub raportul vocabularului.

Activitatea lexicografică a autorului se întinde pe un interval de peste 35 de ani ⁴. Era încă student la Viena, mărturisește el în *Prefața la Lexicon*, cînd a început să strîngă materialul necesar redactării dicționarului. Întors printre ai săi, după anii de studii, el nădăjduia să-și vadă împlinită rîvna cu ajutorul celor pricepuți în știință. Împrejurările i-au spulberat însă speranțele și, la scurtă vreme după întoarcere, a fost nevoit să ia drumul pribegiei. Izolat la Lemberg, neputînd să se consulte cu nimeni, lipsit de cărțile și de documentele necesare, „vremea ce-mi prisosea după împlinirea dregătorii mele și care era hotărîtă spre odihna mea o dăruiam

² Date interesante în legătură cu activitatea lexicografică a lui Budai-Deleanu aduce articolul Luciei Protopopescu, *Contribuții la istoria operei lexicografice a lui Ion Budai-Deleanu*, citat în capitolul consacrat culturii lingvistice a scriitorului.

³ *Prefața la Lexicon*, f. 13 r°—17 v°; LR, p. 39—40.

⁴ În *Prefața la Lexicon*, autorul declară că alcătuirea dicționarului i-a ocupat 35 de ani din viață. Activitatea sa lexicografică a început probabil la o dată anterioară anului 1783 (cf. L. Protopopescu, *loc. cit.*, p. 271) și a continuat cu siguranță și după 1818.

lexiconului”⁵. De multe ori era biruit de greutatea și de nespornicia lucrului, pe „care nimene nu poate să-l preceapă numa cel ce este osîndit a face lexicon. Întru acest chip asuprit, o parte de mărimea osteneții, de altă parte mîhnit pentru lipsa cărților, nu o dată îmi vinea să arunc toată a multor ani sudoare în foc”⁶. Învîingînd descurajarea, el și-a reluat lucrul, dornic să așeze în mina românilor o carte de importanța *Lexiconului*. Conceput în mijlocul atîtor adversități, *Lexiconul* nu putea să nu aibă o serie de imperfecțiuni, și scriitorul e conștient de ele. Oricît de numeroase ar fi neajunsurile, spune el, cititorul va ști să aprecieze că autorul a făcut tot ceea ce putea face un om. Străduințele lui nu erau însă înțelese de contemporani. S-a adresat, cerînd ajutor, multor compatrioți, dar în loc de sprijin n-a primit decît promisiuni deșarte. Și totuși, dacă boierii, arhieriei, arhimandriții și egumenii ar fi dat un singur galben din nenumăratele lor venituri, ar fi fost „nu numai tipariul plătit, dară și lucrătorul îndestul dăruit”. În lipsa oricărui sprijin, a fost obligat să piardă vreme îndelungată cu transcrierea materialului, pentru că i-a lipsit o persoană care să facă lucrul acesta⁷. Dificultățile întîmpinate au întîrziat terminarea și apariția *Lexiconului*, pe care autorul îl considera drept cel dintîi în cultura română. Scriitorul vedea apropiată data apariției cărții, fără să bănuiască că după zeci de ani lucrarea îi va zăcea tot în manuscris.

Am insistat asupra acestor mărturisiri, făcute adesea pe ton patetic, pentru a evidenția, în primul rînd, condițiile vitrege în care a luat ființă *Lexiconul*⁸. Izolarea la Lemberg îl făcea pe autor să nu cunoască frământările similare ale epocii și să creadă că era singurul învățat hotărît să întreprindă o asemenea operă dificilă. Budai-Deleanu își dădea seama că o singură persoană era neputincioasă să alcătuiască o lucrare desăvîrșită, de aceea, încă de la Viena, el intenționa să discute cuvintele adunate cu bărbații învățați din patrie și să le îmbogățească prin consultarea cărților și a scrierilor care-i lipseau. E o mărturisire semnificativă și ea ne arată că ideea concentrării eforturilor individuale, care urma să ducă la concepția grandioasă a *Lexiconului budan*, era prezentă în spiritul scriitorilor epocii, chiar atunci cînd ei erau condamnați la o izolare deplină.

Am văzut mai sus că Budai-Deleanu avea înaintea ochilor două tipuri de dicționare, a căror realizare putea să-l ispitească. Conceperea unui dicționar „național”, asemenea celor editate de academiile amintite, i se părea imposibilă pentru o singură persoană. Era necesară, pentru aceasta, reunirea mai multor învățați, care „să poată covîrși toate dialecturile și osăbitele noime a cuvintelor”⁹. Cu toate acestea, există unele indicii care ne-ar putea determina că credem că Budai-Deleanu a intenționat să alcătuiască un astfel de dicționar. Afirmatia lui Engel că dicționarul lui Budai-Deleanu s-ar fi tipărit pe socoteala curții de la Viena, dacă autorul ar fi adăugat traducerea germană a cuvintelor, pare să indice

⁵ Prefața la *Lexicon*, f. 10 v°; LR, p. 38.

⁶ *Ibidem*, f. 11 r°; LR, p. 38.

⁷ Prefața germană la *Lexicon*, f. 3 v°; RF, p. 397.

⁸ Vezi pe larg L. Protopescu, *loc. cit.*, p. 280—290.

⁹ Prefața la *Lexicon*, f. 17 v°; LR, p. 40.

că în proiectul inițial ideea unui dicționar general putea să fie prezentă ¹⁰. Presupunerea e contrazisă de relatarea aceluiași fapt de către germanul Fr. Sartori, care, în 1830, declară că dicționarul în chestiune era unul latin-român și nu unul general al limbii române ¹¹. E aproape sigur că atenția lui Budai-Deleanu a fost atrasă de la început de dicționarele bilingve. Faptul este confirmat, afară de relatarea lui Sartori, de proiectele sale lexicografice, anunțate în *Prefața la Lexicon*.

Intențiile erau grandioase și depășeau tot ceea ce se plănuise în epocă. Întreaga operă proiectată era grupată în cinci părți și zece tomuri. Prima parte, cuprinzând două volume, trebuia să conțină un dicționar român-latin și unul latin-român. A doua și celelalte următoare urmau să aibă tot câte două volume, limbile puse la contribuție fiind greaca, italiana, franceza și germana. Proiect gigantic, după cum vedem, pentru care n-ar fi ajuns viața unui singur om. Autorul însuși își da seama, spre sfârșitul vieții, de neputința de a-și îndeplini intențiile. Dacă mai avea unele speranțe să termine dicționarele din prima și din a doua parte, ducerea la capăt a lucrărilor lexicografice privind franceza și italiana i se părea imposibilă ¹². La proporțiile vaste ale lucrărilor trebuie adăugată perspectiva în care el vedea alcătuirea lor. Pentru Budai-Deleanu, a face un dicționar nu însemna a alătura o serie de termeni sinonimici din diverse limbi, ci o operație vastă de selectare și de orinduire a materialului. Din această cauză, el este împotriva dicționarelor în mai multe limbi. Transcriind termenul românesc și alăturând semnificațiile respective, nu se obține un dicționar, ci un simplu nomenclator ¹³.

Nu pare exclus ca la început autorul să fi avut în vedere scrierea unui dicționar latin-român, lucru pe care-l atestă Sartori, și, într-un fel, Șincai. În *Elementele* din 1805, Șincai menționează că Budai-Deleanu lucra la un dicționar român-latin (e vorba, probabil, de dicționarul latin-român), dar că nu avea cunoștință de stadiul în care se afla această lucrare ¹⁴. Cele trei fragmente din dicționarul latin-român, care se conservă în mss. Ac. nr. 2424, sînt o confirmare a informațiilor pe care ni le dau acești doi scriitori. Dintre ele, cel de-al doilea pare a fi cel mai vechi, și o confruntare a grafiei fragmentului cu felul în care sînt scrise cele mai vechi redacțiuni ale *Lexiconului românesc-nemțesc* întărește această ipoteză. La rezultate asemănătoare ne duce și confruntarea cu aceeași lucrare a fragmentului de dicționar francez-român.

Toate acestea sînt însă simple presupuneri. Ceea ce știm cu siguranță, în urma cercetărilor recent publicate ale Luciei Protopopescu, este că în 1784 Budai-Deleanu înainta spre publicare la Viena un dicționar român-

¹⁰ I. Chr. von Engel, *op. cit.*, p. 136.

¹¹ Vezi G. Bogdan-Duică, *Ioan Budai-Deleanu. Cîteva precizări*, în *Propilee literare*, III (1928), nr. 2—3, p. 5.

¹² *Prefața la Lexicon*, f. 22 r°; LR, p. 41.

¹³ *Ibidem*, f. 23 r°; LR, p. 41.

¹⁴ *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*. Budae, 1805, p. 6—7; vezi și I. Bianu-N. Hodoș, *Bibliografia veche românească*. Vol. II (1716—1808), București, 1910, p. 465.

german și unul german-român, desigur versiuni primitive ale lucrărilor pe care încerca să le publice în 1818, probabil simple „nomenclatoare”, ca să folosim terminologia scriitorului ¹⁵.

Preferința acordată dicționarelor român-german și german-român e justificată de autor prin considerente de ordin practic, dar mai ales prin observația că vocabularul trebuia fixat în prealabil prin aceste dicționare și îmbogățit apoi, în urma sugestiilor primite, pentru ca limba să devină demnă „a să tălmăci împreună cu limbile lătinească și grecească”.

După terminarea *Lexiconului românesc-nemțesc*, atenția lui Budai-Deleanu a fost solicitată în direcții diferite. El a continuat redactarea dicționarului german-român, început cu siguranță înaintea terminării *Lexiconului* ¹⁶, dar a fost atras, probabil, și de ideea reluării dicționarului latin-român. E posibil ca două din fragmentele conservate în ms. nr. 2424 (primul și al treilea) să fie ulterioare terminării lexiconului, dar aceasta este o simplă presupunere; mai multe șanse de a fi adevărată are ipoteza redactării fragmentului de dicționar român-latin-german spre sfârșitul vieții, deoarece încercările autorului de a-și aplica ortografia cu litere latine se plasează, după toate probabilitățile, după 1812 — 1815 ¹⁷. Și în acest caz plutim în nesiguranță și ideea trecerii de la dicționarul latin-român la cel român-german prin intermediul acestui dicționar trilingv se impune din prima clipă, deși nici în cazul acesta nu pot fi invocate argumente temeinice.

Din toate năzuințele celor peste treizeci și cinci de ani de activitate prindea așadar formă definitivă, un singur dicționar, cel român-german. În rest, ni s-au păstrat numai fragmente, mărturii ale unor intenții grandioase, care nu s-au putut realiza. Din această cauză, cercetarea trebuie să se oprească asupra dicționarului român-german, singurul încheiat, și să apeleze la celelalte numai pentru a vedea modul în care se face, în cuprinsul lor, definiția termenilor străini.

Examinarea *Lexiconului* se poate face nu numai în aspectele lui finale, ci și în raport cu elaborările primitive. Manuscrisele nr. 2411 — 2420, care conțin redactările anterioare ale dicționarului, au filele așezate în dezordine, așa încît nu putem avea o imagine clară a versiunilor. Ne-am rezumat de aceea numai la primul manuscris și am examinat cea dintîi pagină din fiecare redactare, aceea care poartă titlul. Am putut stabili, în felul acesta, șase etape în elaborarea lucrării. O comparare rapidă a versiunilor ne arată numeroasele adăugiri și corecțiuni care s-au operat pînă a se ajunge la forma definitivă. Cele cîteva mii de file, depozit al unei munci enorme, duse în condiții dintre cele mai vitrege, ne obligă să privim cu respect punctul final al eforturilor autorului: *Lexiconul românesc-nemțesc*.

¹⁵ Vezi L. Protopopescu, *loc. cit.*, p. 276—277.

¹⁶ Dovadă că în 1818 el cerea sprijin material Curții de la Viena pentru tipărirea ambelor dicționare (român-german și german-român); vezi Lucia Protopopescu, *loc. cit.*, p. 280 și urm.

¹⁷ Fragmentul are cuvintele românești scrise în grafie latină.

Punctul de pornire l-a constituit înmănuncherea cuvintelor și așezarea lor în ordine alfabetică, așa cum arată autorul și dovedește prezența exclusivă a termenilor românești, grupați în liste, în mai multe părți ale manuscriselor pregătitoare¹⁸. Stocul de cuvinte realizat în timpul studiilor la Viena n-a reprezentat decât o fază premergătoare în adunarea materialului și a fost îmbogățit în cursul redactării cu noi și noi elemente. O parcurgere a manuscriselor pune în evidență nenumăratele adaosuri marginale și ne îndeamnă să credem că lista definitivă n-a fost întocmită decât în momentul transcrierii ultimei forme.

Am arătat într-un capitol anterior sectoarele din care au fost recoltate cuvintele și criteriile care au dictat selecția lor. În linii mari, sursele erau două: limba vorbită și limba scrisă. Nu insistăm asupra celei dintii, pentru că i-am acordat atenție în altă parte a lucrării. Ne vom referi la textele scrise puse la contribuție de autor, pentru a vedea mai pe larg sectoarele din care își recolta materialul. Operele utilizate sînt consemnate în două liste (una în germană, alta în română) și notate prin abrevieri, care sînt apoi folosite în lucrare. Un prim sector care solicită atenția autorului este limba veche și, mai ales, felul în care ea este prezentă în scrierile bisericești. Îndrumarea spre limba din cazonii, cerută, cu unele reticențe, în *Dascalul românesc* capătă acum o confirmare deplină. *Biblia*, *Psaltirea*, *Cărțile bisericești* (titlu generic: *Libri ecclesiastici*) și *Mineiul* (probabil vreunul dintre *Mineiele* lui Chesarie din Rîmnic), ne indică un prim aspect sub care autorul pune la contribuție limba veche. Literatura istorică îl atrăgea în egală măsură: *Cronica lui Ureche* (în versiunea lui Simion Dascălul) figurează pe lista bibliografică. Alături de cronicarul moldovean, autorul consemna în listă *diplome sau hrisoave* și faptul e în măsură să ne indice profunzimea investigațiilor sale. Autoritatea supremă a literaturii vechi spre care se îndreaptă preferințele lui Budai-Deleanu și care apare citat de nenumărate ori este Dosoftei, amintit cu titlul de „mitropolit al Sucevii, de la care au rămas mai multe traduceri”. E semnificativ atașamentul lui Budai-Deleanu față de autorul *Psaltirei* în versuri. Atracția pe care Dosoftei a exercitat-o asupra lui se explică, desigur, prin aspectul artistic al limbii folosite de mitropolitul moldovean. Primul nostru poet modern se călăuzea după cel mai desăvîrșit creator de limbă poetică din vechea literatură, ceea ce subliniază, și pe linie literară, legătura Școlii Ardelene cu valorile trecutului. E interesant să observăm că autorul mai notează printre izvoare și *Viața sfinților* (*Vita sanctorum*), titlu care ne duce spre lucrarea pe care Dosoftei o tipărea între 1682 — 1686¹⁹.

Scrierile utilizate din literatura veacului al XVIII-lea nu mai poartă pecetea creației religioase decât prin *Hexameronul* sfîntului Vasile, probabil unul dintre manuscrisele care cunoșteau o difuzare destul de largă în jurul anului 1800²⁰, și prin *Mineiul* amintit. Afară de aceste lucrări, putem nota *Ceasornicul Domnilor*, probabil o copie a traducerii lui Nicolae

¹⁸ De ex.: ms. Ac. nr. 2416, f. 128, 130, 133, 134 etc.

¹⁹ Probabil că psaltirea folosită de Budai nu este cea tradusă în versuri de Dosoftei. O serie de termeni rari, pe care *Dicționarul Academiei* nu-i citează decât din *Psaltirea* lui Dosoftei, sînt înregistrați de autor cu mențiunea *Dosith.*, nu *Psalt.*

²⁰ N. Iorga, *op. cit.*, p. 396.

Costin, și prezența romanului popular, reprezentat de *Aethiopica* lui Heliodor, a cărei răspîndire maximă în Principate se constată în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

Udiseia [sic], *adecă pățirile lui Udisău a lui Omir* ne îndreaptă cu siguranță spre vreo copie a traducerii lui Beldiman din Homer, pe care va fi posedat-o autorul. Cu ea ajungem la traducerile contemporane, reprezentate de alte trei lucrări, tipărite de data aceasta : *Critil și Andronie* (1794), *Achilefs la Schiro* (1797) și *Istoria lui Sofronim și a Haritei* (1797), ultimele două traduceri ale lui Iordache Slătineanu. Să amintim că în textul dicționarului am mai întilnit abrevierea *Priv. Ppum*, adică „hîrtii particulare”, ceea ce arată cît de largă era pentru Budai-Deleanu noțiunea de limbă literară și cît de multe sectoare îngloba în ea.

Două concluzii se impun pe marginea listei bibliografice consemnate în *Lexicon*. În primul rînd, orientarea autorului spre scrierile mai vechi și, mai ales, spre cele religioase și, simultan, o atenție tot atît de importantă acordată lucrărilor care circulau în timpul său. Scrierile strict contemporane sînt mai puține, fapt explicabil, dacă ne gîndim că aspectul contemporan al limbii era sesizat de către autor în special din graiul viu. Se remarcă apoi, că, la fel ca în *Observațiile asupra Bucovinei*, scrierile contemporane nu urcă dincolo de anul 1800. Observația e în măsură să ne indice că procesul de relativă definitivare a listei de cuvinte trebuie plasat în jurul anului 1800.

Lexiconul lui Budai-Deleanu este cel dintîi care se bazează pe un material obținut prin despuierea literaturii timpului și a secolelor anterioare. Operația era modestă și se rezuma la o duzină de lucrări, inegale ca valoare documentară. Ea nu ducea apoi la inserarea citatelor în dicționar, cum ne-am aștepta, ci numai la notarea autorului sau a operei puse la contribuție. Apelînd la material bibliografic, autorul nu este totuși un izolat în cadrul epocii. „Am scris”, afirmă Micu, în 1805, „un dicționar latin-român-unguresc-german. . . în care se arată orice cuvînt și orice frasă din ce autor este”²¹. E probabil o intenție, care se realizase, poate, într-o versiune pierdută, deoarece *Lexiconul* editat de Găldi nu conține nici un indiciu în acest sens.

Compararea lucrării lui Micu cu cea a lui Budai-Deleanu este net în favoarea *Lexiconului românesc-nemțesc*. Este incontestabil apoi că autorul Țiganiadei aduce, chiar în raport cu *Lexiconul budan*, cea mai largă concepție lexicografică a timpului. Ea poate fi constatată nu numai prin examinarea criteriilor care i-au dictat configurația, ci și în structura sa internă. Pentru Micu, problema definirii sensului cuvintelor se reducea la alăturarea termenilor echivalenți din celelalte limbi. Budai-Deleanu acordă o grijă excepțională semnificației cuvintelor și înțelege să restabilească sensul propriu, atunci cînd uzul a provocat confuzii. Este semnificativă separarea și repartizarea sensurilor pe care le încearcă (în *Prefața la Lexicon*) în legătură cu termenii din familia lui *a judeca* sau cu cei apropiați ca formă sau ca sens. Pentru exprimarea noțiunii de „iudicium”, el propune pe *județ* și cere ca *judecată* să păstreze numai sensul de „senten-

²¹ N. Iorga, *op. cit.*, p. 284.

tia", de hotărîre pe care o ia *județul*. Localul în care se pronunță o sentință judecătorească e impopriu numit *judecătorie*. El trebuie numit tot *județ*, pentru că *judecătorie* are sensul de „iurisdictio”, „Gerichtsbarkheit”. Persoana care pronunță o judecată se cheamă nu *judecător* ci *jude* (pl. *judeci*). Acești doi termeni sînt într-un raport de subordonare în ceea ce privește sensul. *Judecător* e orice persoană care aplanează un diferend printr-o hotărîre, în timp ce *jude* are un sens exclusiv juridic. Nu e necesar să insistăm asupra faptului că limba n-a evoluat în sensul precizării nuanțelor preconizate de Budai-Deleanu. Nevoia de claritate, obținută prin delimitarea unor sensuri care se suprapuneau, parțial sau în totul, se anunță de pe acum drept un criteriu în stabilirea aspectului semantic al cuvintelor cu înțeles multiplu.

Tot în *Prefața la Lexicon*, a cărei importanță excepțională a ieșit în evidență, credem, în cursul expunerii, Budai-Deleanu arată că fiecare termen „are mai întii de toate noima sa cea de întii și firească, precum cînd dzicem : *cap*, înțelegem după noima cea întie și firească aceea parte a jivnilor viețuitoare, de la care să începe trupul și care ocîrmuiește celelalte mădulări. Dară cînd dzicem *capu[l] lucrului*, *capu[l] codrului*, atunce *cap* să ia în a doaole noimă pentru asămănare și va să zică începutul codrului și pricina întie a lucrului. Așijdere dzicem : *capul oștelor* și altele. Aceste sînt toate noime strămutate pentru asămănarea lucrurilor cu capul firesc. Drept aceasta trebuie a ști că eu tălmăcind cuvintele românești am pus nu numa noima lor întie și firească, dară și toate celelalte întru cîte s-au obicinuit cuvîntul. Însămînd noima a doaolea cu număr. II, a treile cu III și mai încolo cu IV, V, VI etc., unde și unde însămînd și osăbitele chipuri ale voroavii, precum și parimiile”²².

Iată deci un prim criteriu de ordonare a semnificațiilor unui cuvînt. O problemă care se rezolvă în continuare este aceea a principiului care trebuia să stea la baza stabilirii succesiunii sensurilor. Pentru aceasta, scriitorul se îndrumă către etimonul cuvîntului, al cărui sens fundamental îl caută între accepțiunile termenului românesc. O dată găsit, sensul acesta e notat pe prim plan, chiar dacă el nu e cunoscut decît într-o regiune restrînsă și ignorat de restul vorbitorilor. Celelalte semnificații sînt notate în funcție de apropierea lor de sensul fundamental. Ordinea valorilor semantice ale unui cuvînt în dicționar este guvernată, așadar, de *criteriul istoric*, singurul capabil să stabilească transformările semantice succesive pe care le-a cunoscut un cuvînt. În această ordine, autorul notează filiația sensurilor lui *județ*, care i se pare următoarea : 1. hotărîre a minții ; 2. adunare a celor ce judecă ; 3. local în care are loc judecata ; 4. teritoriu administrativ²³.

Pentru a avea o imagine a modului în care Budai-Deleanu definea cuvintele trebuie să ne adresăm dicționarelor latin-român, german-român sau francez-român, alcătuite de el. În paginile lor, putem vedea eforturile autorului de a găsi echivalentele românești cele mai fidele pentru cuvintele

²² *Prefața la Lexicon*, f. 36 v°—37 r° ; LR, p. 45.

²³ *Ibidem*, f. 37 v°—38 v° ; LR, p. 45.

străine. *Absolvo* are următoarele definiții: 1. dezleg, slobod, slobozesc, iert; 2. sovrșesc, fac deplin, isprăvesc; *absolvere opus*, a firși un lucru; 3. plătesc, răscumpăr; *pignus absolvere*, răscumpărare zălogul (amanetul). *Absorbeo*: 1. assorb, sorb, înghit sorbind; 2. înghit cu totul. *Absorbio*: 1. soarbere sau sorbire, sorbiciune, sorbitură, sorbitul; 2. înghițire cu totul, deodată. *Abstinentia*: conteneală, înfrinare. *Abstractum*: vreun lucru socotit îndeosăbi, adecă tras de la împrejurări sau și un lucru închipuit preste tot și de obște, fără privință la hotărîta starea lui. *Academia*: academie, un loc așa numit în Athina umbros, unde să aduna înțelepții și cărturarii. *Accedo* (sensul 1): mă apropiu, mă apropiez, ajung, vin către sau la cineva, merg undeva. *Accendo*: 1. acind, aprind, dau foc; 2. îndemn, ațiș spre ceva. *Accensus*: 1. aprins, acins, încins; 2. ațișat, îndemnat, invitat; 3. fierbinte, înfierbîntat. *Abaisser*: aplecare, așezare; fig. micșorare, smărire, avilire, lăpădare, urgisire; *abaissez ce luth d'un ton*, încoardă lăuta cu un ton mai jos, *abaissez la voix*, slobози glasul mai jos.

Prima constatare pe care o facem este numărul mare de sinonime folosite în definiție. Definirea prin sinonim, specifică dicționarilor bilingve, are o extindere mare și trădează intenția autorului de a găsi cît mai mulți termeni pentru a cuprinde noțiunea, uneori mai largă, a sensului cuvîntului străin. Definița prin perifrază e prezentă din același motiv: succesiunea sinonimelor nu poate cuprinde înțelesul termenului latin sau francez, și, în cazul acesta, explicația prin perifrază se impune. Ea e prezentă atunci cînd termenul străin nu are un echivalent în limbă și arată eforturile pe care le face autorul pentru ca expresia să redea corect sensul cuvîntului. Explicarea noțiunii de *abstract* ne indică incapacitatea limbii de a parveni, în epoca aceea, la stabilirea clară a sensului unui cuvînt, în lipsa termenilor neologici. Aceștia sînt foarte puțini și figurează în paranteză (*amanet*) sau sînt urmați, uneori, de deslușirea perifrastică a înțelesului lor. Cauza slabei participări a neologismului la definițiile pe care le dă un scriitor neologizant se lămurește prin destinația lucrării. Adresîndu-se publicului larg, dicționarele în care româna era a doua limbă trebuiau să țină cont de principiul accesibilității. Mai remarcăm simetria, destul de consecventă, a structurii cuvintelor din aceeași familie.

Organizarea internă a articolelor din *Lexicon* a putut fi întrevăzută din relatările asupra felului cum autorul înțelegea să stabilească sensurile unui cuvînt. Termenul românesc este transcris cu caractere chirilice și, în paranteză, latine, cu indicarea accentului, și e urmat de categoria gramaticală prescurtată. La substantive se însemnează și genul: s.m., s.f. și s.n. Diateza verbelor e notată pretutindeni (v.a. sau v. act. „verb activ sau lucrăreț”, v.n. „verb neutru”, v. rec. „verb reciproc sau în sine întorcătoriu”), menționîndu-se schimbările de diateză la diferitele sensuri ale cuvîntului. Nu se indică conjugarea și nici pluralul substantivelor. Pluralul nu se notează decît în două cazuri: cînd oferă vreo proplemă pentru cititorul străin sau cînd are o accepțiune deosebită față de singular (sensul al doilea al lui BAN: II. plur. *bani das Geld*). Substantivele cu formă numai de plural se înseamnă prin s. plur. (BALE, s.f. plur.). Verbul e notat prin persoana întîi a indicativului prezent, după modelul dicționarilor latine. Atunci cînd prezentul indicativ are două

forme, se notează amîndouă alături. El e urmat, după indicarea diatezei, de infinitivul lung. La sfîrșitul articolului, infinitivul e notat din nou în accepție substantivală, alături de participiu, și nu se tratează, decît cu foarte rare excepții, aparte. Diminutivele și augmentativele sînt însemnate cu consecvență : *dimin.* și *augm.* Răspîndirea geografică a cuvintelor se notează totdeauna. Regionalismele sînt indicate de fiecare dată : *sieb.* sau *siebenb.* „ardelenește” și *mold.* „moldoveneste”. Termenii populari, deosebiți de regionalisme, sînt notați prin *vulg.* („de obște”). Uneori, se menționează forme populare și regionale : GADINĂ (*vulg. sieb.*), GOLEȚ (*vulg. sieb.*). Avem a face, așadar, cu regionalisme prezente numai în vorbirea populară. Termenul figurat e evidențiat de fiecare dată : *fig.* Uneori se notează chiar accepțiunea poetică a termenilor : BADE e, în primul sens, un apelativ pentru oamenii mai în vîrstă, în al doilea, însă, acel de „iubit”, se folosește în poezie. Vulgarismele se consemnează cu mențiunea *niedr.* (*niedig* „vorbă proastă”). Deși notația termenului învechit e prezentă în lista de abrevieri (*obs. = obsoletum* „învechit”), indicarea cuvintelor vechi e rarisimă.

Ca orice dicționar bilingv, *Lexiconul* lui Budai-Deleanu conține o serie de expresii uzuale, care sînt urmate de echivalentul german. La GHEAȚĂ se dau de exemplu sintagmele : *un sloi de gheață, rece ca gheața, rumpere gheața*, în sensul propriu „das Eis brechen” și apoi în accepțiunea figurată. S-ar părea că autorul amestecă într-o singură categorie termenii speciali și expresiile, un procedeu uzual în dicționarele bilingve. De multe ori el face o distincție netă între aceste categorii de sintagme. El notează consecvent, cu abrevierea *adj.*, locuțiunile adjectivale (astfel la BALTĂ se notează : *de baltă adj.*). Termenii speciali, atunci cînd depind de locuțiuni, sînt notați în urma acestora. *Bou de baltă, găină de baltă*, apar la sensul al doilea al cuvîntului BALTĂ, unde e atestată locuțiunea adverbială de care depind. Expresiile sînt consemnate uneori ca sens aparte al cuvîntului, atunci cînd au caracteristici proprii sau se depărtează ca înțeles de celelalte sensuri. Astfel, la sensul al treilea al cuvîntului BATE e notat : III. *batere război, batere în ușa, batere în aripi, bate vîntul, bate piatră* „cade grindină” *să te bată Df u/ mnezieu*. Interesant de remarcat că *a-și bate joc* i se pare oarecum deosebit de expresiile de mai sus, din moment ce îl trece la sensul al patrulea și notează că *a bate* împreună cu *joc* dă naștere expresiei pe care o notează în continuare. Autorul și-a dat probabil seama că sintagma *a-și bate joc* are o autonomie mai pronunțată decît *a bate război* sau *a bate în ușa*. Același motiv l-a împins probabil să noteze, ca sens aparte, la verbul BĂGA, expresia *a băga samă* sau *de samă* cu mențiunea „mit dem Wörtlein *sama* oder *de samă*”, „achtgeben”. Alături de expresii, autorul notează și „parimiile”, adică proverbele (de ex. *fiecare trage spre binele său*), dar fără o indicație specială, lăsîndu-ne uneori impresia că prin parimii înțelegea, de fapt, expresiile.

Scriitorul acordă o mare atenție sinonimelor pe care le notează prin s. (*sehe = vezi*) : GLUMĂ (s. *șagă*), GLAJĂ (s. *stecă*), BANCROT (s. *moșluz*), BOREASĂ (s. *jupîneasă*), BORTĂ (s. *gaură*), BOSTAN (s. *lubenită*), BORESC (s. *vărs, torn*) etc. Variantele sînt trimise la cuvîntul de bază, fără a fi notate la acesta. Uneori accepțiunea acordată noțiunii

de variantă este mai largă decît cea pe care o dăm astăzi termenului. Astfel, BOGĂȚIE e considerat variantă a lui BOGĂTATE, BERTIȚĂ a lui BERTĂ etc. Diminutivele sînt adesea grupate într-un singur articol, poate din pricina echivalentului german unic. Contopirea cuvintelor omonime nu se face decît în cazul substantivelor și al adjectivelor, care au un sens identic (cînd apare abrevierea *s.m.*, *adj.* sau *subst. und adj.*). Definiția în această împrejurare se referă numai la substantiv. Întîlnim însă la prepoziția PRE, contopit în același articol, și adverbul PEA (scris PRE), ceea ce arată că uneori asemănarea formală era în măsură să dicteze apropieri inexacte. Ca o curiozitate, să mai notăm prezența unor nume proprii și a formei articulate a unor substantive, atunci cînd e vorba de forma substantivată a adjectivelor sau a adverbelor (ALBUL, GROSUL, BINELE etc.).

Reproducem spre exemplificare patru articole din *Lexicon* ²⁴:

BAT (bat), v.a. inf. batere, schlagen, klopfen [?]; II. prügeln, abbrügeln; III. überwinden, besiegen, in die Flucht schlagen; batere război, auf dem Schlachtfelde den Feind anfallen; batere în ușa, anklopfen; batere în aripi, die Flügel schwingen, zusammenschlagen; bate vîntul, das Wind wehet; bate piatra (sieb.) (cade grindină), es hagelt; să te bată D[u]mnezeu, Gott soll dich straffen; IV. (mit dem Worte joc verbunden) a-și bate joc de cineva einen ausspotten, auslachen.

Se batere v. *rec.* sich mit einem herumschlagen, herumbalgen; II. oft schlagen, sich heftig bewegen; III. sich angelegen seyn lassen; Mühe geben; streben ²⁵; batere s.f., bătut part.

BUCĂTĂ (bucăta), s.f. ein Stück, Stückchen; o bucată de pîne, ein Stückchen Brodt; o bucată de vreme, eine Weile; II. die Speise; allerley Esswaren; III. in *plur. auch.* allerley Feldfrüchte (sieb.)

CAP (cap), s.n. der Kopf, das Haupt; II. Obertheil, Vordertheil; III. Oberhaupt, Befehlshaber, Anführer; IV. *fig.* Verstand, Klugheit; a-și pune capul, sein Kopf zum Pfand geben; a îmblare de capul său, eigensinnig handeln; omul cu capul a mină *prov.*, ein böser gefährlicher Mensch; om de cap, ein vernünftiger Mensch; fără cap, ohne Verstand; capul banilor, das Capital, — die Haupt Summe; capu[l] lucrului, die Hauptsache; cap de primăvară, der Anfang des Frühlings ²⁶; a lua lumea în cap, in die Welt gehen.

PRE (pre), *praep.* auf, bey, zu, vor, um, über ²⁷; jur pre D[u]mnezeu, ich schwöre Gott; pe omenie mea, auf meine Rechtschaffenheit; pre urmă, am Ende; cel de pre urmă, der letzte. pre *adv.* sehr, gar, ganz, überaus, über die massen; pre bun, sehr gut; pre bine, sehr wohl; vor einem *adj.* zeigt immer den Superlativi an: pre luminat, durchlauchtichster; pre-nălțat, allerhö[ch]ster.

Prezentarea succintă a principalelor norme tehnice, ca și imaginea pe care ne-o facem asupra structurii interne a dicționarului ne permit să

²⁴ Cu excepția celui de-al doilea cuvînt titlu (cel trecut de noi în paranteză), Budai-Deleanu folosește peste tot grafia chirilică.

²⁵ Urmează un cuvînt greu descifrabil; poate: *etc.*

²⁶ Urmează cuvîntul indescifrabil (*etc.?*) menționat mai sus.

²⁷ Iarăși cuvîntul presupus a fi *etc.*

tragem o concluzie asupra concepției lexicografice a scriitorului. O comparație cu celelalte dicționare publicate în timpul acela (*Dicționarul* lui Micu, *Dicționărașul* lui Piunariu-Molnar, *Lexiconul* publicat de Bob și *Lexiconul budan*), fie ea cît de rapidă, ne îndreptățește să afirmăm că sub raportul organizării materialului, al sesizării aspectelor variate pe care un cuvînt sau o semnificație le ascund în sine, — într-un cuvînt, al concepției lexicografice, — *Lexiconul* lui Budai-Deleanu depășește toate încercările similare ale epocii. El este primul care depășește structura de „nomenclator”, cum o numea Budai-Deleanu, caracteristică pentru *Dicționarul* lui Micu, pentru *Dicționarul* de la Cluj și pentru *Dicționărașul* (*Wörterbüchlein*) lui Piunariu-Molnar. Mai puțin bogat decît *Lexiconul budan* (deși numără aproximativ 10 000 de cuvinte și variante), el îl egalează și, uneori, îl depășește în privința organizării sensurilor în ordine istorică și a notării minuțioase a accepțiunilor variate pe care le aveau în limba contemporană. Sub acest aspect, *Lexiconul* lui Budai-Deleanu prefigurează, în modul cel mai complet, structura dicționarelor moderne.

Parcursul unui număr destul de mare de cuvinte (literele A și I, în parte, B, F, G, și H, în întregime) ne-a permis să observăm un număr de particularități, a căror persistență de-a lungul materialului cercetat ne îndreptățește să le considerăm caracteristice. Prin ele, *Lexiconul* lui Budai-Deleanu capătă o configurație proprie, chiar dacă unele tendințe se regăsesc, în parte, și în dicționarele timpului. Le vom nota în continuare, extinzînd exemplificarea în limitele necesare sesizării aspectului discutat.

I. ELEMENTE POPULARE ȘI REGIONALE

Accepțiunea pe care o acordă autorul termenului de popular nu este cea unanim acceptată astăzi. El înțelege prin cuvintele populare elementele lexicale prezente în vorbirea populației neinstruite. De aceea, termenul „de obște” este, adesea, regional, situație care se notează cîteodată dar nu pretutindeni. Reproducem o serie de cuvinte notate cu abrevierea *vulg.*, pentru a se vedea mai bine care era sfera noțiunii de „popular” în concepția scriitorului. Vom proceda la fel cu termenii regionali, urmînd ca la sfîrșitul înșirării să facem cîteva observații generale.

1. **Elemente populare:** *baros*, *a da binețe*, *blidariu*, *bobotaie*, *bobotează*, *bolborosi*, *bolmoji*, *bolovan*, *bori*, *brumariu*, *brîndușă*, *bubă rea*, *bursuca*, *buleandă*, *a cădea în ghierile cuiva*, *de frupt*.

2. **Elemente populare și regionale:** *blagă*, *botă*, *brăcire*, *brozbă*, *budiu*, *budureț*, *foale „burtă”*, *gadină*, *goleț*, *guița*, *gujbă*.

Toate cuvintele din această categorie sînt populare și transilvănene (*vulg. sieb.* sau *sieb., vulg.*).

3. Elemente regionale:

a. *ardelenisme:* *baie „mină”*, *balmoș*, *băiaș*, *bănat*, *berbință*, *bertă*, *beteag*, *bolnav*, *blid*, *buciniș*, *bumb*, *butură*, *fedeleș*, *glajă*, *glangur*, *greluș*, *grîndă*, *groșiță*, *gulie*, *gurgui*, *haznă*, *hoaspă*, *îr*;

b. *moldovenisme* : *baeşiş, bahnă, baniţă, barelcă, basma, bărdaş, baştină, bejenie, belea, borti, bortă, burlac, butcă, fecior* „servitor”, *fildiş, ghierghief, hac* „simbrie, plată”, *hain, haz, heleşteu, holtei, huzur*.

După cum se vede, pentru Budai-Deleanu un cuvânt e popular atunci când nu face parte din limba cultă. Am văzut în altă parte că el era înclinat să vadă relația limbă literară — limbă comună, cel puțin în parte, ca o opoziție între vorbirea urbană și cea rurală. Faptul explică încadrarea unor termeni printre elementele populare și pare să indice că pentru scriitor „popular” înseamnă în același timp, „folosit de țărani, rural”. În felul acesta, eticheta de „popular” nu mai surprinde în măsură prea mare, atunci când e aplicată la expresii ca *a cădea în ghierile cuiva, de frupt, a da binețe* sau la numirile lunilor ori ale plantelor. Ea surprinde însă când se aplică unor termeni ca *bolovan* sau *bobotează* și, după cum vom vedea mai departe, nu este singura surpriză care ni se rezervă. Oricum, categorisirea unor cuvinte și expresii drept populare înseamnă în același timp recunoașterea existenței unor sinonime în limba literară, în funcție de care se făcea discriminarea. E numai un indiciu că în epoca din jurul anului 1800 începeau să se distingă două aspecte ale limbii : unul comun, care e în fond limba populară, și altul mai cultivat, care e luat drept normă.

Regionalismele ridică și ele mai multe probleme. Se remarcă dintru început că necunoașterea perfectă a celorlalte graiuri, în afara celui natal, ducea la neputința de a înregistra măcar un singur termen care să fie „popular și moldovenesc”. Ignorarea graiului muntean îl face pe scriitor să treacă în rîndul moldovenismelor toate, dar absolut toate cuvintele care, după cunoștințele sale, nu se găseau în vorbirea din Transilvania. În felul acesta, se ajunge la împărțirea cuvintelor care nu erau comune tuturor graiurilor în două categorii : transilvănene sau netransilvănene. Din această pricină, din lista, de mai sus, moldovenisme autentice nu sînt decît : *bahnă, barelcă, bortă, borti, butcă, hac*. O consecință firească a cunoașterii insuficiente a graiurilor este trecerea unor ardelenisme în rîndul cuvintelor literare. Limba lui Budai-Deleanu conservă o serie de fonetisme specifice Transilvaniei (și Moldovei) : *blăstămat, cîne, pîne, samă*, care sînt promovate drept forme literare. Mulți termeni de circulație restrînsă capătă dreptul de a figura în limba literară sau, mai precis, nu sînt trecuți în categoria regionalismelor : *bătucă, birău, bleasc, bucătăriță, firez, găstîn, găstînă, găstînet, ghiob, hitioan* (și *hitivan*) etc. Necunoașterea răspîndirii geografice a unor cuvinte îl face, dimpotrivă, să includă în rîndul ardelenismelor cuvinte de circulație mai largă, cum sînt : *baie, băiaș, blid, bumb, fedeleș, gurgui* etc.

Cu toate aceste observații, importanța elementului popular și regional în *Lexicon* este remarcabilă. Faptul acesta ne arată că, dincolo de unele directive teoretice, autorul se întemeia în largă măsură pe vorbirea vie a poporului și anticipa, în felul acesta, dezideratul generațiilor viitoare : întemeierea limbii literare pe aspectul contemporan, popular al vorbirii.

II. NEOLOGISME

Am înșirat un număr mare de neologisme atunci când ne-am ocupat de opiniile scriitorului despre limba literară. Importanța neologismelor în ansamblul *Lexiconului* nu credem că mai trebuie subliniată. Vom aminti numai că în multe cazuri Budai-Deleanu anticipează, uneori cu decenii, folosirea termenilor neologici. Vom înșira câteva neologisme, citînd, după *Dicționarul Academiei*, care este cea dintîi atestare a lor :

absurditate (atestat la Negruzzi), *academic* (Maiorescu), *aderent* (Maiorescu), *adorat* (Eminescu), *alianță* (Dionisie Ecleziașul, la 1814, dar cu sensul de „armistițiu” ; cu sensul curent astăzi, la Negruzzi), *aproba* (la 1814 într-o scrisoare a episcopului Moga, dar în forma *aprobălu* ; în forma literară de astăzi, la Negruzzi), *bravură* (Negruzzi), *catastrofă* (în această formă, la Ghica), *cabală* (Ghica), *colos* (Marcovici), *galanterie* (Negruzzi), *ideal* (Alecsandri), *idiomă* (în sensul curent, la Russo), *idiot* (Alexandrescu) etc.

III. ELEMENTE ARHAICE

E un lucru extrem de greu, dacă nu imposibil, de a discerne din rîndul arhaismelor de astăzi, pe cele care erau considerate ca atare în epoca scriitorului. Budai-Deleanu înregistrează o serie de termeni, a căror atestare se oprește, uneori, în *Dicționarul Academiei*, la secolele anterioare. Așa de exemplu, întîlnim în *Lexicon* : *feratec* (în DA, atestat numai la Dosoftei), *ferica* (ultima atestare la *Anonymus Caransebesiensis* ; notat la începutul sec. XX în Indol, sat lângă Turda), *fericie* (N. Costin), *golpiu*, *grumb* (Dosoftei și *Anonymus Caransebesiensis*), *globitoriu* (*Anonymus Caransebesiensis*), *grăbitoriu* (Dosoftei și *Cuvinte din bătrîni*), *greșitoriu* (*Psaltirea scheiană*), *gropilat* și *gropilos* (*Biblia* din 1688). Termenii aceștia ar fi putut circula, dincolo de data ultimei lor atestări pînă spre 1800, în arii mai restrînse, fără a mai fi folosiți în scrieri (vezi, de exemplu, cazul lui *ferica*). E adevărat însă că în această ipoteză am avea a face tot cu o tendință arhaizantă, mediată prin vorbirea locală.

IV. DERIVAREA CU SUFIXE

Una dintre cele mai izbitoare trăsături ale materialului inserat în *Lexicon* este numărul mare de termeni proveniți prin sufixație. Nu ne gîndim la numeroasele cuvinte răspîndite și astăzi în limbă, ci, în special, la formații rare sau chiar neatestare în *Dicționarul Academiei*. Raportarea la epocă nu poate explica în întregime frecvența derivatelor, ceea ce ne face să credem că autorul, care a pus în circulație numeroase creații personale, le va fi înregistrat nu numai în lucrările literare, ci și în dicționar ²⁸.

²⁸ Vezi în această privință L. și M. Seche, *Creațiile lexicale personale la I. Budai-Deleanu*, în „Limba română” VII (1958), nr. 3, p. 39–47 (vezi și același, *Limba și stilul lui I. Budai-Deleanu în « Țiganiada »*, p. 30–42).

Iată un număr de derivate cu sufixe consemnate în *Lexicon* :

-aș : *berbecaș, boieraș*; -ălie : *gongălie*; -ăreț : *brumăreț*; -ciune : *gălbiciune, gustăciune*; -el, -ea (-eauă) : *boierel, bucățeauă, grădinea*; -et : *găstinet*; -eț : *bajocureț, bîrfeț, golet, gruiet*; -iș : *grămădiș, grămădziș* (adverbial); -ișor : *blidișor*; -iță : *feciorită, bertiță*; -iu : *albiu*; -oară : *grădinioară*; -os : *bajocuros, beșicos, grumos*; -(ă)toriu, -(i)toriu : *gălbentoriu, golitoriu, gonitoriu, gustătoriu*; -(ă)tură, -(i)tură : *gălbentură, gustătură*; -uie : *grămădzuie*; -uț, -uță : *bebeuță, bleșcuț, bliduț, greșcuț*.

Se remarcă în primul rînd numărul mare de diminutive, care ne îndrumă spre vorbirea populară, și derivatele în -eț, prezente și în terminologia gramaticală a scriitorului.

V. VARIANTE ȘI DUBLETE

Prezentul indicativ al verbelor este notat, uneori, prin ambele forme, lungă și scurtă : *atîmplez — atîmplu, binecuvîntez — binecuvînt, bucinez — bucin, bumbez — bumb, fășez — fașiu, gînfez — gînf*. Preferința autorului merge aproape consecvent spre formele în -ez, ceea ce indică răspîndirea tot mai mare a dubletelor lungi, în jurul anului 1800. De asemenea, el notează pe prim plan formele neiotacizate ale verbelor la persoana întîi a indicativului prezent : *ascund — ascunz, ascuț — ascuț, aud — auz, vin — viiu*.

Variantele fonetice sau lexicale ale cuvintelor sînt foarte numeroase : *baier — baieră, bețiv — bețiu, burdug — burduf — burduh, buzunariu — buzănariu, fagure — fagur, graure — graur, grădea — grădeauă, grăunte — grăunt, greșală — greșeală* etc. Uneori cei doi termeni sînt citați împreună, în titlul articolului, alteori se face o simplă trimitere la variantă, care nu e înregistrată ca cuvînt aparte. Numeroase sînt dubletele în cazul verbelor care au două forme, dintre care una prefixată cu *în-* : *fige — înfige, fiora — înfiora, ghimpa — înghimpa, grozi — îngrozi* etc. Deși formele neprefixate nu întîmpină în număr mare, nu o dată termenii prefixați sînt considerați fundamentali, iar cei neprefixați, variante.

Înșirarea aspectelor celor mai frecvente care se remarcă în *Lexicon* poate să explice, pînă la un punct, structura vocabularului pus la contribuție și, în bună măsură, chiar bogăția lui. Utilizînd pe scară largă elementele populare și regionale și ținînd seama de noii termeni pătrunși în limbă, Budai-Deleanu înregistra un număr mare de cuvinte, în analiza cărora ne întîmpină unele aspecte arhaice. Atenția deosebită care se dă derivării cu sufixe, precum și înregistrării variantelor și dubletelor face ca numărul cuvintelor concentrate în dicționar să sporească în mare măsură. Direcțiile multiple de unde a fost recoltat materialul lexical explică numeroșii termeni sau sensuri care n-au fost înregistrate ulterior de dicționare. Vom transcrie în continuare o listă de cuvinte și de sensuri care nu sînt atestate în *Dicționarul Academiei*. Parcurgerea lor subliniază importanța pe care cercetările lexicografice contemporane trebuie să o acorde *Lexiconului* lui Budai-Deleanu.

Cuvinte sau variante neatestate în *Dicționarul Academiei*: *bărbui* „bărbier”, *băsnări* „a scorni povești”, *bebee* „un fel de piatră de riu” (în nemțește *Rieselstein*), *bebeuță* „diminutiv al lui *bebee*” (cf. totuși DA; *beuță* „pietricică albă și rotundă din riu”), *berbeca* „a împinge, a izbi ca un berbec; a culca la pământ, a arunca jos”, *beuță* „înghițitură, dușcă” *blănitoriu* „blănar”, *blănitură* „căptușeală de blană”, *blîndură* „blindă” (în DA: *blăndură* „haină veche ruptă, fleandură, treanță, vechitură, ruptură”), *boamă* „boabă” (în DA: *boambă* și *boană*), *boclă* „butoiaș” (poate din *botă* „fedeleș” > *botlă* > *boclă*), *bolnăvie* „boală”, *bolnăvitură* „boală”, *bolnăvit* (substantiv) „îmbolnăvire”, *boltitoriu* „care se boltește”, *bontoros* (echivalentul german greu descifrabil; se poate preciza oarecum sensul după sintagma *picioare bontoroase*; cf. *bontorog* „bont; șchiop”), *brusturariu* „loc unde cresc brusturi”, *brusturet* „loc, cîmp cu brusturi”, *brustureț* „în felul brusturilor” (germ. *klettenartig*), *brusturiu* „în felul brusturilor, de forma brusturilor” (germ. *klettenförmig* oder *klettenartig*), *brusturoi* „augmentativ al lui *brusture*”, *brusturos* „plin de brusturi, bogat în brusturi”, *brusturiș* „brusturet”, *bunie* „ceea ce e bun, bunătate; autenticitate, valabilitate”, *fană* „capiste”, *gălbînitoriu* „(cel) care vopsește ceva în galben” (atestat, în DA, în forma *îngălbenitor*, la Marian), *gălbénitură* „îngălbenire” (germ. *Gelbmachen*; în DA: *îngălbenitură*), *gătitoriu* „(cel) care pregătește, care isprăvește”, *goleț* „nume dat în Transilvania țiganilor”, *golitoriu* „(cel) care golește, dezgolește”, *golitură* „dezgolare, golire; obiect dezgolit”, *gongălie* „goangă”, *gramă* „linie, trăsătură”, *grămădiș*, *grămădziș* (adverb) „în masă, cu grămada”, *greșită* „greșeală, delict”, *grîșpan* „cocleală” (în DA, *grinșpan*, *crinșpan*(t) „idem”), *grîor* „cocor”.

Sensuri neatestate în același dicționar: *bătrînie* „bătrînețe” (în DA: „fel, obicei sau vorbă bătrînească”), *blagă* „comoară” (în DA, ceva apropiat: „bogăție, avere, bunuri”), *burfete* „intestin” (în DA: „copil grăsuliu, burtos, dolofan”), *ferfelită* „cartilagiu, zgîrci” (în DA: „pieliță fină”, sens atestat în Săliște — Sibiu), *gard* „perete”: *gardul cortului* (atestat de autor în *Biblie*), *golîște* „goliciunea unui loc”, *grădea*, *grădeauă* „gratie” (în DA, numai pl. *grădele*: „nuiele din care se împletește gardul; împletitură de nuiele); „gratie” e unul dintre sensurile etimologice, vezi DA, s. v.) etc.

Nu vom intra în analiza cuvintelor înșirate mai sus. E posibil ca în unele cazuri să ne aflăm în prezența unor creații personale, după cum în altele să fie vorba de regionalisme de mică răspîndire. Ele sînt însă în măsură să arate, împreună cu celelalte cuvinte înregistrate, că *Lexiconul* lui Budai-Deleanu reprezintă o realizare importantă nu numai sub raportul organizării materialului, ci și în privința bogăției cuvintelor înregistrate. În aceeași epocă în care eforturile succesive ale mai multor învățați realizau *Dicționarul de la Buda*, lexicografia românească cunoaște, prin *Lexicon*, o altă lucrare însemnată. E vorba de rezultatul unor străduințe individuale pentru împlinirea cărora au fost necesari 35 de

ani. Din proiectele grandioase de la început se îplinea numai a zecea parte, puțin, e adevărat, dar suficient pentru a ilustra meritele excepționale ale autorului. Prin structura sa interioară, *Lexiconul* este mai mult decît un dicționar bilingv, dacă ne gîndim la ceea ce se înțelegea pe atunci prin acest termen. Dacă atașăm la *Lexicon* fragmentele celorlalte dicționare, printre cele dintîi în care limba română definea și nu era definită, înțelegem că Budai-Deleanu mai face un pas înspre dicționarul general al limbii. Pentru realizarea lui era necesară însă, după cum credea și scriitorul, gruparea unui număr de oameni de știință, care, printr-un efort colectiv, să învingă dificultățile unei astfel de opere. Era o condiție obligatorie, de care nu se va ține seama decît mult mai tîrziu.

INCHEIERE

La sfârșitul acestei expunerii, în cursul căreia opera lingvistică a lui Budai-Deleanu ne-a apărut în toată amploarea ei, vom încerca să stabilim locul pe care ea îl deține în cadrul preocupărilor de lingvistică românească ale epocii. Operația pare simplă la prima impresie, dacă avem în vedere că Budai-Deleanu și-a rezumat preocupările la problemele limbii române, în discutarea cărora s-a călăuzit după crezul lingvistic și istoric al celor mai mulți contemporani ai săi. Cu toate acestea, concepția scriitorului nu poate fi înțeleasă în întregime, dacă se consideră că opera lui lingvistică nu este decît un ecou al ideilor Școlii Ardelene. S-au putut observa pe parcurs, nu o dată, divergențe față de opiniile contemporanilor săi și, de multe ori, păreri care nu se regăsesc la nici unul dintre aceștia. Perspectiva în care trebuie privită activitatea lui în domeniul limbii române trebuie schimbată, așadar. Departe de a fi un simplu reflex al ideilor celorlalți reprezentanți ai Școlii Ardelene, opera lui lingvistică aduce contribuții originale, fără de care o privire de ansamblu asupra curentului nu poate fi făcută. În cursul expunerii ne-au întîmpinat apoi numeroase contradicții, uneori chiar față de opiniile proprii emise anterior, și o sumă de modificări de poziție, care pretind o viziune de ansamblu a fenomenelor și o explicare globală a lor. Se mai impune, de asemenea, detașarea notelor generale, prezente într-o serie de scrieri și situarea scriitorului, prin intermediul lor, în cadrul preocupărilor esențiale ale epocii. Iată numai cîteva dintre operațiunile care trebuie îndeplinite, la capătul acestei expunerii, și care așază înaintea unei încercări de sinteză finală numeroase greutăți.

Punctul de plecare, în această direcție, trebuie să-l constituie concepția ideologică a scriitorului, a cărei examinare ne ajută să obținem o explicație generală a orientării activității sale lingvistice. Budai-Deleanu este partizanul convins al ideilor Școlii Ardelene. Prin acceptarea ideilor de emancipare națională și socială ale acestei școli, Budai-Deleanu se apropie de marii săi contemporani, de Micu, de Șincai și, mai ales, de Maior. Ei promovează cu toții idealul dezrobirii naționale și sociale și militează pentru renașterea culturală a românilor, prin instrucție și prin emancipare spirituală. La această mișcare națională și culturală participă Budai-Deleanu cu toată activitatea și opera sa. Marile idei proclamate în epoca aceea în Transilvania sînt și ideile lui; mijloacele prin care ele puteau ajunge la împlinire sînt indicate și în lucrările sale. Ca și Micu, Șincai

sau Maior, el crede că, în condițiile politice date, demonstrarea vechimii elementului românesc pe pământul Daciei era operația esențială. Ea trebuia făcută prin demonstrarea originii romane a poporului nostru și a permanenței lui în teritoriile pe care le locuia. În această ordine, Budai-Deleanu se găsește în întregime în literalele crezului proclamat de Micu și de Șincai în 1780, cu părțile valabile și cu exagerările pe care le conținea.

Urmărind activitatea lingvistică a lui Budai-Deleanu, se obține o imagine aproape completă a întregii mișcări din care el a făcut parte. Afară de informația mai amplă și de lărgirea cadrului general, nu multe observații ar trebui adăugate la această expunere pentru a obține o perspectivă sigură asupra doctrinei lingvistice a Școlii Ardelene. Lucrul acesta e posibil datorită în primul rând unității remarcabile dintre părțile reprezentanților acestei școli. Legăturile care se pot stabili între o lucrare sau alta, între un scriitor sau altul nu duc întotdeauna la constatarea unui împrumut de opinii. În timpul acela ideile pluteau în aer, circulau în toate părțile, ieșeau din toate penele, pătrundeau în toate conștiințele. Lucrări erudite, poezii ocazionale, poeme eroi-comice de mare valoare, prefețe la cărți religioase, lucrări de știință pură sau de popularizare, manuale de bune moravuri, — toate găsesc un prilej să afirme noile idei și să le susțină. Preoți, profesori, episcopi, medici, judecători sau simpli particulari, autorii lor acționează în postura de răspinditori ai noii ideologii, căreia i se devotază în întregime. Lucrările ieșite acum la lumină au o notă comună: opere științifice de cele mai multe ori, în care adevărul trebuia cîntărit cu cele mai sensibile balanțe, ele sînt, în afara destinației lor generale, instrumente de demonstrare a vechimii elementului românesc în Dacia. Din acest motiv, adevărul este forțat uneori să exprime concluzii fixate dinainte, iar preferințele autorilor se îndreaptă, ori de cîte ori e un prilej de deliberare, spre soluțiile care pot să ajute luptei pe care o susțineau.

Formația ideologică a scriitorului ne furnizează, așadar, prima și cea mai însemnată explicație a sensului general al operei sale lingvistice. Nu trebuie să pierdem însă din vedere, în această privință, cultura lingvistică și literară clasică a lui Budai-Deleanu, asupra căreia am insistat în cursul capitolului al doilea. Ea este în măsură să ne furnizeze unele date destul de importante pentru înțelegerea unor îndrumări de prim ordin prezente în scrierile sale. Totalitatea concepțiilor ideologice, lingvistice și stilistice ale lui Budai-Deleanu au făcut ca lucrările sale, pe lângă o serie de note originale, să afirme opiniile generale ale Școlii Ardelene. Am putut vedea în cursul expunerii numeroasele idei comune ale autorului cu cele exprimate în diferite lucrări ale timpului. Ca toți contemporanii săi, el susținea descendența limbii române din latină, distincția dintre elementele „strămoșești” de limbă și cele străine, necesitatea alcătuirii unei limbi literare prin reforma ortografiei, prin normarea limbii și prin îmbogățirea vocabularului. Asemănările se găsesc și în amănunte. Așa, de pildă, el cere cu insistență instaurarea unei ortografii etimologice cu litere latine, după cum pretind toți învățații epocii, dar admite, asemenea lui Maior, Șincai, Roja și G. de Csokotis, menținerea scrierii tradiționale în cărțile bisericești. Îmbogățirea limbii cu noi elemente putea fi făcută prin îm-

prumutul de cuvinte (aşa cum susţin cei mai mulţi), dar şi prin derivarea de noi termeni din vechi rădăcini latineşti (opinia lui Iorgovici şi, mai târziu, a lui Ştefan Crişan¹ şi Diaconovici Loga).

Pentru a stabili locul lui Budai-Deleanu în ansamblul Şcolii Ardelene, trebuie să ţinem seama de faptul că în cronologia curentului se pot deosebi două epoci destul de distincte². Prima este perioada de constituire a doctrinei lingvistice; ea durează între 1779 şi 1806 — 1809³ şi de ea se leagă numele lui Micu şi al lui Şincai. În acest timp, ideile sînt impregnate, mai ales în privinţa ortografiei, de un etimologism latinizant. Scriitorii imediat următori, şi în special Maior, reţinînd îndrumarea etimologică, se vor remarca printr-o serie de concesii făcute fonetismului. În această a doua etapă, rolul principal revine lui Maior, ale cărui soluţii au fost acceptate, în bună parte, de generaţiile următoare. Trebuie să remarcăm că etimologismul net al primei etape îi aparţine mai ales lui Micu. Şincai trebuie judecat mai mult după ideile din prefaţa la *Elementa linguae daco-romanae sive valachicae*, care îi aparţine, şi mai puţin după sistemul ortografic, care este, cu unele excepţii de amănunt, acela din *Cartea de rogacioni*, tipărită de Micu în 1779. În ceea ce priveşte ortografia, Budai-Deleanu se regăseşte aproape în întregime în această primă fază a latinismului etimologic. El este unul dintre cei mai mari admiratori ai lui Micu: „unul numai să au aflat care au arătat dreapta cărare spre adevărata ortografie românească cu slove lateneşti”, spune el într-o scrisoare despre Samuil Micu, ale cărui merite erau atît de remarcabile, încît putea fi numit „începătorul cărturăriei româneşti”⁴. Autorul mărturiseşte, de altfel, că principiile ortografice ale lui Micu i-au servit drept călăuză, atunci cînd şi-a întemeiat ortografia proprie. Pentru Budai-Deleanu, *Elementa*... sînt exclusiv opera lui Micu, contribuţia lui Şincai fiind neglijată, iar a doua ediţie a gramaticii, apărută numai sub numele lui Şincai, trecută sub tăcere. E interesant să amintim că inaugurarea celei de-a doua faze a evoluţiei etimologismului ardelean o fac tocmai promotorii tendinţei etimologizante consecvente. E cunoscută simplificarea principiilor emise în 1780 de către Şincai în ediţia a doua a *Elementelor* şi chiar de către Micu în *Acatistul* din 1801. Sînt primele manifestări ale unei atitudini pe care avea s-o precizeze Petru Maior în 1819. Poziţia lui Budai-Deleanu e semnificativă pentru consecvenţa faţă de sine însuşi, de

¹ Vezi G. Blédy, *Viaţa şi activitatea filologică a lui Ştefan Crişan Kőrösi*, p. 71.

² S-ar putea delimita şi o a treia epocă, de tranziţie între Şcoala Ardeleană şi curentul latinist, format din ideologia ei, dar prezentînd totuşi caractere distincte. Ea ar îngloba pe scriitorii imediat următori lui Maior, care îmbrăţişează ideile lui, le apără cu o energie demnă de pana maestrului (vezi polemica purtată de Bojincă cu Sava Tökölyi) şi le difuzează dincoace de Carpaţi (Bojincă, V. Fabian-Bob, Fl. Aaron). Această a treia perioadă s-ar întinde între 1825 (anul apariţiei *Lexiconului budan*) şi 1840 (anul publicării lui *Tentamen criticum*, prima manifestare categorică a curentului latinist). Ca în orice încercare de cronologizare a unei epoci scurte şi relativ unitare, datele propuse sînt, într-o măsură, arbitrare şi nu trebuie considerate drept bariere rigide. Un mare merit în transplantarea ideilor Şcolii Ardelene dincoace de Carpaţi îi revine lui Gheorghe Lazăr, or el trecuse munţii cu nouă ani înaintea apariţiei *Lexiconului de la Buda*.

³ În 1806 moare Micu, iar din 1809 datează ultima tipăritură a lui Şincai.

⁴ Vezi R. Ionaşcu, *Sistemele ortografice*..., p. 119.

care a dat dovadă în toate împrejurările. El rămîne fidel unor principii pe care înșiși autorii lor aveau să le corecteze și ne apare, în felul acesta, drept cel mai consecvent adept al etimologismului dintre scriitorii Școlii Ardelene.

Consecvența aceasta a autorului față de sine însuși nu e rezultatul unei închistări încăpăținate în interiorul propriilor idei, de teama unei răsturnări a lor, ci o atitudine dictată de credința fermă în valabilitatea tezelor susținute. Din această pricină, el nu poate accepta observațiile lui Maior și, cum prietenul său nu era mai puțin dispus să-și sacrifice convingerile, încercarea de apropiere dintre ei eșuează. Pentru două caractere ferme și inamice oricărui compromis, ca ale celor doi prieteni, un alt final nici nu era cu putință. Formați într-o atmosferă spirituală comună și legați printr-o corespondență care trebuie să fi fost intensă, ei se apropie însă în multe alte privințe. Am amintit de gustul amîndurora pentru polemică și de invocarea consecventă a autorității logicii pentru a-și îngenuchia adversarii. *Istoria pentru începutul românilor în Dacia*, *Hronica* lui Șincai și o parte a operei istorice a lui Budai-Deleanu, ca și *Introducerea* lui la *Lexicon*, sînt cele mai strălucite pledoarii care s-au rostit la începutul secolului trecut în favoarea drepturilor românilor la existență națională. Constatările făcute atunci au entuziasmat în primul rînd pe autorii lor. Atît Maior, cît și Budai-Deleanu rămîn smeriți în fața strălucitei obîrșii a poporului român. Afirmatiile scăpate din frîul sever al logicii, sînt acum conduse de entuziasm: latina clasică e fiica limbii române, afirmă Maior, pentru care limba noastră era tot una cu latina populară. Pentru Budai-Deleanu, identitatea românilor cu vechii romani era un lucru atît de clar, încît substantivele *roman* și *român*, ca și adjectivele derivate din ele, puteau fi folosite fără discernămint, ca niște sinonime perfecte: „aceste depreună arată cum că romanii Dacia o socotea ca țară românească”, spune el în cursul *Introducerii*, pentru a întări în altă parte că „românii cei vechi în cît privește numele nu făcea nici o osăbire între sine și între romani. Ei chema pe romani români și pre sine încă români”. Pentru a-și demonstra ideile, amîndoi scriitorii apelează, afară de polemica întemeiată pe speculația logică și exprimată prin epitetul energic⁵, la anumite formule caracteristice. Pentru a explica descendența curat romană a unui popor numărînd cîteva milioane de locuitori, în condițiile neamestecului cu popoarele băstinașe sau alogene, era necesară afirmarea numărului mare de romani aduși în Dacia. Maior nu putea vorbi despre români, fără a aminti de fiecare dată că erau urmașii vechilor cuceritori ai lumii, după cum amintirea romanilor veniți în Dacia era întovărășită consecvent de precizarea că erau o nenumărată mulțime⁶. La fel face uneori și Budai-Deleanu și nu e greu de a vedea în aceste formule o apropiere a sa de Petru Maior.

Am arătat în altă parte a lucrării care trebuie să fie cheia pentru înțelegerea concordanțelor importante dintre ideile celor doi scriitori. Ceea ce ne interesează acum este participarea lui Budai-Deleanu la cea

⁵ Vezi în privința lui Maior, M. Protase, *Petru Maior, polemist*, în „Studii și cercetări științifice” (Iași), seria filologie, XII (1961), fasc. 2, p. 149–170.

⁶ Vezi D. Popovici, *La littérature roumaine...*, p. 227.

de-a doua epocă a activității Școlii Ardelene. Prin derivarea limbii române din latina populară, ea și prin eforturile de a stabili locul ei în cadrul limbilor romanice, el aparține celei de-a doua serii de învățați ardeleni. De ea se leagă și prin faptul, de care e deplin conștient, că activitatea sa merge pe jaloanele fixate de antecesorii și trebuie să respecte, în linii mari, directivele fixate de fostul său profesor de la Viena, Samuil Micu, cu cîteva decenii înainte⁷. Apropierile succesive pe care le-am făcut între scriitorul nostru și prima generație a Școlii Ardelene și apoi între el și Maior ar putea crea impresia că locul deținut de el în cadrul curentului este unul situat între cele două epoci. Dacă lucrurile s-ar prezenta așa, Budai-Deleanu ar avea o situație similară lui Ștefan Crișan, a cărui activitate e identică pînă la un punct cu aceea a autorului *Țiganiadei*. Într-o scrisoare adresată episcopului Bob, Crișan afirma adeziunea sa la ideile Școlii Ardelene și proclama drept călăuză, a activității sale pe Micu, ale cărui principii intenționa să le ducă mai departe⁸. Năzuințele sale s-au concretizat într-o ortografie, într-o gramatică (necunoscută) și într-un dicționar. Prin aceste lucrări, traducătorul lui Gessner trebuie situat undeva la punctul de joncțiune dintre cele două directive. Budai-Deleanu, cu toate oscilările constatate, participă cu cea mai mare parte a operei sale la epoca a doua din cronologia curentului. Mai mult decît atît. Prin numeroase idei, el depășește orientarea generală a Școlii Ardelene sau își asigură o poziție particulară în cadrul ei. Faptul acesta se explică desigur prin cultura lingvistică vastă pe care a posedat-o și printr-o serie de alte cauze pe care le-am amintit înainte sau le vom sublinia mai încolo. Problema aportului original al autorului trebuie examinată în raport cu punctele de plecare ale doctrinei lingvistice ardeleni și cu rezultatele finale la care s-a ajuns.

Ideile noi afirmate de Budai-Deleanu sînt înainte de toate o dezvoltare a tendințelor manifestate înaintea lui sau o fundamentare a lor. Așa trebuie considerate în primul rînd precizările lui teoretice privitoare la limba literară. E adevărat că afirmațiile pe care le face, îndeosebi în *Prefața la Lexicon*, înseamnă cea mai completă prezentare a ideilor Școlii Ardelene în această problemă. Nu trebuie să uităm însă că, în liniile cele mai largi, teoria fusese enunțată de Micu și mai ales de Șincai, și că, pornind de la considerațiile lor, Maior ajungea să afirme idei asemănătoare. Budai-Deleanu continuă îndrumările înaintașilor și le aduce la o formă sistematică în care nu poți să nu distingi puterea de sinteză, de cuprindere într-un tot a elementelor însumate. Dezvoltarea și perfecționarea ideilor de la 1780 e însă o caracteristică a celei de-a doua epoci din cronologia Școlii Ardelene. Năzuințele începătorilor se îndreptaseră înspre o gramatică și înspre un dicționar al limbii române, scopuri pe care nu le vor atinge însă decît în parte. Scriindu-și gramaticile și dicționarele, Budai-Deleanu împlinea, la fel ca alții, unul dintre idealurile antecesorilor. Noua promoție de scriitori și de luptători nu se rezuma numai la dezvoltarea crezului lui Micu și al lui Șincai, ci înțelegea să așeze afirmațiile acestora pe un

⁷ Vezi R. Ionașcu, *Sistemele ortografice...*, p. 119.

⁸ Vezi C. Suciu, *loc. cit.*, p. 47, G. Blédy, *loc. cit.*, p. 72.

fundament științific solid. În această ordine, principala ei contribuție constă în afirmarea descinderii românei din latina populară și stabilirea legăturii dintre latina populară și idiomele romanice de astăzi. Faptul aducea o lărgire a orizonturilor în care era privită problema și făcea ca discutarea ei să treacă de pe planul interesului umanistic pe cel al cercetării științifice moderne. Meritul cel mai mare al lui Maior și al lui Budai-Deleanu, exponenții de frunte ai noii îndrumări, este de a fi introdus rigoarea științifică modernă în discuții, chiar dacă tonul propriilor expuneri depășea în vehemență apostrofele pe care antecesorii lor le adresau dușmanilor.

Ideile și directivele noi aduse, în această ordine, de Budai-Deleanu sînt numeroase și de primă importanță. El este cel dintîi care afirmă descinderea limbilor romanice din latina populară, arătînd, ca și Maior, etapele prin care s-a trecut pentru a se ajunge la idiomele romanice de astăzi. El arată apoi importanța limbilor băștinase în formarea noilor limbi, ca și rolul superstratului în această direcție. Interesantă pentru epoca aceea este și ideea existenței unor elemente lexicale specifice latinei populare și explicarea, pe baza ei, a unor concordanțe dintre limbile romanice. Să amintim, de asemenea părerea scriitorului că punctul de plecare al limbii române este momentul cuceririi Traciei, Moesiei și Panoniei și al constituirii unui „dialect” traco-roman. Lui îi datorăm primele tabele comparative între limbile romanice și limba română și tot el este cel dintîi lingvist care face o investigație etimologică științifică a vocabularului și a structurii gramaticale a limbii române, chiar dacă datele obținute sînt forțate, uneori, în concluzii⁹. Prin această cercetare etimologică, el se situează însă, într-o anumită privință, în afara curentului al cărui zelos susținător a fost. Recunoașterea (indirectă) a importanței elementului slav în vocabularul limbii române, ca și afirmarea rolului limbii dace în formarea românei, sînt opinii care i-ar fi atras reproșuri din partea contemporanilor săi, dacă ar fi ajuns să-și publice lucrările. Admițînd, indirect, importanța elementelor străine în limbă, fără ca prin aceasta să abdice o singură clipă de la idealul latinității limbii, Budai-Deleanu poate fi apropiat de Paul Iorgovici, care-l anticipează și în alte privințe. Merite incontestabile și-a cîștigat autorul și prin lucrările sale practice, cu excepția sistemului ortografic. Organizarea internă a dicționarelor și a gramaticilor, terminologia gramaticală pusă la contribuție, explicarea consecventă a opiniilor sale valabile din teoria limbii literare sînt o dovadă pregnantă a justeței căilor pe care a mers. Toate aceste rezultate au fost posibile pentru că autorul a avut consecvent o perspectivă *logică și istorică* a fenomenelor cercetate. Cu toate aceste călăuze sigure, eforturile lui Budai-Deleanu n-ar fi ajuns la țintă, dacă n-ar fi fost conduse în permanență de un îndrumător prețios. Într-adevăr, meritul de frunte în împlinirea fericită a multora dintre căutările și încercările sale l-a avut *excepționalul simț al limbii*, pe care l-a posedat în cel mai înalt grad. Este suficientă o privire asupra epocii și notarea faptului că scriitorul opera *in vid*, fără o tradiție și fără modele, ca să ne dăm seama că rezultatele atinse sînt deosebite. Dacă avem în

⁹ Apropiiări incidentale între română și alte limbi înrudite sau învecinate s-au făcut și înainte de Budai-Deleanu, între alții de către Ștefan Crișan; vezi G. Blédy, *loc. cit.*, p. 75.

vedere siguranța cu care adaptează neologismul, dacă ne gândim la terminologia modernă folosită în gramatică sau la aspectul general al dicționarului său, trebuie să admitem că autorul a fost un inovator în toate aceste domenii. Cunoașterea profundă a limbii este cea dintâi condiție cerută unui poet sau unui lingvist, fără de care toate străduințele sînt destinate eșecului. E un adevăr care explică de ce Budai-Deleanu este cel dintâi scriitor modern și în același timp unul din primii erudiți pe care lingvistica românească de astăzi trebuie să-i așeze în rîndul premergătorilor ei.

Iată stabilită deci orientarea generală a ideilor autorului. Credincios în anumite privințe, dar numai pînă la un punct, aspectelor mai vechi ale doctrinei lingvistice a Școlii Ardelene, el participă din plin la năzuințele generației sale și tinde, în multe privințe, să aducă interpretări originale. Această oscilație între trecut și viitor am întîlnit-o în aproape toate lucrările sale. Limba literară trebuia construită pe temelia limbii populare, dar trebuia îndreptată în unele privințe spre limba veche, în scopul apropierii ei de latină. Arhaizarea e întrecută în importanță de tendința de modernizare a limbii, prin recomandarea unei largi folosiri a limbii latine și a idiomelor romanice. Aceeași îndrumare o cunoaște și gramatica sa (în primul rînd terminologia gramaticală) și în anumite privințe sistemul său ortografic. Pendularea aceasta între trecut și viitor, între perimat și modern nu trebuie înțeleasă drept o oprire la jumătatea drumului. La fel cum spuneam în capitolul închinat gramaticilor sale, scriitorul nostru trebuie privit în primul rînd prin ceea ce a adus nou în opera sa și prin perspectivele moderne pe care le-a deschis. Dintre toți contemporanii săi, el este poate cel mai aspru în a critica vechea cultură și cel care afirmă cu cea mai mare claritate necesitatea constituirii unei culturi noi. Literatura anterioară îi pare lipsită de importanță, și opiniile sale în această privință sînt aproape tot atît de aspre ca și cele ale lui Kopitar, pe care le combătea cu atîta vehemență Petru Maior. El denunța imperfecțiunile gramaticilor timpului, despre care avea cele mai proaste păreri, și nu vorbea prea elogios nici despre producțiile literaturii populare. Nu e vorba, cum ar părea la prima vedere, de o depreciere totală a acestor producții, ci de necesitatea creării unei literaturi și a unei științe moderne. Pentru realizarea acestui scop, autorul duce nu numai o campanie de promovare a tot ce era (sau i se părea) modern, ci ia, concomitent, atitudine contra rezistenței unora în fața noilor tendințe.

Privit prin prisma aderenței sale la tot ceea ce era nou, scriitorul ne apare drept cel mai înaintat reprezentant al Școlii Ardelene. Pe linie lingvistică el anticipează, în multe privințe, pe Ion Heliade Rădulescu. Concepția asupra limbii literare și mai ales apelul la limba veche și la neologisme îi apropie pe cei doi scriitori, căroră le este comună și acțiunea de a curăța limba de unele slavonisme învechite. Se cuvine să remarcăm apoi eforturile pe care le fac ei pentru introducerea alfabetului latin și, îndeosebi, treptele intermediare pe care le fixează pentru atingerea acestui scop. Apropierea acestora sînt explicabile prin legătura, de mult stabilită, dintre Școala Ardeleană și scriitorul muntean. Pornind de la același idei, ei ajungeau, independent și în epoci diferite, la aceleași concluzii. Faptul ne arată

că principiile crezului lingvistic transilvănean dădeau aceleași roade, indiferent de solul pe care erau răspindite și de persoanele care le îmbrățișau.

Urmărea fidelă a marilor directive ale curentului avea să-l ducă pe scriitor, nu o dată, la afirmații greșite, la interpretări forțate și la o perseverență aproape diabolică în menținerea celor mai mari erezii. Ca să nu repetăm lucruri spuse aiurea, vom sublinia numai cea mai importantă contradicție prezentă în activitatea învățaților ardeleni. Ei scriu cu toții pentru popor și consideră fiecare gest al lor drept o contribuție la ameliorarea stării lui nenorocite, la renașterea lui. Cu toate acestea, ei toți, și mai ales Budai-Deleanu, se înverșunează în promovarea unei serii etimologice complicate, care constituia cel mai mare obstacol între popor și sursele culturii. Aceasta a fost tragedia scriitorilor Școlii Ardelene și din această pricină generațiile următoare au fost dispuse să vadă în doctrina lor în primul rînd contorsionarea latinizantă a ortografiei și, în oarecare măsură, a limbii, și nu părțile meritorii, devenite mai puțin vizibile.

Meritele cele mai importante și exagerările cele mai evidente ale doctrinei se găsesc, în proporții inegale însă, în opera lui Budai-Deleanu, care sintetizează, în linii mari, marile directive ale curentului. Poate din această cauză el este, dintre toți contemporanii săi, cel cărui a-i fost dat să îndeplinească, în ordine lingvistică, marile aspirații ale epocii sale. Micu a compus o gramatică și un sistem ortografic, dar dicționarul său, așa cum ni s-a păstrat, nu este decît o schiță imperfectă. Șincăi își are și el gramatica și ortografia sa, dar dicționarul despre care amintea la un moment dat n-a fost început, probabil, niciodată. Nici intențiile lui Maior nu s-au realizat decît parțial. Dacă ortografia i-a apărut în 1819, iar contribuția lui la alcătuirea *Lexiconului budan* a fost hotărîtoare pentru precizarea fizionomiei dicționarului, în schimb din gramatica proiectată n-au rămas decît fragmentele publicate de Cipariu. Budai-Deleanu a izbutit să îndeplinească toate aceste năzuințe, dar opera sa a fost destinată să rămînă necunoscută atît contemporanilor, cît și generațiilor imediat următoare.

Generația, al cărei reprezentant este, a fost foarte unitară sub raportul ideologiei, dar n-a cunoscut un moment de concentrare a tuturor forțelor pentru realizarea aspirațiilor comune. Fiecare scriitor lucra izolat, uneori neglijînd activitatea celorlalți, și nu o dată animozitățile de ordin personal au spulberat colaborările începute. Chiar *Lexiconul budan* e o operă colectivă ai căror autori (cu excepția ultimilor doi) n-au lucrat niciodată împreună. I-a fost dat tocmai lui Budai-Deleanu, celui mai izolat dintre toți, să exprime necesitatea concentrării străduințelor într-o acțiune comună. Realizarea unei limbi literare desăvîrșite nu i se părea cu puțință decît în areopagul „bărbaților învățați ai neamului”, în acel „conventus eruditorum”, despre care vorbea Quintilianus, unul dintre autorii favoriți ai scriitorului.

Privirea pe care am aruncat-o asupra operei lingvistice a lui Budai-Deleanu ne ajută să dobîndim o perspectivă largă și în același timp nouă asupra personalității sale. Pînă astăzi, timp de mai bine de o sută de ani, scriitorul a fost privit din diferite puncte de vedere, dar totdeauna unila-

teral, ceea ce a dus la viziuni incomplete și a avut drept urmare neputința de a-i cuprinde personalitatea în întregime. Generațiile care l-au urmat au văzut într-însul numai un erudit, pentru că nu cunoșteau opera lui poetică. După aducerea manuscriselor în țară, istoria literară a luat act de excepționala poemă eroi-comică care e *Tiganiada* și a început o tot mai largă exegeză a ei. Lucrările științifice (în special cele lingvistice) abia dacă au mai atras pe cineva. Activitatea lingvistică a scriitorului este consemnată, de obicei, în câteva rînduri, iar uneori neglijată cu desăvîrșire. Parcurgerea operei erudite a scriitorului ne îndreptățește să vedem în Budai-Deleanu o personalitate complexă, ale cărei proporții nu puteau fi stabilite numai prin luarea în considerare a operei sale poetice.

Budai-Deleanu este desigur, în primul rînd, creatorul *Tiganiadei*, adică al unei opere care rămîne una din realizările majore ale literaturii române. Alături de poet, trebuie să vedem într-însul pe autorul a numeroase lucrări lingvistice de mare valoare, în care idei foarte importante sînt formulate cu o claritate remarcabilă. Cel mai mare merit al său în acest domeniu este teoria limbii literare, a cărei justete a confirmat-o ulterior dezvoltarea românei literare de-a lungul secolului al XIX-lea. Cunoscător al limbii romîne și intuind spiritul ei ca nimeni altul înaintea lui Eminescu¹⁰, el avea să ajungă la unele rezultate în privința organizării noului aspect al românei literare, pe care generațiile următoare le vor atinge numai în urma unor laborioase eforturi. Nu trebuie neglijate nici observațiile sale asupra Bucovinei, mărturie a unui interes remarcabil pentru probleme de etnografie și nici eforturile la care a participat pentru a edita un ziar românesc¹¹. Rămasă neîncheiată, opera sa istorică a dus la afirmarea a o serie de opinii a căror justete și importanță a subliniat-o N. Iorga¹². Om de drept, el a tradus o serie de cărți juridice al căror număr este mai mare decît cel îndeobște cunoscut¹³.

Prin activitatea desfășurată în atîtea domenii și de cele mai multe ori cu rezultate deosebite, Budai-Deleanu nu poate fi privit de acum înainte ca un poet care în orele libere a alcătuit cîteva lucrări de istorie și de limbă, despre care se știe puțin mai mult decît că există și uneori nici atît. Dacă avem în vedere tot ceea ce a făcut și cum a făcut, trebuie să admitem că într-însul cultura română cunoaște cea mai importantă figură de la începutul secolului al XIX-lea. În galeria personalităților complexe, creatori de opere vaste în domenii importante ale culturii române, de la Cantemir la Iorga, Budai-Deleanu își are locul său de onoare.

¹⁰ Vezi G. Călinescu, *Istoria literaturii române*. De la origini pînă în prezent, București, 1941, p. 82.

¹¹ Vezi Teodor Bălan, *Teodor Racoc și Chrestomaticul românesc*, p. 351—52 și 369, unde se arată că Budai-Deleanu urma să facă lectura finală a materialelor inserate în revistă. Putem presupune că Racoc s-a bucurat în întreprinderea sa de largul sprijin al lui Budai-Deleanu.

¹² Vezi N. Iorga, *op. cit.*, p. 263.

¹³ Vezi Teodor Bălan, *Teodor Racoc...*, p. 351—52 și 369, unde se arată că Budai-Deleanu s-a ocupat, în timpul șederii sale la Lemberg, cu traducerea în românește a codicelor austriece de legi. Înseamnă că lui Budai-Deleanu trebuie să i se atribuie o serie de traduceri apărute după 1787—88, adică după fixarea sa la Lemberg.

S U M A R

	<u>Pag.</u>
Introducere	7
Capitolul I: Lucrările lingvistice ale lui Ion Budai-Deleanu	13
Capitolul al II-lea: Cultura lingvistică a lui Ion Budai-Deleanu	19
Capitolul al III-lea: Originea poporului român și a limbii române	29
Capitolul al IV-lea: Latinitatea limbii române. Examinarea etimologică a vocabularului și a structurii ei gramaticale	42
Capitolul al V-lea: Limba literară	56
Capitolul al VI-lea: Sistemul ortografic cu litere latine	69
Capitolul al VII-lea: Gramaticile lui Ion Budai-Deleanu	81
Capitolul al VIII-lea: Opera lexicografică a lui Ion Budai-Deleanu	94
Incheiere	111

Redactor responsabil : ECATERINA IONAȘCU
Tehnoredactor : VICTORIA TRICULESCU

Dat la cules 21.12.1965. Bun de tipar 24.02.1966. Apărut 1966. Tiraj 6450. Hirtie tipar înalt B de 60 g/m². Coli editoriale 9,49. Coli de tipar 7,75. A 12413/19. C.Z. pentru bibliotecile mari 459. C.Z. pentru bibliotecile mici 4 R.

Intreprinderea Poligrafică „Informația”, Str. Brezoianu
nr. 23–25 București, Republica Socialistă România
Comanda nr. 5184

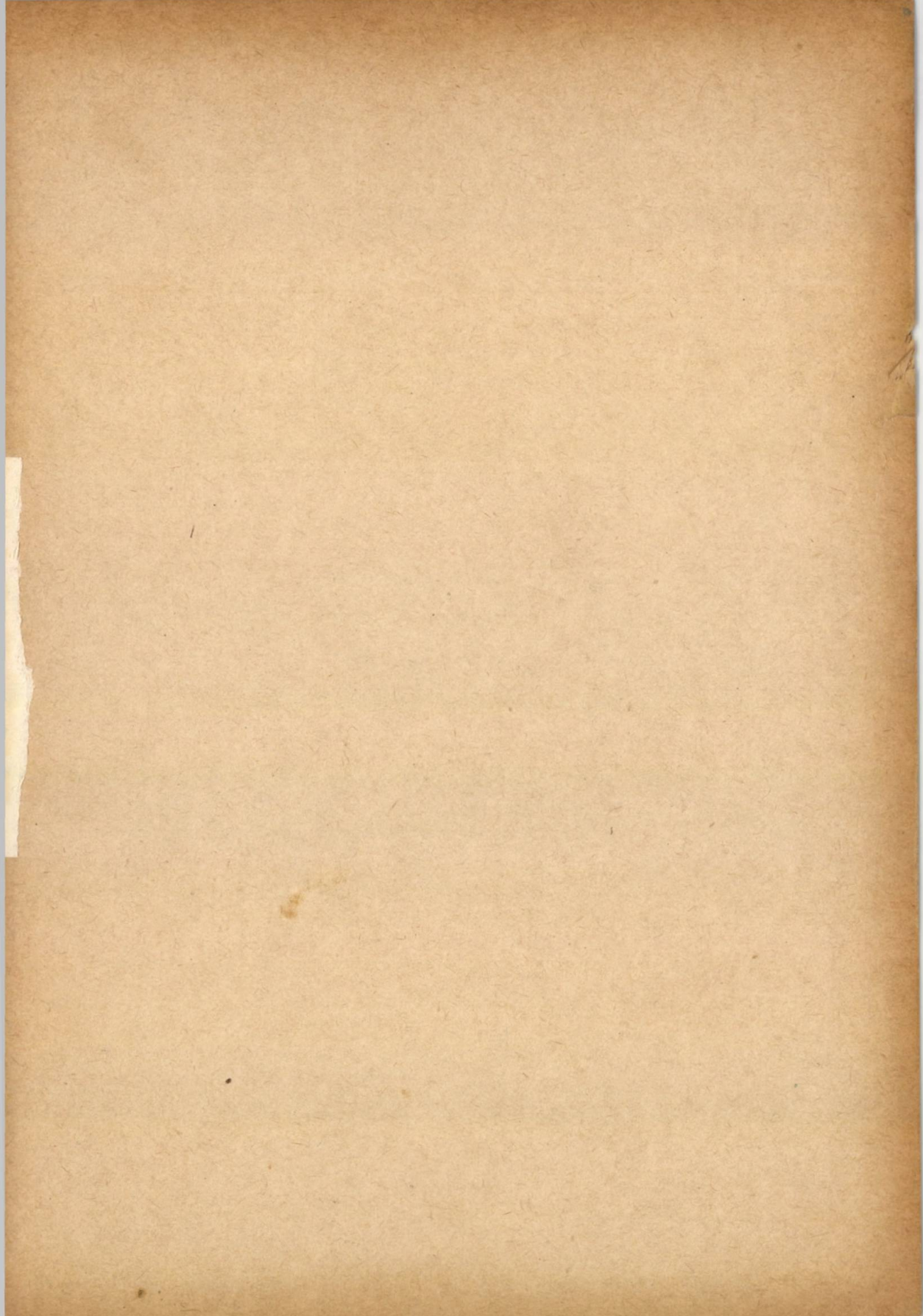
Întrucît în lucrare s-au strecurat o serie de greșeli de tipar, dăm mai jos rectificările pe care le-am considerat necesare:

м—m (p. 9); *elocventiae*—*eloquentiae* (p. 24); *gramaticae*—*grammaticae* (p. 26); aprecierile—apropierile (p. 48, r. 5 de sus); *munți*—*nunți* (p. 59); înregistrarea—întregirea (p. 83, r. 23 de sus); *niedig*—*niedrig* (p. 103).

OPERA LINGVISTICĂ A LUI ION BUDAI-DELEANU (I. Gheție)

...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...
...the ... of ...

...the ... of ...

Lei 5,25